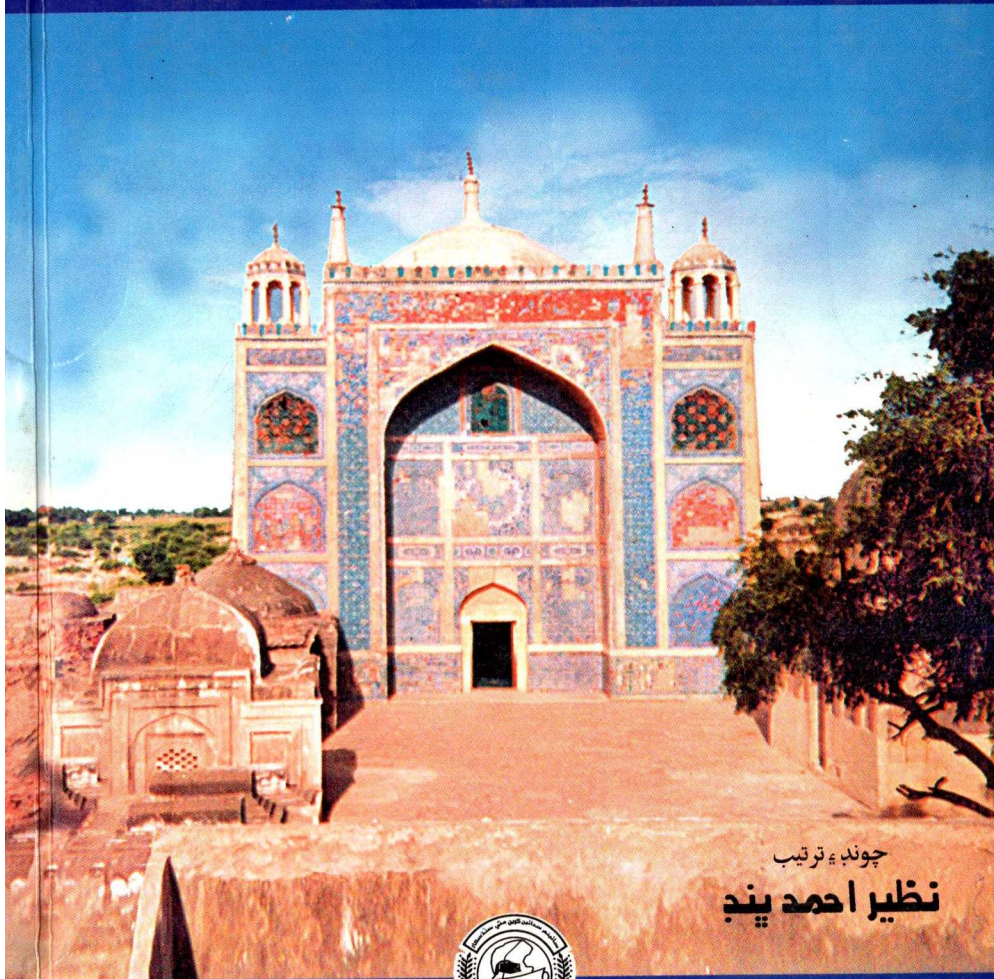

تخت گاہہ خدا آباد

(کلہوڑا دؤر حکومت جو معاشی ۽ سیاسی تجزیو)

چونڊ ۽ ترتيب

نظير احمد پند

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن

تخت گاه خدا آباد

(كلهوڙا دور حڪومت جو معاشي ۽ سياسي تجزيو)

چونڊ ۽ ترتيب

نظير احمد ڀنڊ

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن

10/7 رمپا پلازا ايم اي جناح روڊ، ڪراچي - 74400

فون : 021- 2765867 فيڪس: 021- 2724359

تخت گاه خدا آباد

(ڪلهوڙا دور حڪومت جو سياسي ۽ معاشي تجزيو)

چونڊ ۽ ترتيب

نظير احمد پنج

ڪمپوزنگ

سنڌم پبليڪيشنس

سچل ڳوٺ، ڪراچي

فون: 021- 4643379

پبلشر

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن

10/7 رمپا پلازا ايم اي جناح روڊ، ڪراچي - 74400

فون: 021- 2765867 فيڪس: 021- 2724359

ايڊيشن پمريون : ڊسمبر 2004 -

قيمت: 200 روپيا

04	علي حسين بروهي	پبلشر نوٽ	1.
07	نظير احمد ڀنڊ	پنهنجي پاران	2.
10	ڊاڪٽر غلام محمد لاکو	مقدمو	3.
13	نظير احمد ڀنڊ	تخت خداآباد کان	4.
		موجوده خداآباد تائين	
48	آزاد قاضي	خداآباد ۽ شاھ عبداللطيف ڀٽائي	5.
61	مخمور بخاري	خداآباد (هڪ واقعاتي لغت)	6.
73	عبدالغفار صديقي	خداآباد - سنڌ جي راڄڌاني	7.
87	الهناز رکڻائي	خداآباد تخت گاه (ڪلهوڙن جي دور کان اڳتي تاريخ جي نظر ۾)	8.
93	محمد پنهل ڏهر	خداآباد ۾ ٿيل تصنيف ۽ تاليف جو مختصر جائزو	9.
107	امام راشدي	خداآباد ۾ اديبن، شاعرن ۽ عالمن جي آمد	10.
126	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	صوفي شاھ عنايت شهيد	11.
130	ڊاڪٽر هدايت پريم	خدا وادي لپي	12.
134	ڊاڪٽر حبيب الله صديقي	ميان يار محمد ۽ سندس تختگاه - خداآباد	13.
144	ڊاڪٽر محمد لائق زرداري	سنڌ جي خودمختياري لاءِ ڪلهوڙن جي جدوجهد	14.
166	نذير احمد شاڪر بروهي	ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دور جون سياسي حالتون	15.

16.	خدا آباد جو قلعو	شجاع محمد سخيراڻي	197
17.	تاريخي مسجد خدا آباد	ڊاڪٽر لياقت مگسي	199
18.	ميان يار محمد خان	عظيم سندي	203
19.	مورخن جي نظر ۾	بشير احمد قريشي	205
20.	ميان نور محمد ڪلهوڙو	ميان شمشاد حسين	208
	اور خدا آباد	ليکڪي سرائي	
21.	History of Khudaabad City	M.H. Panhwar	3
22.	Khudaabad and its	S.Hakim Ali Shah	21
	Architectonic Suburb	Bokhari	
23.	Conservation Problems of	Qasim Ali Qasim	30
	Khudaabad Mosque		
24.	Khudaabad : The Forgotton	Shaikh Khurshid	44
	city of Sindh	Hassan	
25.	Khudaabad	Henry Cousens	53

پبلشر نوٽ

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن (سگا) پنهنجي قيام کان وٺي تعليم، صحت، سماجي، معاشي، ثقافتي ۽ ادبي زندگيءَ سان لاڳاپيل ڪيترن ئي شعبن ۾ سنڌي سماج کي پاڻ ڀرو ڪرڻ ۽ ترقي وٺرائڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهي آهي. سنڌي سماج جي ان خدمت جي سلسلي ۾ روشن تارا اسڪول، ڪميونٽي اسڪول، اڪيڊمي، چمڙي ۽ ٻين عام بيمارين جي علاج لاءِ ڪيمپون ۽ اسپتالون، ماڻهن کي پاڻ ڀرو ڪرڻ لاءِ ننڍن قرضن جون اسڪيمون، سماجي جاڳرتا ۽ ايڊوڪيسي کان علاوه سنڌ جي مشاهيرن، محسنن ۽ رهبرن جا ڏهاڙا ملهائڻ ۽ سندن پيغام کي عام ڪرڻ لاءِ ڪانفرنسون ۽ سيمينار منعقد ڪرڻ وغيره شامل آهن. ان سلسلي ۾ سگا پاران ڪرايل شاھ عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست جي پيغام کي دنيا ۾ عام ڪرڻ لاءِ بين الاقوامي ڪانفرنسون يقينن هر ڪنهن کي ياد هونديون.

سگا سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترويج خاطر اشاعت جو سلسلو به جاري رکيو ۽ شاھ ۽ سچل کان علاوه ٻين ڪيترن ئي اهم موضوعن تي معياري ڪتاب ڇپرايا ۽ ان سان گڏوگڏ سگا سماچار ۽ حياتي رسالي جي اشاعت کي به جاري رکيو.

سنڌي ادب کي سگهارو ڪرڻ واري روايت کي جاري رکندي سگا پاران، سنڌ ۾ ڪلهوڙا دور جي قديم راڄڌاني، خداآباد بابت تاريخي مضمونن ۽ مقالن جو هي شاهڪار ڪتاب ”تخت گاه خداآباد“ شايع ڪري، سنڌ جي تاريخ کي گڏ ڪرڻ واري فرض کي نباهيندي فخر محسوس ڪري رهيا آهيون.

هن اهم تاريخي مواد کي گڏ ڪرڻ ۽ ان کي خوبصورت نموني سهيڙي ڏيڻ تي اسين خداآباد واسي ۽ سگا جي جاکوڙي ساٿي جناب نذير احمد ڀنڊ صاحب جا نهايت ٿورائتا آهيون.

اميد ته اسان جي هيءَ نماڻي ڪوشش سنڌي ادب جي تاريخ ۾ پنهنجي جڳهه والاريندي.

علي حسين بروهي

سيڪريٽري جنرل

11 نومبر 2004

پنهنجي پاران

نظير احمد پنج

ٻاراڻي عمر ۾ پنهنجي ڳوٺ، تاريخي مسجد خدا آباد جي چوگرد ۽ پري پري تائين ڦهليل ڪوٽن جا نشان ۽ وڏا مٽي جا دڙا ڏسندي، اهو احساس ڪونه ٿيندو هو ته ڪو مان سنڌ جي تمام اهم ۽ تاريخي خطي جو رهواسي آهيان. عمر ۾ اڻڦاڻي سان بابا سائين وٽان خدا آباد مسجد سان عقيدت ۽ هتان جي تاريخ بابت قصا ٻڌندو هيس. سائين تاج محمد صحرائي، دادوڪان شاگرد وٺي مسجد خدا آباد ڀرسان منزل ڪري، شاگردن کي تاريخ جي ڪمال ۽ زوال جي داستانن سان گڏ تخت گاه خدا آباد بابت معلومات ٻڌائيندا هيا. ان ۾ شريڪ ٿيندو رهيس. زمين کيڙيندي، برساتن هلندي عام ماڻهون کي تخت گاه واري ماڳ مڪان تي سون ۽ چاندي جي ڳولا ڪندي ڏسندو هيس، حيرانگي ٿيندي هئي. ميان يار محمد ڪلهوڙي جي حج واري ميلو ۽ مقبرو ۾ سانڌيل ڏنڊو ڏسندا هياسين ۽ معتقدن طرفان منشا پوري ٿيڻ جي عويص مقبري ۾ لٽڪيل ڏنڊا، پاڇاريون، هر ۽ پڙ ڏسندا هياسين، هي سمورو ماحول حيران ڪندڙ هوندو هو ۽ سوچ ۾ اڻڦاڻو ڪندو هو.

خدا آباد جي بزرگ شهرين ۽ سائين سيد احمد شاه بخاري ”استاد بخاري“ سان، بشير احمد قريشي ۽ منهنجون گڏيل ڪچهريون ٿورو گهڻو اطمينان ضرور ڏينديون هيون. خدا آباد بابت تاريخي معلومات جي ڪوٽ پنهنجي جاءِ تي قائم رهي جيڪا مايوس ڪندي رهي.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، حڪومتي عهدا ڇڏي، صدر ايوب خان خلاف تحريڪ شروع ڪئي. اهڙي تحريڪ عام ماڻهون ۾ عزتدار هجڻ ۽ ملڪ جي مالڪ هجڻ جو احساس وڌايو. پيپلز پارٽي جو ڪارڪن هجڻ ڪري، حڪومتي انداز ۽ اختيار تمام ويجهڙا ٻڌا ڏسندي ڏسندي، خدا آباد جي تاريخ، ڪلچر ۽ ثقافت بابت اندر واري سانڌيل سوچ ۽ لوج ۾ نواڻ آئي. خدا آباد جي تخت گاه هجڻ واري اهميت سان رشتي ۽ ناتن جو احساس وڌيو. گڏوگڏ خدا آباد بابت پيرائتي معلومات ۽ ڪامل ڄاڻ نه هجڻ واري ڪوتاهي به سامهون آئي. جڏهين خدا آباد جي تختگاه هجڻ ۽ اتان جي رهواسي هجڻ ڪري بحث مباحثن دوران

تخت گاه خداآباد

خداآباد بابت ڪيترن اٿاريل سوالن جا جواب ڪونه ڏئي سگهيا هئا. ان وقت تاريخ جي ڳولا ڦولا بنسبت شوق وڌيو.

سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جون پاڻ سڃاڻڻ واريون سرگرميون ۽ سنڌي ادبي سنگت جي ادبي لوڇ ڏسي هنن پنهنجن تنظيمن لاءِ دل چوندي هئي ته هنن جو ميمبر ٿيان ۽ هنن جي ڪارڪن هجڻ جي حيثيت ۾ پنهنجي سڃاڻپ ٿئي. اڳ ۾ سگا جو همدرد هيس. دادو سگا شاخ خداآباد ۾ ڪلينڪ قائم ڪئي. ان ۾ محترم محمد رمضان خشڪ نائب صدر جي حيثيت ۾ دل جي گهرائي ۽ محبت سان ڪم ڪيو. هن جي اهڙي عمل ۽ مرحوم عبدالستار ڪيڙو ۽ محترم عبدالمجيد جمالي جي همت افزائي وسيلي خداآباد ۾ سگا جي شاخ قائم ڪرڻ لاءِ ڪنوينس مقرر ٿيس ۽ پوءِ خداآباد ۾ سگا شاخ قائم ٿي ته باني صدر ٿيس. اهڙي طرح ايسوسيئيشن جي تعليم، صحت، ثقافت ۽ عوامي جاڳرتا واري ڪم ڪرڻ ڪري، هن تنظيم ۾ پاڻ کي ضم ڪري ڇڏيم. 1991ع ۾ سنڌي ادبي سنگت جي خداآباد ۾ شاخ قائم ڪرڻ لاءِ عباس علي ”امر پند“ جي نوجوان جذبن سان ملي ڪري شاخ قائم ڪئي وئي. شاخ جو باني سيڪريٽري امرپند ۽ ڪائونسلر مان چونڊجي آياسين. بيان ڪيل پنهنجن سرگرم تنظيمن نئون ماحول ۽ اتساهه پيدا ڪيو ۽ توانائي ۾ اضافو ٿيو. خداآباد جي سگائي سٿ جي ڀرپور محبتن ۽ نهايت مانواري سگا جي ان وقت جي چيئرمين سائين ڊاڪٽر سليمان شيخ جي شفقت وڏا حوصلا ڏنا. جناب بخش علي لاکو جي دلداري وطن جي فرض چڪاڻ جو درس ڏنو. خداآباد جي سڃاڻپ سائين گڏجي فيصلو ڪيو. ته تختگاه خداآباد تي جامع ڪتاب سيھڙڻ گهرجي. سائين ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ قرب ڪري خداآباد اچي، خداآباد تي ڪتاب شايع ڪندڙ سٿ جي 1996ع ۾ پهرين گڏجاڻي جي صدارت ڪئي. گڏجاڻي ۾ سائين حاڪم علي شاه بخاري، پروفيسر محمد لائق زرداري، ڊاڪٽر لياقت منگي، جناب عثمان ميمڻ، جناب عبدالله خان جيسر، جناب الهنواز رڪڻائي، جناب عظيم سنڌي، جناب اسلم عباسي، سائين محمد قربان ڪلهوڙو، والد بزرگ محترم بلال خان پند، محترم بهاول خان پند، محترم محمد ابراهيم پنهور، محترم پير بخش برمائي، سگا سٿ خداآباد، ڀان ۽ دادو جا ساٿي شريڪ ٿيا. فيصلو ڪري ڪتاب شايع ڪرڻ لاءِ ڪم جي وڃ ڪئي وئي. ليڪن ڪن مجبورين ڪري ڪم اڳتي ڪونه وڌيو. ان بعد استاد بخاري ايڪڊمي دادو ۾ جولاءِ 2003ع ۾ گڏجاڻي ڪري رٿيل ڪم جي تڪميل لاءِ ٻيهر فيصلو ڪيو ويو. اهڙي طرح پروفيسر غلام محمد لاکو جي سهڪار هيٺ ڪتاب لاءِ عنوان ۽ ٻين اسمن جي وڃ جو فيصلو ڪيو ويو. محترم عظيم سنڌي، محترم اسلم عباسي ۽ محترم عبدالغفار صديقي طرفان ڀرپور پوئواري، ۽ مواد

تخت گاه خدا آباد

سهيڙڻ ۾ اثرائتا رابطا جڙيا. انهيءَ سبب ڪري هن ڪتاب جي ترتيب واري ڪم پنهنجي پڄاڻي تي پهچي سگهيو. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو سان اڪثر ڪيل گڏجاڻين وسيلي رهنمائي ملي ۽ وڌيڪ سنهجا يون پيدا ٿيون. مان سڀني سنڌ جي سڄڻن ۽ اديب صاحبان جو ٿورا ٿورا آهيان، جن خدا آباد تي جامع ڪتاب شايع ڪرڻ لاءِ مواد موڪليو رهنمائي ڪئي. سنگم پبليڪيشن جا وڏا وڙ جن سڀني ڪمزورين هوندي ڀرپور تعاون ڪيو.

تخت گاه خدا آباد جو ٽريل پڪڙيل مواد. لائق ليکڪن وڏي محنت ۽ محبت سان گڏ ڪري ڏياري موڪليو. مواد تي نظر ڊوڙائڻ سان خدا آباد جي تاريخ چٽي ٿي آڏو اچي ٿي. ان وقت جي واقعاتي لغت، اديبن ۽ عالمن جي آمد، تصنيف ۽ تاليف، خدا وادي لڀي جي ڄاڻ ملي ٿي. خدا آباد جي خاڪ سان نسبت هجڻ تي فخر آهي. هن راڄڌاني وسيلي ڪلهوڙا حاڪمن جي جدوجهد ۽ قرباني ڪري، سنڌ وري دنيا جي نقشي تي ملڪ جي صورت ۾ جاءِ والاري. ڪتاب ۾ سهيڙيل مواد پڙهڻ سان حالتن جي وڏي پروڙ پوري ٿي. ڦورو ۽ دهشتگرد ڌرين جا ڪرتوت ڏسجن ٿا. سياسي حالتن جي بي رحم فيصلن جو پتو پوي ٿو. خطي خدا آباد جي تاريخ، ڪمال ۽ زوال، سرهاڻ ۽ خوشبو ۽ پاڻ کي ان سان وابستہ ڏسي گهڻو ڪجهه محسوس ٿئي ٿو. خدا آباد جي سڀني سڄاڻ ڌرين جي ڪتاب شايع ڪرائڻ واري خواهش ۽ پنهنجن مجبورين کي ڏسي ڪڏهن ڪڏهن مايوسي وڪوڙي ويندي هئي. اهڙي مايوسي مان جان آجي ڪرڻ ۾ سائين حاڪم علي شاه، عظيم سنڌي ۽ اسلم عباسي وڏو ٽيڪو ڏنو. منهنجي گذارش تي سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي مرڪزي ڪاروباري ڪاميٽي ۾ چيئرمين محترم ولي محمد روشن ۽ سيڪريٽري جنرل محترم علي حسين بروهي، هن تاريخي ڪتاب شايع ڪرڻ جي اهميت چٽي ڪئي، مذڪوره سائين جي ذاتي ڪوشش ڪري سي سي سي هن ڪتاب جي شايع ڪرڻ لاءِ گهربل رقم منظور ڪئي. سگا ست جا احسان ميان ٿو جو ڪتاب شايع ڪري سنڌ جي هن تخت گاه بابت معلومات گڏ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي ۽ قومي فرض به پورو ڪيو. مان محترم عبدالحميد جمالي ۽ سائين گل محمد عمرائي جا خاص ٿورا ٿو ميان جن جي ذاتي ڪوششن ڪري. اسان کي وڏو حوصلو مليو.

تخت گاه خدا آباد جي تاريخ، تاريخي جامع مسجد خدا آباد ۽ مقبرو ميان يار محمد ڪلهوڙو سنڌ جي ماڻهن جو قومي ورثو آهن. هنن کي محفوظ رکڻ، سيڪارڊ ۽ سنوارڻ قومي فرضن جي ادائگي آهي اچو ته سڀ گڏجي تاريخ مان عبرت حاصل ڪيون ۽ مستقبل بابت پنهنجا فرض نڀايون.

مقدمو

پروفيسر غلام محمد لاڳو

ڪلهوڙا حڪمرانن خداآباد جي نالي سان ٻه شهر تعمير ڪرايا: پهرين خداآباد موجوده دادو ضلعي ۾ هئي، جڏهن ته خداآباد جو ٻيو شهر، هالا جي آس پاس هو. ٻئي شهر هن وقت ڪنڊرن جي صورت ۾ موجود آهن. ايندڙ ورڦن ۾ دادو واري خداآباد جو اڀياس اچي رهيو آهي.

خداآباد ”اول“ جو باني ميان يار محمد ڪلهوڙو هو، جنهن کي عام طرح مقامي ماڻهو ”ڏنڊائي“ چوندا آهن. ميان يار محمد کان پوءِ ميان نور محمد پڻ هن شهر مان ويهي حڪومت ڪئي. خداآباد جو هي شهر اڌ صدي (1710 - 1750ع) سنڌ جو دارالحڪومت رهيو. محمد مراد ياب خان پڻ ڪجهه وقت هن شهر ۾ ويهي، سنڌ جو انتظام هلايو. بعد ۾ نظربنديءَ جا ڏينهن به هتي ڪٿائين. فوت ٿيو ته هن شهر ۾ ابدِي آرام جي جاءِ مليس.

ظاهر ۾ ته هي هڪ شهر آهي جتان ويهي ڪلهوڙن سنڌ تي حڪمراني ڪئي. ليڪن حقيقت ۾ هن شهر جيئن تڪڙو عروج حاصل ڪيو، نيڪ ان ريت تمام جلد زوال پذير پڻ ٿيو. خداآباد جي بنياد پوڻ تي خود يار محمد کي به خبر نه هئي ته، اڳتي هلي پاڻ هڪ ڪامياب حڪمران ثابت ٿيندو ۽ سندس تعمير ڪرايل شهر، تاريخ جي صفحن تي وڏي شان مان سان نروار ٿيندو. ميان يار محمد جو مدفن گاهه به هتي ٿيو. سندس تعمير ڪرايل جامع مسجد، بهترين ڪاشيءَ جي استعمال سبب، اڄ به ڏکڻ ايشيا جي فن تعمير ۾ اهم جاءِ والاري ٿي.

ميان نور محمد جي حڪومتي دور ۾، ڪلهوڙن جي حڪومت جي سائيز وڌي ته، شهر خداآباد به پنهنجي وسعت کي پهتو. بولان لڪ کان ڪري ڪراچي ۽ ٿر تائين، سمورو سنڌ جو ملڪ ميان نور محمد جي تابع ٿي ويو. اهوئي دور آهي جڏهن خداآباد جي پکيڙ وڌي. ان ۾ محل ۽ محلاتون، باغ ۽

تخت گاه خدا آباد

باغيجا، ڪوٽ ۽ قلعا توڙي مدرسا ۽ مسجدون، ججهي انداز ۾ تعمير ٿيا. امير ۽ غريب، سفير ۽ وزير، عالم ۽ اديب، شاعر ۽ طبيب ۽ واپاري توڙي سياح، سنڌ جي مختلف حصن ۽ پڻ ايران مرڪزي ايشيا ۽ ڏکڻ ايشيا جي جدا جدا ڀاڱن کان ڪم ڪار، ميل ملاقات، سياحت سفارت، يا واپار توڙي ملازمت جي خيال کان، دارالحڪومت خدا آباد ايندا ٿي رهيا. سنڌ جو قومي شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائي به هتي آيو ته مير علي شير قانع به هن شهر ۾ ڏٺو ويو. انهيءَ دور ۾ متعدد ڪتاب پڻ هتي لکجڻ ۾ آيا، جن جي ساڪ اڄ سوڌو قائم آهي. هن ڏس ۾ منشور الوصيت، نامہ نغز، طب دائودي ۽ صيد المراد جي خاص طرح سان پڇار ڪرڻ کپي، ان کان علاوه واپاري طبقي سنڌي رسم الخط جي هڪ خاص نموني جي ايجاد ڪئي، جنهن کي پوءِ ”خداوادي“ خط سڏيو ويو.

شهر ۽ بستيون صدين تائين وڌندا ويجهندا آهن. ليڪن خدا آباد جي معاملي ۾ ائين نه ٿيو. هي شهر جنهن تيز رفتار سان اڀريو ۽ عروج کي پهتو، نيڪ ان طرح سان زوال پذير ٿيو. خدا آباد سرڪاري مرڪز بنيو ته سڀ کان اول سيوهڻ جي ماڻهن کي پاڻ ڏي چڪيائين. بعد ۾ ٺٽي، نصرپور ۽ بکر مان به هن شهر ڏي عوام جو سيلاب ٿيو. ان ريت هي شهر هر لحاظ کان اهميت اختيار ڪندو ويو. ائين ٿو لڳي ته خدا آباد کي بدنظر لڳي. ميان نور محمد سان نادر جي حملي وقت سرائين بي وفائي ڪئي. ميان صاحب جهڙي مڊر حڪمران جي دل ڀڳي. ان جو اثر سنڌ سان گڏ خدا آباد تي به پيو. ڇو ته ڪجهه سال پوءِ نور محمد هي شهر ڇڏي، نئين پڌايل شهر محمد آباد ۾ اچي ترسيو. ائين خدا آباد جي رونقن ۾ گهٽتائي اچڻ جي ابتدا ٿي. بعد ۾ ڪلهوڙن کي ٻيا مرڪز به وجود ۾ آندا. نور محمد کان پوءِ ڀاڙن ۾ جهيڙو شروع ٿيو ته کوسن بلوچن به همت نه هاري. جعفر خان کوسي خدا آباد ۾ ڦر ڪرائي. نتيجي ۾ ميان غلام شاه لشڪر موڪلي کوسن کي مارايو ۽ جعفر خان کي قتل ڪرايو. خدا آباد جي بربادي واسطي سامان تيار ٿي چڪو هو. جڏهن ميان غلام شاه حيدرآباد جو شهر آباد ڪيو، تڏهن جهڙوڪر خدا آباد جي زوال ۾ تيزي آئي. لشڪر، ڪاريگر، منشي، سفير ۽ وزير، توڙي هندو مصاحب ۽ تاجر، سڀ جا سڀ حيدرآباد ڏي منتقل ٿيا. ليڪن سنڌ جي هن دارالحڪومت کي آخري ڌچڪو ٽالپرن جي هٿان پهتو. عبدالنبي کي ڊوڙائي ٽالپرن سنڌ تي قبضو ڪيو. بعد ۾ خدا آباد ۾ ڦرلٽ ڪرائي، شهر کي باهيون ڏئي ويران ڪرائي ڇڏيو. ائين شهرن جو شهر خدا آباد هڪ بستيءَ ۾ بدلجي ويو، جو اڄ سوڌو موجود آهي.

خدا آباد بابت ڪتابن ۾ ٿريل پڪڙيل مواد موجود آهي. خدا ڀلو ڪري

تخت گاه خدا آباد

هتان جي هڪ سڄاڻ رهواسي ۽ مشهور سماجي ورڪر، جناب نظير احمد پند جو جنهن خدا آباد جي دز پيل تاريخ کي اجاگر ڪرڻ جو سعيو ڪيو آهي. ايندڙ ورڇن ۾ شاندار شهر خدا آباد بابت، مختلف رخن کان هڪ تحقيقي، علمي ۽ تاريخي اڀياس اچي رهيو آهي. جدا جدا اديبن، اسڪالرن ۽ تاريخدانن، خدا آباد جي باري ۾ سير حاصل مضمون ۽ مقالا لکيا آهن. خدا آباد بابت منعقد ٿيندڙ قومي سيمينار جي حوالي سان تيار ڪيل مقالن ۽ انهن جي ڪتابي صورت ۾ اشاعت، اميد ته هن ڏس ۾ وڌيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ راهه هموار ڪندي. ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته خدا آباد ۾ بچي ويل آثارن، قبرن ۽ مقبرن جي هڪ سنجيده ۽ پيرائتي اسٽڊي ڪرائي ان کي ڇپرائي محفوظ ڪجي. هن تاريخي ڪم جي تڪميل تي آءٌ نظير احمد پند صاحب کي مبارڪباد ڏيندي، سندن اداري جي اهلڪارن کي پڻ جس چوندس. خدا سڀني کي سنڌ جي علمي خدمت ڪرڻ جي وڌيڪ توفيق ڏي.

تختگاه خداآباد کان موجوده خداآباد تائين

نظير احمد پنج

ڪلهوڙن جي دور حڪومت جي پڇاڙڪن ايامن ۾ تخت خداآباد تي ڇا گذريو؟ ميرن جي صاحبي ۾ سنڌ جي هيءَ اهم وسندي ڪيئن وڻي برباد ٿيندي؟ انگريزن جي بادشاهت ۾ هي ٻيهر ڪيئن وسيو ۽ پاڪستان ۾ ڪيئن پيو هلي؟ مختصر جائزو ڏجي ٿو.

ڪلهوڙن جو دؤر گهڻن حوالن سان سنڌ جي تاريخ ۾ سونهري ۽ منفرد مقام رکي ٿو. هي اهو دور آهي جنهن جي فقيرن، بادشاهت کي مات ڏني ۽ ڳيا ڳيا ٿيل قوم خواهه ملڪ کي جاگرافيائي ۽ نظرياتي وحدت ڏني. هن ئي دور ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائي، پنهنجي ڏاهپ، وطن پرستي ۽ قومي شعور کي اڳتي وڌايو. ڪلهوڙا دور حڪومت ۾ نه صرف علم و دانش ۽ شعور اڳتي وڌيو، پر سنڌ اندر سياسي، سماجي ۽ معاشي بهتري آئي، زراعت و آبپاشي نظام سڌريو، وڻج واپار ترقي ڪئي، ڏاهن ۽ باشعور ماڻهن جي سنڌ ۾ آمد وڌي. نالي وارا هندو ڪٽنب، ٻين علائقن مان لڏي اچي هت آباد ٿيا. خوب نالو ڪمايو ۽ سنڌ جي شان ۾ به اضافو ڪيائون. سنڌ جي آبادي ۾ اضافو ٿيو ۽ آبادي وڌي وڃي 30 لک کي پهتي.

ڪلهوڙن طرفان تخت گاهه بنائڻ کان اڳ ۾ خداآباد جي علائقي کي ٻين مختلف نالن سان سڏيو ويندو هو. ٻڌيه کان سومرن ۽ سمن جي حڪومت تائين، علائقي جي سياسي ۽ سماجي ماحول ۾ وڏي تبديلي ڪانه ٿي. ارغون، ترخان ۽ مغل دور جو پنهنجو مزاج هو. وسيلن لاءِ تقاضائون تبديل ٿيون ته قدر ۽ مزاج پراڻا ڪونه رهيا. هن دور ۾ جنهن کي به هي علائقو جاگير طور ملندو

تخت گاه خدا آباد

هو. هتان جا غيرتمند ۽ باهت رهواسي انهن کي سک سان سمهڻ نه ڏيندا هئا ۽ نه وري سک سان اپت حاصل ڪرڻ ڏيندا هئا. ميان يار محمد ڪلهوڙي 1701ع ۾ خداآباد جو نالو ڏئي پنهنجي حڪومت جو تختگاه بنايو. اڌ صدي کان وڌيڪ سنڌ جي گادي جو هنڌ رهيو. اڄ به خداآباد نالي واري سڃاڻپ رکي ٿو. هن جي خمير جي خوشبو چئجي جو جن هتان لڏيو ۽ جت آباد ٿيا، خداآباد جي نالن سان وسنديون، ڪالونيون ۽ پاڙا جوڙي، ماضي سان ناتو نپائيندا آيا ۽ خداآبادي دور کي وساري نه سگهيا. ڪلهوڙا دور جون ٻه يادگار اڏاوتون اڄ به هت صحيح سلامت موجود آهن. هڪ تاريخي جامع مسجد خداآباد ۽ ٻيو مقبرو ميان يار محمد ڪلهوڙو. هي اڏاوتون ان دور جي عظمت جون امين آهن. هي قومي يادگار دادو شهر کان ڏکڻ طرف 15 ڪلوميٽر مفاصلي تي انڊس هاءِ تي واقع آهن. يادگارن تي ڪاشيگري جي من موهيندڙ ڪم، جنهن ۾ ڪئين خوبصورت رنگ، ننڍا، وڏا مختلف سائز جا ٿاڻس، اڻ ڳڻيا آهن، جيڪي مختلف گلن جي صورت بنائن ٿا. رنگسازي جو ڪم ته حيران ڪندڙ آهي. شاه جهان مسجد ٻٽو کان پوءِ سنڌ ۾ هي ٻئي نمبر تي قديم مسجد آهي، جيڪا اڄ به عبادت هيٺ آهي.

1755ع ۾ والي سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وفات بعد هن جي پٽن جي پاڻ ۾ اڻٻڌ ٿي، ميان غلام شاه جي تخت نشيني بعد 1759ع ۾ کوسن جي گهل (ڌاڙيل جعفر کوسي جي ٽولي) ڪن کوسه سردارن جي چوڻ تي خداآباد ۾ ڪاهي پئي، هنن هندو توڙي مسلمانن کي ڦري ۽ پوءِ ڏنائون شهر کي باهه! ان وقت پاڇڙ پئي، هندن جا ڪٽنب لڏي ويا. ڪي وڃي ويٺا ساهتي پرڳڻي، ٽلتي، سيوهڻ، لاڙڪاڻه ۽ ڪي وڃي ويٺا سکر (سنڌ جي هندن جي تاريخ) ميان غلام شاه کي جڏهين خبر پئي ته هن ڌاڙيلن خلاف قدم کنيو ۽ کين ڳولي قتل ڪرايو. هي واقعو خداآباد جي بربادي جو وڏو سبب بڻيو. خداآباد کي ٻوڏ جي بچاءُ کان ڏنل بند، دٻي ڳوٺ (خداآباد کان اوڀر طرف) وٽان دريا ۾ چاڙهه سبب چيو وڃي ٿو ته ٿٽو، جنهن به وڏي بربادي آندي.

ٽالپر ريڍار ۽ جنگجو قسم جا ماڻهو هئا. پنهنجن مرشدن سان ويڙهه کائي سنڌ جي صاحبي حاصل ڪئي هئائون. ميرن قبضي ڪرڻ سان ئي سنڌ کي ٽن پٽين ۾ ونڊي ڇڏيو. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن سان ويڙهاند ڪائي ڪلهوڙن، سنڌ کي هڪ قومي وحدت ڏني هئي. ميرن پنهنجي صاحبي ۾ وري سنڌ کي پٽيون ڪري ڇڏيون! ميرن کي دولت گهربل هئي، سا خوب حاصل

ڪيائون. دولت گڏ ڪرڻ واري جنون ۾ مير صاحبان ڪنهن سنان به رعايت ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. حيدرآباد، ميرپور خاص ۽ خيرپور جا مير هڪ ٻئي کي به ڪونه بخشيندا هئا. حيدرآباد ۽ ميرپور خاص جي ميرن جي وچ ۾ اڻ ڏاڳهن جي پيل تان 5 ڏينهن جنگ هلي. (ڪيول ملڪاڻي سنڌ ڪهاڻي) ميرن آبادي لائق زرخيز زرعي زمينن کي شڪار گاهن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. مراعات يافتہ طبقي کي چيڪ ڇڏي ڏنو هئائون.

تختگاه خدا آباد سان ته ميرن کي ازلي ویر هو. ميرن جي صاحبي ۾ ته خدا آباد بلڪل تباھ ٿي وئي. ميرن جي واسطيدارن جو هڪ اڌ واقعو نموني طور هت ڏجي ٿو. خدا آباد کان اتر اولهه طرف چنگلاڻين جو ڳوٺ اڄ به موجود آهي. هن ڳوٺ جي کوسه ذات وارن جون ميرن سان مٿيون مائٽيون هيون. ڳوٺ جو هڪ شخص نالي رندو خان کوسو وڏو ڏنگو ۽ سرڪش هو. علائقي ۾ ڪنهن جي ڪا پلي مينهن يا ڍڳي وڌيڪ وڙائڻي ڏسندو هو ته ڪاهي وڃي وٽان تي ٻڌندو هو ۽ ڪنهن جي جهلڻ تي جهل ڪونه ڏيندو هو. پڪل فصل ۾ پنهنجو مال ڇڏي ڏيندو هو ۽ دهشتگردي ۽ پيل مستقبل ڪرائيندو رهندو هو. اهڙن عملن ڪري خدا آباد تي خراب اثر پيو. ٻئي طرف ميرن جا ڪمدار ۽ ڪاراوا من ماني ڪندا رهندا هئا. ان اپائيندڙن کي حڪم ڏئي، مختلف سوارين وسيلي 10 - 15 ڪلوميٽر چوگرد ايراضي اندر سڀني ڌرين کي مجبور ڪندا هئا ته پنهنجا فصل، پير شاه ڳوٺ، نزد ڳوٺ، پوک وٽ گڏ ڪن. ناانصافي سان ڊاٽيندي ڪندا هئا ۽ مهينن تائين صاف ٿيل ان جي بڻائي لاءِ انتظار ڪرائيندا هئا. هن روش به آبادي ۾ لڏ پلاڻ آندي. چنگلاڻين جا کوسا، ٻروچن کان سواءِ ٻين مقامي ماڻهن جي مجبورين عيوض ماڻهو خريد ڪري غلام بنائيندا هئا. هر وقت اهڙن غلام ماڻهن سان غيرانساني سلوڪ روا رکي ڪم وٺندا هئا. انگريزن اچي اهڙن غلامن کي آزاد ڪرايو. (روايتون)

ميرن جي صاحبي ۾ ٻين ڦورو ۽ رولاڪ ڌرين سميت ڪابل جا پٺاڻ پنهنجي ڦٽانگ ۾ پورا هئا. سنڌ جو رخ گهٽ ڪيائون. ڪابل جي بادشاهه شاهه شجاع کي جڏهن ڪابل مان ڀڄائي ڪڍيائون، تڏهن ڪجهه وقت هندستان ۾ رهي، سنڌ مان گذري ڪابل واپس وڃي رهيو هو ته ميرن ۽ شاهه شجاع جي اميرن جي وچ ۾ ڪرڙي جي جنگ لڳي. ميرن هار ڪاڌي. هاريل فوج ٻيڙين وسيلي درياءَ سنڌ اڪري ڀڄڻ لاءِ دريا جي ڪپ تي اچي بيٺي. شاهه شجاع جي پهچڻ جي خوف کان بدحواس ٿي دريا جي ڪپ تي هوندي به مذڪوره فوج

تخت گاه خدا آباد

پاڻي پاڻي پڪاري رهي هئي. (کرڙي جي جنگ، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي)، ميرن، مقبول عام مقامي حڪومت تي غاصبانہ قبضو ڪيو هو. مير فوجي مدد سان راڄ هلائيندا هئا. ڏلن ۽ محصولن جي بهاني سان دولت جي ڦرلٽ ڪرڻ ۾ مشغول رهيا. ٻروچن کي عام رعيت کان وڌيڪ حق ڏئي ڇڏيا هئائون. (سڪاري سنڌ ۽ ڏکيالا ماڻهو. جيمس مئڪمرڊو). ميرن جي علم عام ڪرڻ سان دلچسپي نه هئي. عوام کي جاهل رکڻ ۾ خوش ٿيندا هيا. ميرن جي صاحبي لاءِ پير علي محمد شاھ راشدي جي لفظن ۾ ته نائوئل جي غداري نه ڪري ها ته سنڌي مسلمان گهوڙن ۽ اٺن تي سواري ڪن ها ۽ سنڌي هندو گڏهن ۽ ڇچرن تي سواري ڪن ها. ميرن جي صاحبي ۾ تمام گهڻو حڪومتي بگاڙ پيدا ٿيو. مير مسئلن کي نيڪ نه ڪري سگهيا ۽ آخر سنڌ انگريزن جي قبضي ۾ هلي وئي.

سيٺ نائوئل جو وطن

سنڌ جي سيٺ نائوئل جو ڪٽمب برصغير ۾ خاص مقام رکي ٿو. ميرن جي صاحبي ۾ ته سندن وڻج واپار آفريڪا ۽ يورپ تائين ڦهليل هو. سندن جو وڏي سامونڊي جهازران ڪمپني وسيلي ڪاروبار هوندو هو. انگريزن سميت ٻين يورپي واپاري ڌرين وٽ حيثيت هئي. نه صرف واپاري پر ميرن جي صاحبي ۾ سياسي طاقت به حاصل ڪي ورتي هئي. ميرن جي ڪمزورين تي سيٺ نائوئل جي پريور نظر هئي. ميرن جي صاحبي ۾ مذهبي ڌرين جي اڇهري چال چلت ۽ انتهائي قدامت ڪري سيٺ نائوئل جي بزرگ سان مذهبي ڇڪتاڻ ۽ ڏاڍ ٿي. ميرن جي کاتي ۾ آيل اهڙي قدم ڪري سيٺ نائوئل انتقامي قدم کڻي، انگريزن جي ڌر ڀڄي ويو. جڏهن ميرن ۽ انگريزن وچ ۾ جنگ لڳي ته ان وقت سيٺ نائوئل جي ڌر انگريزن لا نه صرف سونه وارو ڪم ڪيو پر هنن لاءِ کاڌ خوراڪ، اڇ وڇ ۽ ٻين گهربل ضرورتن جو پورا ٿو ڪيو. سيٺ نائوئل جي پيءُ پنهنجي خاص سامونڊي جهاز ۾ ڪراچي ڀرسان سمنڊ ۾ ميرن جي شڪست جو انتظار ڪرڻ لڳو. ميرن جي شڪست سان کين اطمينان ٿيو. سيٺ نائوئل جي انگريزن سان اهڙي هلت ۽ همدردي ڪري انگريزن جي دور حڪومت ۾ هنن مٿان انگريز مهربان رهيا. سيٺ نائوئل جي ڪٽمب جي وڏن جو اصل وطن سامتياڻي پرڳڻو هو ڪلهوڙن جي دور حڪومت کان اڳ سامتياڻي، قيصر خان پنهور جي انتظام جو صدر مقام هو. سامتياڻي خدا آباد کان ڏکڻ طرف 2 ڪلوميٽر تي آهي. سامتياڻي ڀرسان ننڍو ڳوٺ ڪانهري آهي. سيٺ جا وڏا اتان

انگريزن جي آهڻ:

جنرل نيپئر 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي؛ نيپئر نيپولائي لڙاين ۾ ”ڊيوڪ آف ويلنگٽن“ جو پسنديدہ جونيئر آفيسر ٿي رهيو هو. کيس سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ بمبئي ۽ بنگال جي فوجي دستي جي ڪمانڊر جي حيثيت ۾ موڪليو ويو هو. گهڻن معاهدن، چالبازين ۽ دوڪيبازين جي آڙ ۾ سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ، ميرن کي نه چاهيندي به مياڻي واري جنگ هن جوڙائي. آخر سنڌ انگريزن فتح ڪئي. مياڻي واري جنگ ۾ انگريزن جا ڪل 62 ماڻهو مارجي ويا جن ۾ 6 آفيسر هئا ۽ 194 زخمي ٿيا. جڏهن ته 400 ماڻهو ميرن جا شهيد ٿيا (ڪيول ملڪاڻي) نيپئر 7 سالن تائين دٻدٻي سان حڪومت ڪئي. امن امان قائم ڪيو ۽ ماڻهن جا اهنج دور ڪيا. منيچر ڍنڍ تي هفتو ترسي فيصلابنيريا. نيپئر 1843ع کان اڳ ورتل قرض معاف ڪري ڇڏيا. انهن ڏينهن ۾ برطانوي راڻي جي سالگره سنڌ ۾ ملهائي وئي. ان موقعي تي سرچارلس نيپئر، حيدرآباد ۾ هڪ دربار ڪوٺائي ۽ سنڌ جي جاگيردارن، وڏيرن ۽ پيرن کي پنهنجي سامراجي حڪومت جي سياسي بيعت ڪرڻ جي آڇ ڏني. وقت جي سرڪار اهو به اعلان ڪيو ته فقط انهن جاگيردارن کي زمين جي قبضي رکڻ جي اجازت هوندي، جيڪي اچي دربار ۾ حاضري ڀريندا، باقي جاگيردارن جون زمينون ضبط ڪيون وينديون. سنڌ جا اڪثر جاگيردار، وڏيرا ۽ پير وڃي حاضر ٿيا. هن وڏيري (وڏي زميندار) واڻئي، پير ۽ (گوري ۽ ڪاري) صاحب وچ ۾ اختيار جو چوڪنڊو ترتيب ڏنو. هن پوليس کاتو پڻ کوليو. جنرل نيپئر جي وڃڻ بعد سرپاٽلر فريئر سنڌ جو منتظم ٿيو. سنڌ تي 9 سالن تائين فريئر جي نگراني رهي. 35 سالن واري ڄمار جي فريئر 1853ع ۾ ڪراچي اندر انگريزي تعليم جو اسڪول قائم ڪيو. ڪراچي حيدرآباد، ريلوي ٽريڪ جي ڪم جي نگراني ڪئي. ڪراچي ۾ وڏي ميلي جو اهتمام ڪيو. جنهن سموري هندستان ۽ وچ ايشيا جي ملڪن کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪيو. فريئر واٽسراءِ کان اها ڳالهه ميجراڻي ته انگلينڊ کان ايندڙ جهاز بمبئي کان اڳ ڪراچي ترسن. فريئر سنڌي صورتخطي بابت فيصلو ڏنو ۽ پوءِ هر سطح تي انتظاميه جي ٻولي طور سنڌ اندر رائج ٿي، جيڪا اڄ به مروج آهي. هن ”سنڌ ڊسٽرڪٽ ڊاڪ“ تحت پهرين ٽڪلي جاري ڪئي. فريئر سنڌي ماڻهن ۾ تمام گهڻو مقبول ٿيو. هي انگريزن جي صرف 16 ساله ڪارڪردگي آهي.

ميرن جي ڏينهن ۾ هندن کي گهوڙي سواري، زمين جي مالڪي ۽ لشڪر ۾ ڀرتي جي منع ٿيل هئي. نائوئل جي سهڪار ڪري هندن کي انگريز حڪومت ۾ ڪاروباري دنيا سان گڏ ملازمتون مليون. زمين حاصل ڪرڻ جا سڀ موقعا مليا. هندن جديد تعليم حاصل ڪرڻ ۾ ٻنهي ڏير کان ڪئي ۽ انگريزن جي ضرورت ٿي ويا. سنڌي مسلمان ڏير سان جاڳيا. انگريزن مان خوف ۽ نفرت ڪاٽڻ ڪري پوئتي رهجي ويا هئا. ڏسبو ته 1843ع کان هلندڙ بيزاري وارو دور 1857ع تائين بيداري واري دور ۾ تبديل ٿيو. وقت چوي آءُ بادشاهه. بيداري واري دور ۾ سنڌي مسلمانن انگريزي سکڻ ۽ حالتن ۾ توازن پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هندن سان گڏجي مسلمانن جي رهنمائن سنا فيصلا ڪرڻ شروع ڪيا. 82 - 1881ع ۾ سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن گڏجي ”سنڌ سپا“ جماعت جوڙي. ان جو روح روان ڏيارام چيشمل هو. ليڪن پهريون صدر سيٺ آتمرام پوڄواڻي کي چونڊيو ويو. ڏيارام گدومل، حسن علي آفندي، ساڌو هيرانند، مسٽر فتح علي، پاڻي هيرانند مسند شڪارپوري، سرائي نارو خان لنڊ لينڊ لارڊ، لاڙڪاڻو، سنڌ سپا جا سرگرم ڪارڪن هئا. (سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو - غلام محمد لاکو). اڳتي هلي سنڌ ۾ جڏهن هنگامي ۽ ڇڪتاڻ وارا دور شروع ٿيا ته سڀني بچاءُ ۽ مزاج مطابق، ڪانگريس، مسلم ليگ ۽ ٻين پارٽين ۽ گروهن ۾ شموليت ڪئي. انگريزن جي مشهور منطق ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو ۽ ڪجهه پنهنجن رمزن ڪري، وڏو فيصلو ٿيو. ننڍو کنڊ ورهائجي ويو.

خدا آباد ۾ انگريزن جا گماشتا، درياھ سنڌ وسيلي پهتا. نور جا (نور جا ڪلهوڙا دور حڪومت ۾ تخت گاه خدا آباد جو بندرگاهه هو) وٽ ٻيڙا بيهاري، سفيد گهوڙن تي چڙهي آيا. اعلان ڪندا ويا ته ميرن جي حڪومت ختم ٿي وئي. انگريزن جي حڪومت آهي. ڪنهن سان ڪا ناانصافي ٿيل آهي، ته انصاف ڪرڻ لاءِ واهرو آهيون. مظلوم انصاف حاصل ڪرڻ لاءِ وٽن پهتا. بروقت فيصلا ڪندا به رهيا. چنگاڻين واري رندو خان خلاف خلق خدا دانهيو. جوابدار کي گهرائي فيصلو ڪيو ويو. اعلان ٿيو ته رندو خان جيڪا شيءِ زبردستي حاصل ڪئي آهي، وڃي واپس وٺن. ماڻهو رندو خان جو مال متاع ته ڪاهي ويا پر گهر جون رليون، وٽ ۽ پيلهڙا به کڻي ويا. رندو خان سان نه صرف عدالتي ڪٽهڙي ۾ هن جي ڏاڍاين جي بدلي اهڙي ٿي، پر هن ڪجهه هفتا اڳ ۾، هميشه جيان، جنهن فصل جي پيل ڪرائي هئي، ساڳيو فصل

تخت گاه خدا آباد

بڻئي ٿيڻ لڳو، ته نياڻيون ميڙ وٺي ديرن تي ان پنڻ لاءِ ويو. ڪڙمين هن کي خيرات ڏيڻ کان به انڪار ڪيو. هي تمام ننڍو مثال آهي. خلق خدا جي آهڻ ۽ پڪارن جو، ۽ الله سائين جي بي آواز لٺ جو. جنهن ڪري ميراثي حڪومت ختم ٿي.

انگريزن جي هندستانين مٿان قبضي جي عرصي ۾، برا ۽ ڀلا، اڻ ڳڻيا داستان آهن. هتان جي قدرتي وسيلن جي ڦرلٽ وغيره آهي. ليڪن انگريزن جو ڏنل جديد تعليمي نظام جڏهين متعارف ٿيو ۽ وڌيو ته اهو شعور ۽ سگهه جو وسيلو بڻيو، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي آئي. ننڍي کنڊ ۾ جڏهين گهڻو ڪجهه شروع ٿيو ته سنڌ ۾ به جوڳي منصوبه بندي ٿي. ريلوي ۽ سکر بئراج جا وڏا ڪم ٿيا. يورپ جي ڏنل جمهوري طرز حڪومت قائل ڪرڻ جو وسيلو به متعارف ٿيو وغيره وغيره. هي سڀ سنڌ جي ماڻهن لاءِ اهم هئا، ليڪن هت خدا آباد جو ذڪر مقصود آهي.

(ريلوي ۽ سکر بئراج ۽ ٻيا ترقياتي اسم):

خدا آباد ريلوي اسٽيشن به آهي. ريلوي پٽڙي جڙڻ، پليون ۽ ٻي جوڙجڪ ۾ مقامي ماڻهن کي مزدوري ملي. نوڪريون مليون. سفرِي سهوليت حاصل ٿي. سامان کي گهرائڻ ۽ ٻاهر موڪلڻ ممڪن ٿيو. ريلوي وسيلي مقامي ماڻهن کي فائدو ٿيو پر خدا آباد اسٽيشن وسيلي پري پري تائين سهوليت ملي. ريلوي کان اڳ ۾ اڄ وڃ جو نظام چڱو نه هو. گاسليٽ جا گاڏا، ڪراچي مان بڪ ٿي خدا آباد ايندا هئا بعد ۾ بيل گاڏي وسيلي ڇوهي، ٽنڊو رحيم خان تائين سامان درآمد ٿيندو هو. ڪاڇي جي علائقي (ٽنڊو رحيم خان ۽ ڇوهي) واسطي هن ريلوي اسٽيشن وڏي سهوليت فراهم ڪئي. ڊگهه بالا ۽ ٽنڊي رحيم خان جي واپارين جو ان وقت بلوچستان سان غير معمولي واپاري سلسلو هو. ٽنڊو رحيم خان جا اڪثر واڻيا واپاري ڪم ۾ اڳتي هئا. هنن واڻين خدا آباد اسٽيشن تي گدام تعمير ڪيا. رهائش اختيار ڪئي ۽ مقادمي/پلاوڻي وسيلي سامان موڪلڻ ۽ گهرائڻ جي خاطري فراهم ڪئي. سورت، بمبئي، ٻڙودا کان، ڪپڙو، ڪراڪري جو سامان ميرٺ مان ۽ ٻيو گهريل سامان ٻين هنڌان ايندو هو. هتان ان (ڪڻڪ ۽ جوڙ) گهه، (ڪاٺ جي ٺاهيل ٿانو پٽڙي ۾) بڪ ٿي ڪراچي موڪليو ويندو هو. پٽڙي وارو گهه هڪ روپي ۾ 5 پاءُ ملندا هئا. ڏاس، ڪاٺ، بهه ۽ ڪانن جي ڪٽر، واڻ وغيره ڪوٽڻ، ڪراچي ۽ شڪارپور

تخت گاه خدا آباد

موڪليو ويندو هو. جوهي ۽ ٽنڊو رحيم جي ٽپال، خدا آباد ريلوي اسٽيشن وسيلي مٽي هئي. ٽيليگرام جي به سهوليت فراهم ٿي. اسٽيشن ٻاهران 100 - 200 اٺن جا گلا موجود بيٺا هوندا هئا، جيڪي بار برداري ۽ سوار جي لاءِ ڪم ايندا هئا. بيان ڪيل مدت هيٺ خدا آباد جي آبادي ۾ سماجي ۽ معاشي بهتري آهي. ٿاڻو ٻولا خان جا واڻيا اسٽيشن تي گهر ٺاهيو رهيل هئا. جيڪو پڪريون ۽ رڍون ڪتريندا هئا. هي سموري منظر نگاري، وڏي تحرڪ جو مثال آهي. خدا آباد ان جو مرڪز رهي.

سکر بئراج جي جڙڻ ڪري، دادو ڪينال مان نڪرندڙ خدا آباد ماڻيز، D-10 ڦڪا، لوئر فارم ۽ دٻا ٻو شاخ واري آبپاشي سسٽم وسيلي پاڻي مليو. خدا آباد ۽ ان جي چوگرد علائقو سرسبز ٿيو. فصل هيٺ ٿيل زمين ۾ اضافو ٿيو. نيون جنسون ۽ نوان گاهه متعارف ٿيا. ان جي اپت وڌي ۽ مال متاع جي چاري لاءِ گاهه پڻ وڌيو. معاشي خوشحالي ٿي. سکر بئراج کان اڳي ڳوٺاڻي زندگي ڏاڍي ڏکي هئي.

خدا آباد ڀرسان 880 ايڪڙ ايراضي تي ڀاڳٽڙي ڪيٽل فارم جڙيو، جنهن وسيلي سٺي نسل جي چوپائي مال پالڻ جي ترغيب ملي. آس پاس ڀاڳٽڙي نسل جي ڳاڙهي مال ۾ اضافو ٿيو. افسوس جو پاڪستان ٺهڻ بعد ون يونٽ جي ايامن ۾ هي فارم ختم ڪري 800 ايڪڙ بهترين زمين غير سنڌين ۾ نيلا ڪئي وئي.

خدا آباد جي جاڙي ڳوٺ ڦڪا، ۾ مختلف ڪيٽيگريز جي آفيسرن جي رهائش لاءِ 24 ايڪڙن تي مشتمل وڏو اريگيشن ريسٽ هائوس به انگريزن جوڙايو. حڪمران ڌرين جا ڪامورا، پوليس ڪماني، روڻيو، تعليم ۽ ٻين کاتن جا عملدار هتي ڪچهريون ڪري، عوام جا اهڃ دور ڪندا هئا. عدالتون لڳائيندا هئا. ريسٽ هائوس ايريا ۾ سوار جي وهڻ لاءِ ايراضي هئي ۽ ڀاڳيون پوکيون وينديون هيون. باغ هيو، فرنيچر ۽ ڪراڪري هئي. اريگيشن سسٽم جي چڪاس ۽ ضروري هدايتن لاءِ دادو سان ٽيليفون جو نظام هو. هن وقت اتي ويراني آهي.

ضلع ڪاٺونسل دادو جو خدا آباد اسٽيشن ڀرسان ريسٽ هائوس جڙيو. جنهن ۾ اعليٰ قسم جي رهائش جو بندوبست هو. ڪامورا منزل ڪرڻ لاءِ هي ريسٽ هائوس استعمال ڪندا هئا. واڻين جون شاديون واريون تقريبن هت ٿينديون هيون. گهوٽي ۽ ڪنواريتا هت گڏ ٿيندا هئا. هاڻي برباد آهي.

تخت گاه خدا آباد

پير الاهي بخش جي ڪوشش سان خدا آباد جي پيهر تعمير:

1942ع بيمگاري بند جيڪب آباد کان نٿو، جنهن ڪري لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعن جي وڏي ايراضي پاڻي هيٺ آئي. خداآباد جو علائقو مٿاهين تي آهي. ان ڪري خلق خدا اچي خداآباد ۾ پناهه ورتي. هن علائقي جو چونڊيل نمائندو پير الاهي بخش هو. هن جو پير ڳوٺ 4 - 3 ڪلوميٽر ڏکڻ طرف خداآباد ڀرسان آهي. پير صاحب پارليامينٽ ۾ 1937ع کان ويندڙ هو. وزير ۽ وزير اعليٰ به بڻيو. 1942ع ۾ سنڌ حڪومت کان ٻوڏ جي متاثر ٿيلن لاءِ 2 ماڊل ڳوٺ جوڙائڻ ۽ ٻوڏ متاثرين کي رهائش ڏيڻ جي منظوري ورتي. اهڙي طرح خداآباد تاريخي مسجد ڀرسان خداآباد ماڊل وليج 100 ايڪڙ تي 50 ڪٽنبن کي آباد ڪرڻ لاءِ جڙيو. ويران ٿيل تخت گاهه خداآباد واري هنڌ تي مذڪوره ڳوٺ تعمير ٿيو. ان کي ئي موجوده خداآباد سڏجي ٿو. 5000 والن تي هر هڪ گهر جڙيو. جنهن ۾ ڪچا ڪمرا ۽ ٻاهران ديوار ٺهي. ڳوٺ ۾ بوائز پرائمري اسڪول قائم ٿيو. هن خداآباد ماڊل وليج جو افتتاح، سنڌ جي گورنر سر فرانسس موڊي ۽ سندس گهرواريءَ ڪيو. گورنر جو پرنسپل سيڪريٽري جناب هاشم رضا به خداآباد آيو. ان موقعي تي گهٽين ۾ ڳاڙها ڪپڙا ۽ قالين وڇايون ويون. ۽ آڌرياءَ ڪندڙ بئنر ۽ خوبصورت سجاوٽ ڪئي وئي. مثالي اسٽيج ٺاهي وئي هئي. دادو کان خداآباد اريگيشن شاخ وسيلي گورنر ماڊل وليج پهتو. هن طرح، تخت گاهه خداآباد وارا ويران ٿيل ماڳ مقام پيهر آباد ٿيا. ڳوٺ ۾ آباد ٿيندڙن کي نه صرف مفت ۾ گهر مليا پر روزگار ڪمائڻ لاءِ هر گهر کي 16 ايڪڙ سرڪاري زمين به ڏني وئي. هن ماڊل وليج کان اڳ تخت گاهه خداآباد وارو علائقو مقامي طور ”ڌڙا“ سڏبو هو. خون خوار جهنگلي جانور، بگهڙ ۽ مرون رهندا هئا. واتهڙو ماڻهن تي حملا ڪندا هئا. هي خونخوار جانور ڳوٺ آباد ٿيڻ بعد به گهرن ۾ گهڙي چوپائي مال جو نقصان ڪري ويندا هئا. پير الاهي بخش جو هي ڳوٺ ٻڌرائڻ وارو ڪم مناسب هو، ان ڪري پير صاحب اڄ به محسن خداآباد ڪري ليکجي ٿو. افسوس آهي جو پير الاهي بخش تاريخي جامع مسجد خداآباد ۽ مقبري ميان يارمحمد جي مرمت ۽ خوبصورتِي لاءِ ڪابه رٿا جوڙي ڪونه سگهيا.

تخت گاهه خداآباد جي باني ميان يار محمد ڪلهوڙو جو مقبرو:

خداآباد ڀرسان جڙيل مقبرو ميان يار محمد ڪلهوڙي جو، اوجي ٿلهي تي جڙيل آهي. نهايت خوبصورت طرز تعمير آهي. ان تي رنگ سازي ۽ ڪاشيگري جو

تخت گاه خدا آباد

عمدو ڪمر ٿيل آهي. مقبري ٻاهران مقام ۾ ڪلهوڙا دور حڪومت جا جنگي جرنيل مدفون آهن. مقبري جي احاطي اندر ميان يار محمد جو پوتو ميان مراد ياب خان، جيڪو پاڻ به سنڌ جو ڪجهه وقت حڪمران ٿيو مدفون آهي. ميان يار محمد ڪلهوڙي جي حڪومتي جدوجهد جو سلسلو ميان محمد آدم شاهه شهيد (1520 - 1600) جي خاندان مان آهي، جنهن کي مغلن ملتان ۾ شهيد ڪيو ۽ سکر ۾ مدفون آهي. ميان آدم شاهه جي پوئين مان ابتدائي ڪلهوڙا حاڪميت ميان نصير محمد (1681 - 1692) عرصي ۾ ڪئي جيڪو ڳاڙهي دادو ۾ مدفون آهي. هن جو پيو نمبر پٽ آهي ميان يار محمد ڪلهوڙو، جنهن (1701 - 1719) تائين حڪومت ڪئي. خدا آباد کي تخت گاه بنايو ۽ هت ئي مدفون آهي. مقبرو ميان يار محمد خدا آباد کان 2 ڪلوميٽر پڪي رستي ڀرسان اولهه طرف آهي. ڪلهوڙا حاڪم، پيري مريدي ڪندا هئا. ڪلهوڙا حاڪمن ۽ سندن ناليوارن جرنيلن تي ميلا ملاڪڙا اڄ به منعقد ٿيندا رهن ٿا. ميان يار محمد جي درگاه تي ذوالحج جي 7 ۽ 8 ۽ 9 تاريخ تي هر سال ميلو لڳي ٿو. هي سلسلو پراڻو آهي. مقامي طور ميلي کي حج چون. ميلي واري تصور جون سڀ گهرجون پوريون هجن ٿيون. خريداري لاءِ هر قسم جا دڪان، تفريح جو سامان ۽ ٻارن جي وندر هجي ٿي. پاڪستان ٿيڻ کان اڳ ۾ هت سنڌ جا مشهور مسخرا، عبدو ڪوري، خميسو حرم ۽ محمد فقير لغاري فن جو مظاهرو ڪندا هئا. جڏهين ته ساوڙ فقير جا بيت سڄي رات جهونگاري ويندا هئا. ”سورن جو ساوڙ“ چوي ۽ الله ئي الله جو آواز پيو هلندو هو. نڙ بيت جا فنڪار ۽ مشهور سگهڙ، محمد ملوڪ عباسي ۽ در محمد کوسو جا نالا قابل ذڪر آهن جيڪي ميلي جي موقعي تي حاضري پرائيندا هئا. مقامي ملهه، يارو پڪرار، حسين چڙو، لالو لهه، سومر دايو، رئيس حمزو خان چانڊيو ۽ ڪڏهين لاڙ جا شيدائي مشهور ملهه ايندا هئا. ميلي جي موقعي تي درگاه تي پري پري کان اڪثر بروج عقيدتمند اڄ به ايندا آهن. ايندڙن ۾ سنڌ، بلوچستان ۽ پنجاب جا رهواسي هجن ٿا. مرد خواه عورتون، سرندي، الغوزي ۽ ٻين سازين تي الله توهار جي پڪار تي موج ڪندا آهن. ورهن کان درگاه جا متولي، جتوئي ۽ ڪوريجا ذات جا ماڻهو آهن. اڄ به سار سنڀال لهندا اچن ٿا. درگاه جو مشهور ماهي فقير ڪوريجو 110 سال عمر ماڻي چند سال اڳ ۾ گذاري ويو. ميان نصر الله ڪلهوڙو وڪيل، اڌوٽ عمر کان هن درگاه تي ايندو رهيو. 1974ع ۾ خدا آباد جي سماجي تنظيم، نوحوان سنگت خدا آباد، ميان يار محمد ڪلهوڙو يادگار ڪاميٽي جوڙي، جنهن مطابق ميان نصر الله ڪلهوڙو صدر، حڪيم بلاول خان ڀنڊ نائب صدر، نور محمد ڪلهوڙو جنرل سيڪريٽري ۽ علي گوهر قريشي خزانچي چونڊيا ويا. هي يادگار ڪاميٽي اڄ به پنهنجو ڪم ڪندي رهي ٿي. هن وقت ڳوٺ حافظ مير محمد ڪلهوڙو جا

تخت گاه خدا آباد

مولابخش ڪلهوڙو ۽ احمد خان ڪلهوڙو وڌيڪ سرگرم آهن. حج جي موقعي تي خيرات، ملاڪڙي ۽ ميلي ۾ بهتر ڪم ڪندڙن کي انعام ملندا آهن. ميان جي ڳوٺ جا، قريشي، ڪنير، جتوئي، ڪوريجا ۽ مهيسر ذات جا ماڻهو رهن ٿا. انهن ۾ مصري خان مهيسر، غلام نبي مهيسر ۽ اصغر مهيسر بصرن جا پاڪستان سطح جا وڏا واپاري آهن.

1972ع ۾، جڏهن جناب ممتاز علي پٽو، سنڌ جو گورنر ۽ مارشل لا ايڊ منسٽريئر ٿي خدا آباد آيو ته گورنر صاحب کي ڳوٺاڻا يار محمد ڪلهوڙا ڏنڊي جي درگاه تي دعا گهرڻ لاءِ وٺي ويا. ممتاز صاحب ان وقت 2 ڪلوميٽر خراب حالت واري ڪچي رستي ۾ لهي هلي درگاه تي دعا گهري عوام کي حيران ڪيو. ممتاز پٽي صاحب خدا آباد کان يار محمد ڪلهوڙو ڳوٺ تائين پڪي روڊ جوڙڻ جو ان موقعي تي اعلان ڪيو جيڪو بعد ۾ جوڙيو ويو.

تاريخي مسجد خدا آباد:

سنڌ ۾ موجود قديم ترين مسجدن مان هڪ آهي. شاھ جهان مسجد نٿو بعد وڌي ۽ خوبصورت مسجد آهي، جنهن ۾ اڄ به نماز ادا ڪئي وڃي ٿي. راڄ ڌاني جي حيثيت ختم ٿيڻ بعد تخت گاه خدا آباد وارو سمورو علائقو ويران ٿي ويو ته مسجد به ويران ٿي وئي. مسجد جي سارنسيال لهڻ وارو ڪوبه نه رهيو. ميرن جي ڏينهن ۾ ته ڪير آڏان ڏيڻ وارو به ڪونه بچيو هو. مسجد جهنگلي پکين ۽ خوفناڪ جانورن جي پناهه گاه بنجي وئي. نه در ۽ نه دروازا بچيا. برسات جي موسم ۾ چوپايو مال مسجد ۾ پناهه وٺندو هو. ويران ڪري آس پاس ۾ ٻوڙا ۽ جهنگ وڌي وڃي پيلي جي شڪل اختيار ڪئي. بگهڙ ماڻهن تي حملو ڪري ڪاڻي ويندا هئا. مرون وڙهندا هئا. اڻ سونهون ماڻهو زندگي وڃائي ويهندو هو.

انگريزن جي حڪومت اچڻ سان مسجد کي محفوظ ڪرڻ جي شروعات ٿي. پنهنجي دور حڪومت ۾ انگريزن هن علائقي مان پڪيون سرون هٿ ڪري، مسجد ٻاهران 15X50 پڪي پيڙهه ڏياري مسجد کي محفوظ ڪيو. در دريون وري نصب ڪرايون. مسجد ۽ مقبرو ميان يار محمد، آثار قديم ايڪٽ هيٺ آڻي چوڪيدار مقرر ڪيا. 32-1930ع ۾ انگريزن جڏهين سکر بئراج تعمير ڪرائي ۽ پوک لاءِ پاڻي ملڻ شروع ٿيو ته آبپاشي لاءِ پاڻي هت خدا آباد به آيو. ماڻهو آس پاس ۾ زمينون آباد ڪرڻ لڳا. جنهن ڪري هن علائقي ۾ آبادي وڌڻ شروع ڪئي. ڳوٺ بلاول خان ڀنڊ جي محمد رمضان ڀنڊ، ۽ ٻين

تخت گاه خدا آباد

ڳوٺ وارن اڳتي وڌي مسجد ۾ باجماعت نماز پڙهڻ ۽ مسجد کي آباد ڪرڻ جي شروعاتي ڪوشش ڪئي. نماز بعد نمازين کي پت خيرات طور ڪارائڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح نماز پيهر شروع ٿي. پير الاهي بخش 1942ع ۾ مسجنڊ پرسان ماڊل وليج ڳوٺ پٿرايو ته آبادي ۾ مزيد اضافو ٿيو. نمازين ۾ اضافو ٿيو. هن وقت مسجد ۾ 5 وقت باجماعت نماز ٿئي ٿي. ليڪن سرڪار طرفان پيش امام مقرر نه آهي. هتان جا اڪثر ماڻهو مسجد ۾ وڏو عقيدو رکن ٿا. پر وارن ڳوٺن ۾ شادي جي موقعي تي گهٽ 2 رڪعتون نماز نفل پڙهڻ لاءِ هت آندو وڃي ٿو. ڪيترا ڪٽنب ٻارن جي چني ۽ عقيقي بنسبت هت خيرات ڪندا آهن. مسجد کي ڏسڻ لاءِ سڄي ملڪ مان ماڻهو ايندا رهن ٿا. ڪيترا ٻاهرين ملڪن جا سياح ۽ سفير پڻ مسجد ڏسڻ ايندا آهن. ڪجهه وقت اڳ ۾ بنگلاديش جي عورت سفير، مسجد ۽ مقبرو ڏسڻ آئي ۽ گهرن ۾ وڃي عورتن سان ڪچهري ڪئي. 1969ع ذوالفقار علي ڀٽو، مير رسول بخش تالپور، عبدالوحيد ڪٽپر سان گڏ مسجد ۾ نفل ادا ڪيا ۽ ڪاميابي لاءِ دعا گهري. 1995ع ۾ مسجد جي ٽن وڏن گنبذن مان اتر طرف وارو گنبذ شهيد ٿي پيو. ٻين کي آثار قديم کاتي وارن لوهي پائپ ڏئي گنبذن کي ڪرڻ کان محفوظ ڪري ڇڏيو آهي. ليڪن مرمت وغيره نه ڪرائي آهي. ڪجهه سال اڳ هن مسجد جي ڪاشي جون سرون ملڪ کان ٻاهر سمگلنگ ڪندي لاهور ۾ پڪڙجي پيون.

1974ع ۾ جناب عبدالحميد پيرزاده مرڪزي وزير تعليم ۽ قانون ۽ صوبائي رابطو مسجد جي مرمت لاءِ 2 لک روپيه منظور ڪيا، ليڪن ڪم معياري نه ٿيو. ان ڪري ڪم اڏورو رهجي ويو ۽ رقم به گم آهي. 1972ع کان ڳوٺاڻا، چونڊيل نمائندن جناب عبدالحميد جتوئي (ايمر اين اي)، جناب محمد بخش جمالي (ايمر اين اي)، حاجي خير محمد خان پنهور (ايمر اين اي) ۽ پير مظهر الحق (ايمر پي اي) وسيلي حڪومت کان مسجد جي مرمت ڪرائڻ بابت مطالبو ۽ گهرون ڪندا رهن ٿا، ليڪن مرمت ۽ مسجد کي خوبصورت ڪرڻ وارو ڪم ڪونه ٿيو. 1999ع ۾ سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي دعوت تي جناب علم الدين بلوڊي ڪمشنر دادو خدا آباد ۾ ماءُ ٻار صحت مرڪز جي تعميراتي ڪم جي شروعات ڪرڻ لاءِ خدا آباد آيا. مسجد جي مرمت واري گهرج جي موت ۾ جناب ڊپٽي ڪمشنر صاحب ضلع ڪائونسل دادو طرفان مرمت ڪرائڻ ۽ پيش امام مقرر ڪرڻ جو اعلان ڪيو، ليڪن وزير اعظم پاڪستان نواز شريف طرفان

تخت گاه خداآباد

ملڪ جي سڀني ضلع ڪائونسل جا فنڊ ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو، ان ڪري مسجد لاءِ فنڊ نه مليا ۽ مرمت جو ڪم به ڪونه ٿيو ۽ نه وري پيش امام ٿي مقرر ٿي سگهيو. مسجد ۾ هن وقت صرف هڪ سائيٽ اٿيڊنٽ، آثار قديم کاتي طرفان محمد عمر ڀنڊ آهي. جيڪو مسجد بابت معلومات اٿار قديم کاتي کي موڪليندو آهي. 10 - 15، ڳوٺن جا رهواسي هن تاريخي مسجد ۾ عيد نماز پڙهندا آهن. مڱڻيجا ڳوٺ وارا پيش امام کي پڳ ڏيندا آهن ۽ ڳوٺ بلاول خان ڀنڊ جا رهواسي خارڪون تبرڪ طور عيد نمازين ۾ تقسيم ڪندا آهن. اندازن 3 کان 4 هزار ماڻهو هت عيد نماز پڙهڻ ايندا آهن. مسجد ڀرسان اوڀر طرف 200 سال جهونو ڪنڊو آهي، جنهن جي ڀر ۾ روايتي طرح 1980 تائين سماع ٿيندو هو. 4 - 3 ماڻهو مناجات پڙهندا هئا. سڀ نمازي هن ۾ بلند آواز سان شريڪ ٿيندا هئا. هن وقت هي سلسلا ڪونه آهن. ڪجهه وقت اڳ ۾ ڪلهوڙا عباسي تنظيم طرفان ميان يار محمد ڪلهوڙي مقبري ڀرسان سيمينار منعقد ڪرايو ۽ هنن قومي يادگارن جي حفاظت جي گهر ڪئي هئي. 2000ع ۾ خداآباد مسجد اندر ويهي سنڌ جي تاريخ ۽ قديم آثارن سان محبت ڪندڙ ڌرين، مسجد بچائڻ لاءِ هڪ ٽاسڪ ڪاميٽي جوڙي، جنهن جو سربراھ محمد ابراهيم پنهور چونڊيو ويو ۽ ميمبرن ۾ جناب ڊاڪٽر لياقت مگسي، ميان امير بخش ڪلهوڙو، نظير احمد ڀنڊ، محمد ملوڪ پنهور، محمد ابراهيم ڀنڊ ۽ اعجاز علي پٽي کي نامزد ڪيو ويو. هي ڪاميٽي مسجد جي مرمت ۽ جوڳي خوبصورتي لاءِ تحرڪ ۾ آهي. سنڌ حڪومت جي ڪلچر کاتي طرفان مسجد جي مرمت ۽ خوبصورتي لاءِ حڪومت پاڪستان کان رقم منظور ڪرڻ لاءِ ڪوششون جاري آهن. پاڪستان نيشنل هيريٽيج فنڊ مان اميد آهي ته مسجد لاءِ رقم ملي ويندي.

ڦڪا، تخت گاه خداآباد جو چاڙو شهر:

خداآباد ڀرسان 3 ڪلوميٽر جي اولهه طرف ڦڪا آهي. هي صدين کان آباد آهي. ميان يار محمد ڪلهوڙي جڏهن سنڌ فتح ڪئي ته خداآباد ان وقت سامتاڻي پرکڻي جو علائقو هو. مشهور سيٺ ٺاڻومل جنهن انگريزن کي سنڌ فتح ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، هتان جو اصل رهاڪو هو. سامتاڻي قيصر خان پنهور جي حاڪميت ۾ هو. ڦڪا ۽ مرڪپور پنهور ذات جي ماڻهن جا آباد ٿيل شهر هئا. ڦڪا انگريزن جي ڏينهن ۾ وڌيڪ مشهور ٿيو. چونڊيل ماڻهن جي ميونسپالٽي هوندي هئي جنهن ۾ 15 ماڻهو چونڊبا هئا. شهر ۾ 2 وڏيون

بازاريون هيون هڪ هيٺين ۽ ٻي مٿئين بازار هئي. 150 کوہ ۽ کوهيون هيون. هندن جا 300 گهر هئا. پوليس جو صدر ٿاڻو هو ۽ پاڻ آئوٽ پوسٽ هئي. هن وقت پاڻ صدر ٿاڻو آهي ۽ ڦڪا آئوٽ پوسٽ آهي. چئن طرفن کان روڊ هت ايندا هئا. دادو کان ڦڪا ۽ ڦڪا کان جوھي ۽ ڦڪا کان ٽلتي بس سروس هلندي هئي. شهر جي گهٽين ۾ فائوس لڳل هئا. گهٽيون پڪيون ۽ چوڪيداري/پهري جو بندوبست هو. شهر ۾ گهوڙن جي سنجڻ جو سامان، تل، هٿا ۽ زينون عمدا ٺهندا هئا. شهر ۾ هر قسم جا هنرمند هئا. چوڻي هئي ته هجڻي ٿڪا ته گهر ڦڪا. ڳوٺ جو سيد امام علي شاھ نالي وڏو زميندار هو. شاھ صاحب غريبن جو يار ۽ امن پسند ماڻهو هو. هن وقت سيد امام علي شاھ جو پوتو ۽ سيد چٽل شاھ جو پٽ سيد امام علي شاھ ثاني يونين ڪائونسل ميان يارمحمد ڪلهوڙي جو ناظم آهي. پاڪستان قائم ٿيڻ تائين سيد امام علي شاھ خوب نالو ڪمايو. واڻين ۾ سيٺ مينگهراج اڌم داس ۽ جهٽ مل وڏا زميندار هئا. شهر جو اڪثر ڪاروبار واڻين جي هٿ ۾ هو. سيٺ مينگهراج مڪي هو. سيد امام علي شاھ ۽ مڪي مينگهراج شهر جا فيصلا ڪندا هئا. اندازن ڏهه هزار جي آبادي هئي. 1930ع ۾ 400 ٻار هتان جي پرائمري اسڪول ۾ پڙهندا هئا جن ۾ هندن جو 50 نياڻيون به پڙهنديون هيون. مسلمان جي هڪ به نياڻي ڪانه پڙهندي هئي. شهر ٻاهران 24 ايڪڙن جي ايراضي ۾ سرڪاري آفيسرن لاءِ مختلف ڪيٽگريز جا بنگلا جوڙيل هئا، جيڪي اڄ ويران ٿيل آهن. جتي آفيسر اچي ڪچهريون ڪري ماڻهن کي انصاف ڏيندا هئا. عدالت لڳندي هئي. شهر جي وچ ۾ ضلع ڪائونسل جو مسافر خانو ۽ روٽي کاتي جي آفيسرن جي چاوڙي هئي. شهر ۾ مشهور حڪيم فقير رازق ڏنو قريشي هو. قريشي صاحب راڻي پور جي پيرن جو خاص عقيدتمند هو. مشهور شاعر ”بيوس“ بچل حرم به هتان جو هو، جنهن جي شاعري جيوڻي ٻائي ڳائيندي هئي. سيد امام علي شاھ، مشهور زميندار هجڻ ڪري اڪثر چونڊ مهر ۾ پريور حصو وٺندا هئا. چونڊن ۾ بيٺل اميدوار هن وٽ ايندا رهندا هئا. هڪ دفعي محمد ايوب ڪهڙو هن وٽ وڃڻ لاءِ آيو ته يادگيري پڪي ڪرائڻ بهاني ڏيڻ جي چرخی/نار جي ڳاڙي هلائڻ لاءِ شاھ صاحب هن کي چيو، جيئن ڪهڙي صاحب کي وڻڻ ياد بيهن.

سيد امام علي شاھ جا سائين جي ايمر سيد، سيد گل محمد شاھ (سيوهڻ)، سيد جئندل شاھ آراضي ۽ ٻين سان ذاتي تعلقات هئا. کين سڀ ڏاڏا ڏاڏا چوندا هئا. شاھ صاحب 110 ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. ڦڪا جي واڻين دادو شهر جي جڳت آباد جو مشهور پاڙو ٺهرايو، جيڪو دادو شهر

تخت گاه خدا آباد

جو اڄ به بهترين علائقو آهي. پاڪستان نهڻ جي پڪ ڏسڻي اڪثر واڻين هتان لڏڻ شروع ڪيو. پاڪستان بعد اڪثر واڻيا هندستان لڏي ويا ته هن شهر جون رونقون به ختم ٿي ويون. جيڪي هندو هتان لڏي ويا. انڊيا ۾ هن وقت جوڌپور ۽ جبل پور ۾ رهن ٿا. ڦڪا ڀرسان رهندڙ رئيس الهه بخش خشڪ ۽ شهر جي سيٺ سيرومل بئنج مئجسٽريٽ هوندا هئا، جيڪي 6 مهينن تائين جيل موڪلڻ جو اختيار رکندا هئا.

شهر ۾ 100 جي قريب 2 منزل ۽ 3 منزل عمارتون ورهائجي کان اڳ ۾ هيون. سڀ کان سهڻي 3 منزل ماڙي سيٺ مينگهراج جي هئي، جيڪو ان وقت جو وڏو واپاري به هئو. اڪثر ضلع دادو جي سڀني تعلقن ۾ هن جي زمين هئي. سيد امام علي شاھ 1946ع ۾ سائين جي ايمر سيد جي چوڻ تي مسلم ليگ جي اميدوار، پير الاهي بخش جو چونڊن ۾ سيد گروپ جي اميدوار جي حيثيت سان مقابلو ڪيو. ڦڪا ڀرسان پير علي محمد شاھ راشدي جي 500 ايڪڙ زمين ”راشدي فارم“ اڄ به موجود آهي. راشدي جو اڄ به اثر آهي.

سياسي هلچل:

بي عالمي جنگ لڳڻ ڪري، دنيا جي مڙني ملڪن ۽ قومن جي سگهه ۾ ڦيرڦار ٿي. آمريڪا جي هٿ ۾ عالمي واڳ اچي وئي. هن جي اڳواڻي ۾ چالاڪ ۽ ڦورو ڌرين، پوئتي پيل ۽ نئين دنيا جي ملڪن ۽ قومن کي نئين انداز ۾ منجهائڻ شروع ڪيو ۽ وسيلن تي قبضي ڪرڻ جا نواب روپ ۽ نوان طريقا گهڙيا. ٻئي طرف دنيا جي مظلوم قومن پنهنجي قومي آزادي لاءِ ويڙهه جاري رکي. ننڍي کنڊ ۾ برطانيه عالمي جنگ ۾ ڪوهجي پيو هو. هتان جي ماڻهن اڳتي وڌي آزادي جي تحريڪ کي سگهارو ڪيو. سنڌ جي ماڻهن گروهه سياست مان اڳتي وڌي سياسي تنظيم سازي ڪئي. سياسي پارٽيون جوڙي، خوشحالي، آزادي ۽ ڦرلٽ کان پاڪ وطن لاءِ ميدان ۾ اڳتي وڌيا. اهڙي هلچل ۽ جدوجهد ڪري انگريز نڊو کنڊ ڇڏي ويا.

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ (انگريزي دور جي سياست - هڪ جهلڪ) موجب ته 1843ع کان وٺي 1947ع واري دور جي سياسي تاريخ کي ڏسجي ته سياستدانن جي حيثيت سان سنڌ واسي، ”خارجي ميدان“ ۾ ته ڪامياب پر، ”داخلي ميدان“ ۾ بنهه ناڪام نظر اچن ٿا. يعني هنن ننڍي کنڊ جي سطح تي عظيم سياسي ڪارناما سرانجام ڏنا، پر پنهنجي ڌرتي تي ڪو به ڏيو باري ڪونه سگهيا. انهيءَ جو وڏي کان وڏو سبب سندن حد

تخت گاه خدا آباد

کان وڌيڪ ذهانت ٿي هو. جيئن ته انگريزي راڄ دوران سنڌ کان ٻاهر، ننڍي کنڊ ۾ قيادت ۽ صلاحيت جو فقدان هو، ان ڪري سنڌ جي سڀوتن کي اتي پنهنجي جوهرن ڏيکارڻ جو موقعو مليو ۽ انهن ننڍي کنڊ جي سطح تي قائم ڪيل سياسي پارٽين جي قيادت ڪئي. مثال طور خواجن جي روحاني رهبر سر سلطان محمد شاهه آغا خان، مسلم ليگ ٺاهڻ ۽ ٺهرائڻ ۾ اهم ڀاڱو ادا ڪيو. سندن ئي فرقي جي هڪ فرد محمد علي جناح وري انهيءَ مسلم ليگ کي پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ ۾ قيادت مهيا ڪئي. مسلم ليگ کان سواءِ ساڳيو حشر کانگريس ڪميٽي جو هو. ديوان گوپندرامل، ساڌو هيرانند ۽ ڪي ٻيا پهريان سنڌي سياستدان هئا، جن کانگريس جي انهيءَ اجلاس ۾ شرڪت ڪئي، جنهن ۾ هن پارٽي جو قيام عمل ۾ آندو ويو. سنڌي شزوع کان وٺي انهيءَ جي ورڪنگ ڪميٽي جا ميمبر ٿيندا آيا، تان جو ڏکڻي وقت ۾ ان جا سيڪريٽري به ٿيا. مطلب ته سنڌ واسين کي کانگريس ۾ غير معمولي عهدا مليا ۽ هنن انهن عهدن سان انصاف به ڪيو.

ساڳئي نموني سان جڏهن خلافت تحريڪ جو آغاز ٿيو ته هن موڙ تي سنڌ واسين جي قيادت ۽ صلاحيت سڄي ننڍي کنڊ کي ڪم آئي. عدم تعاون جو ٺهراءُ ڪراچي ۾ ”خالقڌني“ هال ۾ بحال ٿيو، هجرت تحريڪ جو آغاز هتان ئي ٿيو ۽ زهر جو پيالو به هتان جي ئي رئيس المهاجرين جان محمد جوڻيجي کي پيئڻو پيو. خلافت تحريڪ سان گڏ جميعت العلماءِ هند هڪ منظم تحريڪ بڻجي اڀري ته انهي کي تشڪيل ڏيڻ واري اجلاس ۾ پير غلام مجدد، مولانا اسد الله شاهه، مولانا تاج محمود امروٽي ۽ مولانا محمد صادق ڪڏي واري شرڪت ڪئي. ان کان پوءِ هن جماعت جي پهرين ورڪنگ ڪاميٽي ٺهي ته ان ۾ سنڌ مان پير تراب علي شاهه راشدي، مولوي عبدالله ۽ مولوي محمد صادق ڪڏي واري کي به کنيو ويو.

1915ع ۾ جڏهن مائي ائني بسنت ”هوم رول ليگ“ ۽ سندن نشين جاءِ آرنڊول 1935ع ۾ انڊين نيشنل ليگ ٺاهي ته کين سڌ ۾ سڌ ڏيندڙ سنڌي ٿي هئا، جن سنڌ ڌرتي تي انهن جماعتن جون شاخون ائين کوليون جيئن ڪنهن هاري ٻني ۾ ٻج ڇڏيو هجي. خاڪسار تحريڪ کي خير خوبي سان سنڌ ۾ مقبول بڻائڻ وارا به سنڌي ٿي هئا.

اهو ته هو سنڌ واسين جو سياسي بصيرت، لياقت ۽ صلاحيت جو خارجي رخ. جڏهن اسان داخلي ميدان طرف منهن ڪيون ٿا ته ٻنهي ائين جيئن مور پنهنجي قبيل

تخت گاه خدا آباد

پيرن کي ڏسي روئي پوندو آهي، تهڙي حالت هڪ محب وطن تاريخدان سان ٿئي ٿي. سنڌ جي داخلي سياست ڏي ڏسڻ کان پوءِ ائين ٿو لڳي، ڇڻ هڪ اونهاڻي رات آهي جنهن ۾ تارن جي تمڪڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نظر نٿو اچي.

اسانجي بزرگن جو داخلي ميدان ۾ پوئتي پوڻ جو وڏو ڪارڻ سندن حد کان وڌيڪ ذهانت ٿي هئي. انهي ذهانت سبب ڪنهن به دور ۾ ۽ ڪنهن به پارٽي ۾ اهي متحد ٿي نه سگهيا. ٻنهي ائين جيئن به شينهن پيلي ۾ رهي نٿا سگهن. انهيءَ جو نتيجو هي نڪتو ته سنڌ جي داخلي سياست هميشه اختلافن جو شڪار رهي. عهدو نه ملڻ تي پارٽيون ائين ۽ ايترو جلد بدلايون ويون جيئن امير ماڻهو به ايترو تڪڙو ڪپڙا نه بدلائين. معمولي اختلافن تي لکن جون وزارتون رڳو هڪ هڪ رپئي جي ڪتر واري رت تي ڪپرايون ويون. پوءِ ٿيو ڇا؟ جيئن ڪانءَ کي لڙ ۾ مزو ايندو آهي، تيئن هتي وري ٻاهرين پارٽين ۽ انهن جي اڳواڻن جي پيگهي مچي وئي. تان جو سنڌي سياستدانن مٿان اهو وقت به اچي بيٺو جو کين پاڻ سنڀالڻ جي به مهلت نه ملي سگهي ۽ پوءِ نه رڳو پاڻ طوفان ۾ لڙهي ويا پر تاريخ کي ٻوڙي ويا.

سنڌ جون ڪجهه سياسي پارٽيون:

1947ع تائين ڪل 44 اهڙيون ننڍيون وڏيون پارٽيون ۽ گروهه آهن، جن سياسي ڪلچر وارو روپ ڌاريو. ڪڏهن گڏيل ۽ ڪڏهن مذهبي بنيادن جي شڪل صورت ۾ ڪم ڪيو.

سنڌ آزاد پارٽي:

10 سيپٽمبر 1935ع تي خلافت ڪاميٽي، جمعيت العلماءِ سنڌ ۽ هاري ڪاميٽي جي گڏيل ميٽنگ ڪراچي ۾ ٿي، جنهن جو پهريون صدر شيخ عبدالمجيد سنڌي چونڊيو ويو. پير الاهي بخش، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، رئيس علي محمد مري ۽ رئيس علي محمد ڪيڙو تي مشتمل ورڪنگ ڪاميٽي جوڙي وئي.

سنڌ نيشنلسٽ پارٽي:

1935ع ۾ هي پارٽي ٺهي، پارٽي ٺاهڻ جو مقصد هو ته بمبئي کان الڳ ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جيئن صوبائي حيثيت وٺي ته پوءِ ٿورائي وارن طبقن جي مفادن جو بچاءُ ڪيو وڃي. هن پارٽي جو ڊگ الڳ هو. پارٽي وارا ”سنڌ هندو سڀا“ کي ڪتر جماعت تسليم ڪندا هئا ۽ پنڊت مالويءَ جي نيشنلسٽ پارٽي سان به پلانڊ ملائڻ لاءِ تيار نه هئا. هي جماعت نج سنڌ جي

تخت گاه خدا آباد

روشن خيال غير مسلم رهاوسين جي پيداوار هئي. وشناس ڏيارام، مهراج هوندراج، ليلارام حڪمت راءِ، پائي لڌارام ۽ ڊاڪٽر وليرام هن جماعت جا خاص اڳواڻ هئا.

سنڌ اتحاد پارٽي:

31 آڪٽوبر 1936ع تي هي جماعت قائم ٿي. سر شاهنواز ڀٽو، حاجي عبدالله هارون، غلام حسين هدايت الله، راءِ بهار هوتچند چانڊومل، ديوا چند ٿڌاڻي قائم ڪئي. هن پارٽي جا روح روان سر شاهنواز ڀٽو ۽ حاجي عبدالله هارون هئا. جڏهن 1937ع ۾ چونڊ ٿي ته سر شاهنواز ڀٽو ۽ حاجي عبدالله هارون هارائي ويا ۽ غلام حسين هدايت الله پارٽي ڇڏي ڏيو.

1937ع ۾ جيڪي چونڊون ٿيون، ان ۾ پارٽين ۽ سندن اتحادن جو انگ 6 هو، جن چونڊن ۾ حصو ورتو. سنڌ ۾ هندن جي آبادي 27 سيڪڙو هئي. کين اسيمبلي جي 60 سيٽن مان 25 ۽ مسلمانن لاءِ 35 سيٽون هيون. هندن کي اسيمبلي ۾ وڌيڪ سيٽون ڏنيون ويون هيون. سنڌ جي پهرين گورنر سر لائينل گراهام 22 ميمبرن واري اڪثريتي پارٽي اتحاد پارٽي کي حڪومت جوڙڻ جي دعوت ڏيڻ بدران غلام حسين هدايت الله کي حڪومت ٺاهڻ جي دعوت ڏني، جنهن وٽ صرف 3 ميمبرن جي جماعت هئي. تمام گهڻن سببن ڪري، هندن جي پيٽ ۾ سنڌي مسلمان دير سان منظم ٿيا ۽ پوءِ سياسي طور اڳتي وڌيا. وڏو سبب اهو ته سنڌي مسلمانن جي گهڻائي اڻ پڙهيل هئي. جاگيردارن، ميرن ۽ پيرن جي، عام ماڻهو کي سجاڳ ڪرڻ ۽ سنڌ ۾ علم عام ڪرڻ سان ڪابه دلچسپي ڪانه هئي. علم حاصل ڪرڻ، ان وقت به سولو ڪونه هو. ڏسون ٿا ته عام ماڻهو سياسي ماحول اندر راءِ جو مالڪ بڻجي نه سگهيو ۽ مونجهارن جو شڪار رهيو. عام سنڌي سماجي بيمارين ۾ پڌندو رهيو. چند سياسي ڌريون من ماني ڪنديون رهيون.

مارچ 1943ع ۾ پاڪستان لاءِ سنڌ اسيمبلي جو ٺهراءُ:

1940ع واري پاڪستان قرارداد ۾ هندستان ۾ رهندڙ قومن کي پڪ ڏياري وئي هئي ته جيڪي صوبا پاڪستان ۾ شامل ٿيندا کين خودمختياري هوندي، جيڪي وسيلن صوبن جا هوندا، انهن ماڻهن جي ترقي ۽ خوشحالي لاءِ استعمال هيٺ رهندا وغيره. سنڌ جي پارليامينٽ ۾ جيڪي مسلمان رهنما هيا، کين خاطري ٿي ته گڏيل هندستان جي مسلمان اڳواڻن، هر صوبي جي خوشحالي جو دستاويز ظاهر ڪيو آهي، ان ۾ سنڌ جي ترقي ۽ عام ماڻهن جي ڀلائي آهي. هن کان اڳ ۾ مسلمان ميمبرن ڪوشش ڪئي ته سنڌ جي مسلمانن

تخت گاه خداآباد

کي شعوري سگه ڏجي. ننڍي کنڊ جي گڏيل سياست وسيلي ۽ سنڌ اسيمبلي وسيلي، 90 سيڪڙو قرضي بڻيل مسلمانن جي جان آجي ڪرائجي، مسلمانن کي نوڪريون ملن ۽ وڃايل زمين جي مالڪي کين ملي. ليڪن هندن جي مفاد پرست ٽولي هن سلسلي ۾ انصاف ڀريو فيصلو ڪرڻ نه ڏنو. هندن طرفان 40 سيڪڙو سنڌ جي زمين حاصل ڪرڻ جي تحقيقات به ڪونه ٿي سگهي، بيان ڪيل ۽ ٻين ڪيترن سببن ڪري سنڌي مسلمان اڳواڻن، فيصلو ڪري پاڪستان جوڙڻ جي تحريڪ ۾ حصو ورتو. هنن ڏٺو ته پاڪستان جي قيام سان سنڌي مظلوم مسلمانن جا سڀ ڏک دور ٿيندا. اهڙي پسمنظر ۽ ترقي ۽ خوشحالي جي خواب هيٺ سنڌ اسيمبلي پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ ٺهراءُ پاس ڪيو. سائين جي ايم سيد اهڙو ٺهراءُ پيش ڪيو. ان وقت دادو مان پارليامينٽ جا چونڊيل نمائنده سائين جي ايم سيد، پير الاهي بخش ۽ غلام محمد اسراڻ هئا. پير الاهي بخش جي چونڊ حلقن ۾ خداآباد شامل هو.

سياسي، سماجي، سوج ۽ پرائمري مسلم ليگ خداآباد:

سماجي ۽ معاشي حالت، سياسي قدرن ۾ پلجي سگهاري ٿئي ٿي. دادو ضلع جون حدبنديون، لاڙڪاڻه ۽ ڪراچي ضلعن جي ايراضي ۾ ڦيرڦار ڪري جڙيون. دادو ضلعو جڙيو ته به لاڙڪاڻي ۽ ڪراچي جي سياسي ڌرين جو اثر هت قائم رهيو. ٻنهي ضلعن جا مکيه اڳواڻ سائين جي ايم سيد، حاجي عبدالله هارون، پير الاهي بخش، پير علي محمد راشدي، محمد ايوب کهڙو ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي هئا، جن پاڪستان ٺهڻ تائين سنڌ جي سياست جي اڳواڻي پئي ڪئي. پير الاهي بخش جو خداآباد جي ڀر ۾ ڳوٺ آهي ۽ پير علي محمد شاھ راشدي جي خداآباد ڀرسان 500 ايڪڙ زمين آهي. جڏهين ته محمد ايوب کهڙو جا ساھرا خداآباد ڀرسان ڳوٺ عبدالرحيم جو کوھ جا آھن ۽ سائين جي ايم سيد جي سنڌ ۾ هر هنڌ مڃتا هئي ۽ اڄ به آهي. سنڌ جي سڀني سيدن جو پاڻ ۾ اتحاد ۽ ڦڪا وارو سائين امام علي شاھ اهڙي اتحاد جو ٽنڀو هو. سياسي ماحول ۽ تحريڪ بابت، خداآباد ۾ ابتدائي ڄاڻ هئي. سنڌي مسلمان، وڏيرن جي هٿ هيٺ هوندا هئا. عام ماڻهو پنهنجي راءِ جا مالڪ ڪونه هيا.

ٻئي طرف دادو شهر ۾ ڊاڪٽر پرماتند جي سهڪار سان مشهور پرماتند هرداس مل هاءِ اسڪول (گورنمينٽ پائٽل هاءِ اسڪول) قائم هو، جنهن ۾ گهڻو ڪري داخلا هندو شاگردن کي ملندي هئي. شهر جي هوشيار مسلمانن کي داخل ڪندا هئا. ليڪن ٻهراڙي جا شاگرد هن اسڪول ۾ داخلا وٺي ڪونه سگهندا هيا. هي پرماتند اسڪول ان زماني ۾ معياري تعليم لاءِ نالي وارو غير

تخت گاه خدا آباد

سرڪاري اسڪول هو. اسڪول جي لاءِ جوڙايل بلڊنگ ۽ آڊيٽوريم ته اڄ به مثالي ۽ توجهه جو مرڪز آهن. هن اسڪول ۾ خدا آباد جي بلال خان پند ۽ بهاول خان پند داخلا وٺڻ جي ڪوشش ڪئي. داخلا نه ملڻ بعد سائين جي ايم سيد طرفان سن ۾ قائم ڪيل AV ڪلاسن ۾ داخلا ورتائون. سائين جي ايم سيد جي شفقت ۽ سوچ کان متاثر ٿيا. مجبورين ڪري، تعليم اڌ ۾ ڇڏي خدا آباد موٽي آيا. مسلم ليگ لاءِ 1941ع کان بلال خان پند تحرڪ ورتو. 1943ع ۾ خدا آباد ۾ پرائمري مسلم ليگ جي شاخ قائم ڪيائين، جنهن جو پهريون صدر خدا بخش خشڪ ۽ جنرل سيڪريٽري احمد فقير پٽي کي چونڊيو ويو. (سنڌ جي سياسي جدوجهد ڊاڪٽر محمد لائق زرداري).

خدا آباد مسجد ٻاهران ڪانگريسي ڪارڪنن جا ميڙاڪا:

ڪانگريس کي ٺاهيندڙن ۾ سنڌي به شامل هئا، جن جا سنڌ ۾ هر هنڌ ڪارڪن ۽ همدرد موجود هئا، جيڪي پنهنجي پروگرام جي وڪالت ڪرڻ لاءِ ڳوٺن تائين به ويندا هئا. خدا آباد مسجد ٻاهران جمع نماز بعد ڪڏهن ڪڏهن جوشيلا ڪارڪن، ماڻهن کي هندستان جي ورهاڱي جي نقصانن کان واقف ڪندا هئا.

سيد امام علي شاهه ۽ پير الاهي بخش جو چونڊ مقابلو:

قائد اعظم ۽ سائين جي ايم سيد جا سياسي اختلاف ٿيا. سائين سياسي ميدان ۾ پنهنجو گروپ جوڙي سياسي ميدان ۾ سرگرم ٿيو. دادو جتي تڪ مان مسلم ليگ جي اميدوار پير الاهي بخش کي بنا مقابلي ڪامياب ٿيڻ کان روڪڻ جو فيصلو ڪيائين. سائين امام علي شاهه، سائين جي ايم سيد (سيد گروپ) جي فيصلي موجب صوبائي چونڊ ۾ پير الاهي بخش جي مقابلي ۾ اميدوار بڻيو، جنهن ۾ ناڪام ته ٿيڻو هو سو ٿيو. ليڪن حڪومتي ڌر جي اميدوار کي عوام جي عدالت ۾ پيش پوڻ لاءِ مجبور ڪيائين. هي علائقي اندر سياسي ميدان ۾ گرمي پيدا ڪرڻ جو هڪ مثال آهن. پير الاهي بخش صاحب درگذر ڪندڙ طبيعت جو مالڪ هو. گهڻو ڪري سياسي مخالفن کي سياسي انداز مان منهن ڏيندڙ رهيو.

پاڪستان جو ٺهڻ ۽ خدا آباد ڀرسان ٿڪا ۾ پناهگيرن جي آمد:

سنڌ جا قديم رهاڪو ۽ وارث هندو هئا. مسلمانن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد

تخت گاه خدا آباد

هندستان جا اڪثر ماڻهو مسلمان ٿيا. ورهين کان هندو ۽ مسلمان ڇڪتاڻ کان سواءِ گڏ رهندا پئي آيا. هتان جا اڪثر رهواسي صوفياڻي رنگ ۾ رنگيل هئا. پوءِ اهڙو واڌ لڳو جو ڪڻو ڪڻو ٿي ويا. سنڌ جي پهراڙين ۾ ڪاروبار وائيا ڪندا هيا. مسلمان اهڙي ڪاروبار کان پاسيرا هئا. تخت گاه خدا آباد دوران تہ وائين جو ڪاروبار ۽ حڪومتي ونهوار ۾ وڏو عمل دخل هيو. انگريز حڪومت دوران بہ خدا آباد جي علائقي ۾ جملي وڏن ڳوٺن ۾ زمينن جي مالڪي ۽ ڪاروبار ۾ وائيا اڳيڙا هئا. ڦڪا جو تہ ڪاروبار سندن هٿن ۾ هو. برماڻي، باغ علي قريشي، ڏوتڙا پنهور، لطف علي پند، نو لڪو، دٿابو ۽ ٻين نالي وارن شهرن ۾ ڪاروباري هندو هيا. پاڪستان ٿيڻ جي پڪ سمجهي وائيا پهراڙين جا علائقا ڇڏڻ ۾ مشغول ٿيا ۽ بعد ۾ گهڻا سنڌ ڇڏي ويا. ڦڪا جي علائقي جا وائيا ويا تہ ڦڪا اجڙي ويو. سندن ملڪيتون ٻاهران لڏي آيل پناهگيرن جي حوالي ٿيون. زمينون، گهڻ منزل جايون، مهاجرن کي مليون. ڦڪا ۾ پناهگيرن کي آباد ڪرڻ لاءِ سرڪاري ڪارندا موجود رهندا هئا ۽ وڏا سرگرم رهيا هنن لڏي آيلن کي زمين آباد ڪرڻ لاءِ روڪ رقمون ۽ ڍور ڍڳا خريد ڪري ڏنا. بچ پاڻ پڻ مفت ۾ فراهم ڪيا ويا. مهاجر ڍڳا ڪهي کائيندا هئا ۽ پوءِ سرڪار کي ٻيون فرمائشون ڪندا هئا. ڦڪا ۽ آسپاس ۾ هنن کي جا زمين ملي، وڪري ڪري بعد ۾ وڏن شهرن ۾ وڃي آباد ٿيا. مقامي ماڻهن ۽ هارين کي مفت ۾ واڻڪي زمين ۽ ٻي ملڪيت ڪانه ملي.

پير الاهي بخش جي پٽ پير شاهنواز کان سياسي انتقام:

پير الاهي بخش جي 14 سالا اقتداري عرصي ۾ خدا آباد جي تاريخي ۽ ثقافتي يادگارن جي مرمت، خوبصورتي ۽ بهتري لاءِ خاص رٿابندي ڪانه ٿي. پير الاهي بخش جي اقتدار جي زماني ۾ چوڪرن لاءِ هڪ اسڪول خدا آباد ۾ قائم ٿيو. نياڻين جي تعليم بلڪل نہ وڌي سگهي.

سن 1946ع بہ چونڊون ٿيون. هڪ جنوري ۽ ٻي ڊسمبر 1946ع ۾ ٿي. سائين جي ايم سيد جي مقابلي ۾ قاضي محمد اڪبر کي سيوهڻ تڪ مان مسلم ليگ جي اميدوار طور بيهاريو ويو. قاضي صاحب سيوهڻ جو ويٺل ۽ پير الاهي بخش جو رشتيدار هو. سرڪاري اميدوار، قاضي محمد اڪبر کي ڪٽراڻ لاءِ ڏانڊلي ڪئي وئي. سرڪاري مشنري استعمال ٿي. سائين جي ايم سيد، چونڊن ۾ رڪارڊ ڏانڊلين ڪري قاضي اڪبر خلاف پتيشن داخل ڪئي. پير الاهي بخش کي وزارت ۾ هوندي ڪورٽ ۾ طلب ڪيو ويو. پير علي محمد راشدي، سائين جي ايم سيد جي وڪيل طور پيش ٿيو، جنهن پير الاهي

تخت گاه خدا آباد

بخش مٿان ٻه دفعا ووٽ ڏيڻ بابت جرح ڪئي ۽ پير صاحب کان اعتراف ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان ڪري قاضي محمد اڪبر، پير الاهي بخش ۽ مير محمد شاھ چيئرمين ضلع لوڪل بورڊ دادو کي بدعنواني تحت ڇهن سالن لاءِ ڪورٽ نااهل قرار ڏنو ۽ سائين جي ايمر سيد کي اسيمبلي جو ميمبر بحال ڪيو. ان دوران صوبي جي سياسي صورت ۾ تبديلي آئي. پير الاهي بخش جي دادو واري خالي ٿيل سيٽ تي ضمني چونڊ ٿي. ضمني چونڊ ۾ آخوند شفيق محمد کي، ڪهڙي صاحب جي سالي ميان عبداللطيف پنهور (خدا آباد کان اوڀر طرف 3 ڪلوميٽر مفاصلي جي رهندڙ ڳوٺ عبدالرحيمر ڪوهه) جي سامهون بيهڻ تان منع ڪئي وئي. آخوند صاحب سندن چوڻ نه مڃيو ۽ چونڊ فارم ڀريو ته کين جيل موڪليو ويو. پير الاهي بخش جي پٽ پير شاهنواز کي ٽن ٻارن جو پيءُ هوندي، سول سرجن عبدالرشيد شيخ (ويٺل خيرپور ناٿن شاھ) کان سرٽيفڪيٽ جاري ڪرائي، نابالغ قرار ڏنو ويو. مسٽر تاج محمد صحرائي جو فارم رد ڪرايو ويو. ميان عبداللطيف کي بنا مخالفت جي ميمبر ٿيڻ جو اعلان ضلع جي ڪليڪٽر هٿان ڪرايو ويو. هي سڀ جاگيرداري رويي سمجهڻ ۽ پرکڻ جهڙا آهن. آخوند شفيق محمد ۽ تاج محمد صحرائي ٻئي مڊل ڪلاس جا ماڻهو هيا، ان ڪري کين سياسي ڌارا کان ٻاهر رکڻ جي ڏاڍي مڙسي ڪئي وئي ۽ پير صاحب کان سياسي انتقام ورتو ويو. هن واقعي وقت خان بهادر محمد ايوب ڪهڙو سنڌ جو وڏو وزير هو.

فيبروري 1947ع تي سائين جي ايمر سيد اليڪشن پٽيشن داخل ڪئي ۽ ان جو فيصلو وري فيبروري 1949ع ۾ ڏنو ويو. هتان جي مڊل ڪلاس ماڻهن پنهنجي پيرن تي بيهي عوامي جدوجهد کي جاري رکيو ۽ خاموشي سان ڪوشش ڪندا رهيا.

خدا آباد جي علائقي کي ترقي ڏيارڻ لاءِ پنهنجي مدد پاڻ ڪريو سوچ:

وليچ ايد پروگرام:

پاڪستان ٺهڻ بعد 1956ع ۾ ٻاهرين امداد سان وليچ، ايگريڪلچر ۽ انڊسٽريل ڊولپمينٽ پروگرام شروع ٿيو. هي عوامي شراڪت جو پهريون بهتر پروگرام هو. خدا آباد ۾ هن پروگرام وسيلي سماجي ڪم بهتر ٿيا ۽ شعوري سگهه وڌي. سنڌ اندر دادو تعلقه به اهڙي پروگرام ۾ شامل ٿيو. خدا آباد ۾ وليچ ڪائونسل جڙي. پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي لاءِ سازگار ماحول جڙيو. خدا آباد وليچ ڪائونسل جو چيئرمين بلاول خان ڀنڊ ٿيو. محمد ابراهيم پنهور، واحد بخش

تخت گاه خداآباد

رانجهائي، پير بخش برمائي، سرائي علي مراد برمائي، رسول بخش مگڻيجو، حاجي خان قريشي، منو خان برمائي، جمع خان ڀنڊ ۽ پيسا سرگرم ٿيا. هن ڪائونسل، تعليم، صحت ۽ عوامي جاڳرتا لاءِ ڪم ڪيو. خداآباد جو عام ماڻهو پنهنجي سوچ ۽ لوچ آهر اڳتي وڌيو. وليج ايڊ پروگرام ۾ جن سرڪاري ڪامورن هت خلوص ۽ جذبي سان ڪم ڪيو، انهن ۾ مخدوم غلام محمد (بوبيڪ)، محراب خان لغاري (ميرپورخاص)، ريجهو مل، ڪوڙو خان، گل حسن منگي ۽ عبدالڪريم طالبائي (آمري) شامل آهن.

وليج ايڊ ميلو خداآباد:

1960ع ۾ هي ميلو ريلوي اسٽيشن ڀرسان 6 ڏينهن هليو. ميلي جي نمائش ۾ زرعي ۽ هنري دڪان 200 جي قريب هئا. هڪ رات نمائش عورتن لاءِ مخصوص رهي. سڄي رات عورتن جي جاڳرتا لاءِ پروگرام ٿيندا رهيا، جنهن سان عورتن جي صلاحيتن وڌائڻ ۾ مدد ملي. ميلي ۾ ثقافتي پروگرام ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي فنڪارن، شريف شاهه، عبدالواحد بروهي الغوري نواز، مقامي فنڪارن کان سواءِ محمد جمن ۽ محمد ابراهيم حصو ورتو. پلن جانورن کي انعام ڏنا ويا. خداآباد ۾ ميلو منعقد ڪري، مڊل ڪلاس جي ماڻهن کي پنهنجي مدد پاڻ ڪرڻ جو جوڳو تجربو ٿيو. ميلي ۾ ملاڪڙو مثالي رهيو. هن ميلي زرعي اپٽ، صحت ۽ تعليم جي ميدان ۾ ٿيڪو وٺرايو.

خداآباد ۾ وليج ايڊ مڊل اسڪول، ماءُ ٻار صحت مرڪز ۽ ڊسپينسري جو قيام:

وليج ايڊ پروگرام تحت خداآباد جي علائقي ۾ بنيادي گهرجن جي کوٽ پوري ڪرڻ لاءِ پهرين ڪاوش ٿي. انگريزي ٻولي پڙهڻ لاءِ غير سرڪاري مڊل اسڪول قائم ڪرڻ جي شروعات ٿي. خداآباد مگڻيجو ڳوٺ ۾ ماءُ ٻار صحت مرڪز قائم ٿيو، جنهن ۾ حيدرآباد جي اردو ڳالهائيندڙ نرس کي مقرر ڪيو ويو، جنهن مگڻيجو ڳوٺ ۾ گهر بنائي ڪم ڪيو. علائقي جي عورتن کي صحت جي ڪيتر ۾ ڄاڻ ڏني ۽ جوڳي مدد ڪئي.

برمائي ڳوٺ ۾ دادو شهر جي رهندڙ سيد ذات جي عورت ورڪرن کي وليج ورڪر طور مقرر ڪيو ويو، جن ڪڙهائي، سلاڻي، متوازن خوراڪ، گهرو سليقي بنسبت علائقي ۾ عورتن کي تعليم ڏني ۽ مشاهدا ڪري ڏيکاريا.

تخت گاه خداآباد

خداآباد اسٽيشن ڀرسان ڊسپينسري قائم ڪئي وئي. سيٺ ڪپڙ خان مڱڻيجو مفت ۾ جاءِ فراهم ڪئي.

خداآباد اسٽيشن تي هڪ ڪلب هائوس جوڙيو ويو، جنهن ۾ ڳوٺاڻن کي گڏجاڻيون ڪوٺائڻ، تقريبات جي انعقاد جي ترغيب ۽ سهوليت ملي.

خداآباد ۾ کاڌي جو ڪپڙو تيار ڪرڻ لاءِ آڏاڻا لڳايا ويا، جن وسيلي کاڌي ڪپڙو ٺاهڻ جي شروعات ٿي. محمد يوسف قريشي ۽ گاهي خان قريشي ڪاريگر مقرر ٿيا. هي ڪپڙو سماجي ڪارڪنن ۾ مقبول ٿيو ۽ سندن سڃاڻپ بڻيو.

خداآباد اسٽيشن تي تباھ ٿيل ۽ ويران پيل ضلع ڪائونسل جي ريسٽ هائوس (مسافر خاني) جي پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي اصول تي مرمت ڪرائي وئي..انگريزي پڙهائڻ لاءِ اسڪول قائم ڪيو ويو. اسڪول قائم ڪرڻ بنيادي ڪم هو. جاءِ جي مرمتي ڪم به خداآباد جي محمد ابراهيم پنهور، محمد رمضان قريشي، پليو خان پند جون خاص خدمتون هيون. مرمت ڪرڻ وارو ڪم جذباتي انداز ۾ سڀني گڏجي اڪلايو. اسڪول جو انتظام محترم شهاب الدين قريشي هيڊ ماستر گورنمينٽ پرائمري اسڪول خداآباد اسٽيشن حوالي ٿيو ۽ انگريزي پڙهائڻ جو ڪم محترم محمد ابراهيم پنهور حوالي ڪيو ويو. هن اسڪول ۾ پڙهي پرخلوص ۽ ذهين استاد محترم علي محمد پنهور جون خدمتون به ساراه جوڳيون هيون، جيڪي رضا ڪارانه طور ٻارن کي انگريزي ۽ حساب پڙهائيندا هيا. اسڪول لاءِ جيڪو فرنيچر گهريل هو ان ۾ ڪاٺ جو اڪثر پوراڻو مفت ۾ سيٺ چوهڙ مل ۽ وشناس مل دادو واري ڪيو. (جنهن جي پٽ جو دادو ۾ آڻو موبائيل پارٽس جو ڪاروبار آهي). هن اسڪول ۾ انگريزي پڙهائڻ لاءِ محمد اڪرم آرائين، نور محمد آرائين، دادن خان پند ۽ ٻين پنهنجون خدمتون سرانجام ڏنيون. ڪجهه وقت بعد هن اسڪول جو هيڊ ماستر محترم شمس الدين ابڙو بڻيو. دادو جو يار علي ٻڙدي سرڪاري نوڪري ملڻ کان اڳ ۾ هٿ پڙهائيندو هو. هن اسڪول ۾ هڪ سئو جي لڳ ڀڳ چوڪرا پڙهندا هيا، جن کي مفت ۾ تعليم ڏني ويندي هئي. ڪيترن کي ڪتاب ۽ ڪپڙا به امداد ۾ ڏنا ويندا هيا. استاد جي پگهار جو بندوست محترم بلاول خان پند ڪندو هو. هن اسڪول مان جيڪي شاگرد پڙهيا سي سٺي روزگار سان آهن. اسڪول جي انتظامي بنجيت جي ڪوٽ ۾ گهريل رقم جو پوراڻو ٻين سان گڏجي محترم بهاول خان پند ۽ محترم پير بخش برماڻي خاص طور ڪندا رهيا. غريبن جا ٻار پڙهڻ شروع ٿيا ته اڳتي هلي مفاد پرست ٽولي حسد وڃان

تخت گاه خدا آباد

اسڪول جي مخالفت ڪئي، وڏو اشو، هن اسڪول کي بند ڪرائڻ هو. ان وقت جي ڊپٽي ڪمشنر دادو، جناب سيٺ اسماعيل ميمڻ اسڪول بند ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا. اسڪول هلائيندڙن مان بلاول خان پندڙ ۽ محمد ابراهيم پنهور کي 110 ايڪٽ ۾ چالان ڪرڻ جا حڪم ڊپٽي ڪمشنر صاحب جاري ڪيا. هي عوام دوست سٺ محترم نثار احمد آفندي معرفت پنهنجي جان ته ڇڏائي ويو، ليڪن اسڪول بند نه ڪيائون. اسڪول هلائڻ لاءِ ٻي واٽ اختيار ڪيائون. خدا آباد جي علم دوست ڌرين اسلاميه تعليمي سوسائٽي پاٽ ضلع دادو سان ٺاهه ڪيو، جنهن پوءِ ڪجهه سالن لاءِ اسڪول هلايو. صدر يحيي خان جي ڏينهن ۾ ڳوٺاڻن همت ٻڌي ڪوشش ورتي ۽ خدا آباد ۾ گورنمينٽ مڊل اسڪول قائم ڪيو ويو. 4 ايڪڙ زمين اسڪول لاءِ مخصوص ڪرائي وئي. مرحوم باقر علي شاه، جيڪو ان وقت خيرپور ۾ بئراج کاتي ۾ هو، مدد ڪئي. شاه صاحب بعد ۾ ڊپٽي ڪمشنر نوابشاه مقرر ٿيو هو. اسڪول جي اهڙي رٿا جي پورائي لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڪرڻ ۾ پلاٽ هموار ڪرائڻ ۾ محمد ابراهيم پنهور ۽ محمد خان لنڊ (ٿلهائي لنڊ) جون خدمتون سارا جوڳيون آهن. 1972ع تائين خدا آباد ۾ پڙهندڙ ٻارن جي سرڪاري في پنهنجي مدد پاڻ ڪريو تحت روشن خيال خدا آباد سٺ گڏ ڪري سرڪاري خزاني ۾ رقم جمع ڪرائي. ٻارن کي مفت پڙهائڻ ۽ سندن سرڪاري في سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائڻ ۾ مرحوم پير بخش برمائي، وڏو امداد ڏيندڙ پرخلوص ۽ اڳيرو هوندو هو. 1957ع ۾ خدا آباد جي قومي ڪارڪنن طرفان پرخلوص جذبي سان قائم ڪيل اسڪول هن وقت خدا آباد ۾ گورنمينٽ هاءِ اسڪول آهي، جيڪو دادو ضلع جو مثالي اسڪول آهي. جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي صدر پاڪستان جي حيثيت ۾ تعليم مفت ڪئي ته سڀني شڪر جا نفل ادا ڪيا. جيڪو سلسلو ۽ سوچ 1958ع کان شروع ٿي ته غريب جي ٻار کي پڙهڻ جا موقعا ملن. سرڪاري طور مفت تعليم جي اهڙي اعلان غريبن لاءِ علم حاصل ڪرڻ جا موقعا فراهم ڪيا.

1958ع جي مارشل لا ۽ ايوب خان جي بنيادي جمهوريت:

ملڪ ۾ فوج کي حڪومت ۾ آڻڻ جي شروعات صدر ايوب خان ڪئي. ايوب خان جي حڪومت سيناٽل ڪري وليج ايڊ لاءِ مليل رقم هن فوج حوالي ڪري، وليج ايڊ پروگرام کي بند ڪري ڇڏيو. ان بعد خدا آباد وليج ڪائونسل پنهنجي مدد پاڻ ڪريو تحت ڪم ڪندي رهي. 63 - 1962ع ۾ بنيادي جمهوريت جو نظام قائم ڪيو ته خدا آباد جو علائقو يونين ڪائونسل ٿڪا ۾ شامل ٿيو. ليڪن يونين ڪائونسل جو هيڊ ڪوارٽر خدا آباد اسٽيشن ٿي رهيو.

تخت گاه خدا آباد

پهرين يونين ڪائونسل جي چونڊ ٿي، جنهن ۾ پير الاهي بخش ڀرپور حصو ورتو. هن جي پٽ پير عبدالحميد خان هڪ ووٽ وڌيڪ کڻي يونين ڪائونسل جو چيئرمين ٿيو. ۽ 1957 کان سياسي، سماجي شعور عام ڪرڻ واري، وليج ڪائونسل ان ۾ حصو ورتو هو ۽ سياسي، سماجي ماحول کي ڀرپور گرم ڪيو. وليج ڪائونسل خداآباد جو حمايتي سيد دين محمد شاه هڪ ووٽ تان هاريو. ڪائونسل جي ميمبرن ۾ (1) سيد دين محمد شاه (2) حاجي حسين بخش لنڊ (3) محمد مراد لنڊ (4) وڏيرو دريا خان پنهور (5) سرائي محمد صديق خشڪ (6) وڏيرو غلام عباس پيرزادو (7) سرائي غلام رسول خشڪ (8) سراج احمد پٽو (9) واحد بخش رانجهائي چونڊيا. ٽيڪنوڪريٽن ۾ بلال خان ڀنڊ، وڏيرو محمد خان ڳهيرو ۽ محمد ايوب لغاري شامل ڪيا ويا. سرائي غلام الرسول خشڪ بي چونڊ ۾ چيئرمين ٿيو.

1968ع کان ون يونٽ توڙڻ لاءِ جدوجهد:

جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو پنهنجي عوامي تحريڪ شروع ڪري ايوب خان خلاف جدوجهد شروع ڪئي ته خداآباد جا ماڻهو هن سان ڀرپور طرح شامل رهيا. وليج ايد پروگرام تحت هلندڙ اسڪول (جيڪو خداآباد اسٽيشن تي هو) جا شاگرد هن هلچل ۾ شريڪ ٿيا. نيشنل اسٽوڊنٽ فيڊريشن جا مرڪزي اڳواڻ ڪراچي ۾ طوفان کڙو ڪندا هئا ته دادو جا شاگرد اڳواڻ جن ۾ احمد خان ملڪاڻي، فاروق احمد سولنگي ۽ شاه نواز مستوئي ۽ ٻيا اهڙي تحريڪ جي اڳواڻي دادوءَ ۾ ڪندا هئا. خداآباد جا شاگرد دادو وارن اڳواڻن کي دعوت ڏئي خداآباد وٺي ايندا هئا ۽ جلسو منعقد ڪري صورت حال کان باخبر ٿيڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ريلوي وسيلي دادو وڃي جلوس جي صورت ۾ حصو وٺندا هئا. هڪ دفعي ڪوئٽا کان ايندڙ بولان ميل کي روڪرائڻ جي ڪوشش ڪري احتجاج رڪارڊ ڪرائڻ جي ڪوشش ڪيائون. اهڙي عمل ڪري پوليس آئي، سڃاڻپ ڀريڊ ٿي، ڪيترن شاگردن ۽ استاد نور محمد تي ڪيس داخل ٿيو. حيدرآباد ۾ سزا ملي. جنهن جي اپيل ۾ جان آجي ٿي

حاجي پير بخش پنهور، قاضي فيض محمد، ڪامريڊ غلام محمد لغاريءَ جي بڪ هڙتال:

جڏهن ون يونٽ توڙڻ لاءِ لالا قادر حيدرآباد ۾ بڪ هڙتال جو اعلان ڪيو ته پهرين ڏينهن کان ان ۾ خداآباد جي حاجي پير بخش پنهور شرڪت ڪئي. هي بڪ هڙتال اولڊ ڪيمپس حيدرآباد ۾ شروع ڪئي وئي. ٻئي ڏينهن تي هن

تخت گاه خدا آباد

بک هٿتال ۾ نذير عباسي نٿو ۽ محمد صديق پنهور بدين وارا به اچي شريڪ ٿيا. ڪامريڊ غلام محمد لغاري ۽ محترم قاضي فيض محمد جي بک هٿتال ۾ شامل ٿيڻ ڪري ون يونٽ توڙ ۽ هٿتال واري هن تحريڪ کي هٿي ملي هن عمل، مقصد کي طاقتور بنايو. هٿتال جي 3 ڏينهن بعد حاجي پير بخش پنهور، محترم قاضي فيض محمد، ڪامريڊ غلام محمد لغاري ۽ ٻين کي پوليس رات جو ڏنڊا هڻي زخمي ڪري گرفتار ڪيو ۽ مئجسٽريٽ جي حڪم تي جيل موڪليو ويو. پوليس هنن سان عام ڏوهارين جهڙو سلوڪ ڪيو.

شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ان ڏينهن حيدرآباد ۾ موجود هيو. ڪمشنر حيدرآباد جي حڪم تي، جيل مان هنن قومي ڪارڪنن کي پوليس گاڏين ۾ آڻي، سرڪٽ هائوس ۾ پتي صاحب ۽ مير رسول بخش ٽالپر وٽ پيش ڪيو. ڪمشنر حيدرآباد پتي صاحب ۽ مير صاحب کي عرض ڪيو ته بک هٿتالين کان بک هٿتال ختم ڪرڻ لاءِ چون. ليڪن پتي صاحب هنن ڪارڪنن کي پنهنجو ڪم جاري رهڻ لاءِ چيو. 10 ڊسمبر 1969ع تي صدر يحييٰ خان ون يونٽ توڙڻ جو اعلان ڪيو. حاجي پير بخش پنهور ون يونٽ تحريڪ ۾ مثالي ۽ همت سان حصو وٺي خداآباد جي علائقي جي آن ۽ شان ۾ اضافو ڪيو ۽ پنهنجو نالو سنڌ سان محبت ڪندڙن جي لسٽ ۾ لکرايو.

ون يونٽ ٽٽڻ جو اعلان:

جنهن ڏينهن ون يونٽ توڙڻ جو اعلان صدر يحييٰ خان ڪيو، ان رات خداآباد ريلوي اسٽيشن ڀرسان خوشي ۾ جشن ملهايو ويو. جشن جو مک مهمان جناب محمد سليمان سميجو، ان وقت صدر پ پ ضلع دادو هو. سميجو صاحب ۽ جناب سيف الدين پنهور جلوس جي صورت ۾ خداآباد پهتا. هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو گڏ ٿيا. مرحوم پير بخش برماڻي طرفان منائي جي موٽر گاڏي، دادو شهر مان خريد ڪري حاضرين ۾ تقسيم ڪئي. ٻين خوشي مان ڪنهن چانهه پياري ۽ ڪنهن منائي تقسيم ڪئي.

سميجي صاحب کان سواءِ جناب بهاول خان ڀنڊ، صدر پ پ پ خداآباد، محمد ابراهيم پنهور ۽ ٻين ميڙاڪي کي خطاب ڪيو. ون يونٽ دوران سنڌ سان تيل زيادتين کان باخبر ڪيو ۽ عوام جي طاقت وسيلي پهڙا پرزا پرزا ٿيڻ جو احساس ڏياريو ۽ مبارڪون ڏنيون.

پاڪستان پيپلز پارٽي ۽ خداآباد:

1968ع کان، ايوب حڪومت خلاف پاڪستان پيپلز پارٽي جوڙي، ذوالفقار علي ڀٽو عوامي تحريڪ هلائي ته اهڙي هلچل ۾ خداآباد جي علائقي جا ماڻهو هن تحريڪ ۾ جنون جي حد تائين شامل ٿيا. خداآباد ۾ بنيادي يونٽ قائم ٿيو. جيڪو ترقي ڪري تعلقه دادو جو مرڪز بنجي ويو. تعلقه صدر پ پ ۾ مرحوم بهاول خان ڀنڊ ۽ مرحوم خير محمد خان پنهور جنرل سيڪريٽري چونڊيا ويا. پيپلز پارٽي جي ڪم سان سڃاڻي نڀاڻ ڪري بعد ۾ محترم محمد ابراهيم پنهور ضلع دادو جو ڊپٽي جنرل سيڪريٽري ۽ سنڌ ڪاميٽي جو ميمبر رهيو. خداآباد جو نظير احمد ڀنڊ، سنڌ سيڪريٽريٽ قائد اعظم مزار ڪراچي ۾ 1972ع کان 1975ع تائين آفيس سيڪريٽري رهيو. ٻين ڪارڪنن ۾ محمد رمضان قريشي، محمد يعقوب پنهور، سبڻ خان مڱڻيجو، واحد بخش رانجهائي، محمد امين پنهور، محمد بخش ڀٽو، محمد چٽل ڀٽي، الهه ورايو ڪلهوڙو، محمد خان مڱريو، پير بخش برمائي، بشير احمد ڀنڊ، دادن خان ڀنڊ، شهير خان خشڪ، منو خان ڀنڊ، رسول بخش دانائي، محمد صالح خشڪ، ڄام خان خشڪ، محمد يوسف لوهه، حاجي خان قريشي ۽ ٻيا آهن.

پيپلز پارٽي جي جن رهنماڻن خداآباد ۾ جلسن کي خطاب ڪيو انهن ۾ جناب ذوالفقار علي ڀٽو، مير رسول بخش ٽالپور، جناب عبدالحيظ پيرزادو، جناب ممتاز علي ڀٽو، جناب عبدالوحيد ڪٽپر، سيد قائم علي شاه، ڊاڪٽر غلام حسين پنجاب، سيد عبدالله شاه، سيد بشير احمد شاه، جناب عبدالله بلوچ، مرحوم امداد علي شاه جا نالا قابل ذڪر آهن. پيپلز پارٽي جي هن حڪومت ۾ علائقي اندر ماڻهن ۾ حڪومتي شراڪت جو احساس وڌيو، ترقياتي ڪم ٿيا، ان وقت دادو ۾ پارٽي سروي ۽ تنظيم سازي لاءِ ڪم ڪندڙن جا نالا آهن. محترم محمد سليمان سميجو، سيف الدين پنهور، ميان غلام اڪبر قريشي ۽ جناب ظفر علي لغاري..

خدا آباد ايڊيوڪيشنل سوسائٽي:

غريب ٻارن جي امداد ڪرڻ لاءِ هي ادارو خداآباد جي سٺ پنهنجي مدد پاڻ ڪريو تحت جوڙيو. جنهن جو صدر بهاول خان ڀنڊ ۽ سيڪريٽري محمد ابراهيم پنهور ٿيا. (پير بخش برمائي ۽ بلال خان ڀنڊ امداد ڏيندڙ هئا) هن اداري مستحق ٻارن جي مالي امداد ڪئي.

هي نوجوانن تي مشتمل اين جي او هئي، جنهن 1974ع کان ڪم شروع ڪيو. پهريون چيئرمين نظير احمد پند، جنرل سيڪريٽري مراد علي خشڪ ۽ خزانچي بشير احمد قريشي چونڊيا ويا. هن تنظيمي ۽ شعوري جاڳرتا لاءِ گهڻا ڪم ڪيا. تعليم جي ڪيتر ۾ تحريڪ ورتو. حلقي جي قومي اسيمبلي ميمبر محترم عبدالحميد جتوئي ۽ صوبائي اسيمبلي ميمبر محمد بخش جمالي کي خداآباد گهراڻي مسئلن کان باخبر ڪندا رهيا. هن تنظيم طرفان 2 ڪتابچا پڻ شايع ڪيا ويا. هڪ جائزو ۽ ٻيو سنگت هو. جنهن ۾ علائقي جي مسئلن جي نشاندهي، حل لاءِ تجويزون ۽ پنهنجي ڪارڪردگي بيان ڪئي وئي. هن تنظيم وسيلي پرائمري تعليم کي زور وٺائڻ، علائقي ۾ ترقياتي ڪم ڪرائڻ لاءِ خاص جدوجهد هئي. هن تنظيم 1977ع تائين ڪم ڪيو ۽ جنرل ضياءَ جي مارشل لا ڪري ڪم بند ڪيو.

سند گريجوئيٽس ايسوسيئيشن خداآباد:

1990ع کان سند گريجوئيٽس ايسوسيئيشن کي خداآباد ۾ متعارف ڪرايو ويو. 1972 ۾ سند گريجوئيٽس ايسوسيئيشن قائم ٿي، ان جي قائم ڪرڻ جو وڏو سبب به ون يونٽ ٽٽڻ بعد ڪراچي ايندڙ سنڌي ماڻهن جي سهائتا ڪرڻ ۽ پنهنجي مدد پاڻ ڪرڻ هو. سند گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي منزل پر امن ۽ ترقي يافتہ سماج جي اڏاوت آهي. هيءَ ايسوسيئيشن سنڌ ۾ وڏي سماجي تنظيم آهي، جنهن جون 112 شاخون آهن. جن مان هڪ شاخ خداآباد ۾ به آهي. هر ٻن سالن بعد آئين جي گهرجن مطابق شاخ توڙي مرڪز جون چونڊون ٿين ٿيون. ساليانو ڪنوينشن ۽ سالگرهه جا وڏا پروگرام ٿين ٿيا، جن سڱا جي ڪارڪردگي ۽ مالي امور وپجار هيٺ اچن ٿا.

سڱا دادو شاخ پهريان خداآباد ۾ جمع ڪلينڪ قائم ڪئي. محترم محمد رمضان خشڪ، دادو شاخ ۾ صحت جي ڪنوينر جي حيثيت ۾ وڏي محنت ڪندي خداآباد جمع ڪلينڪ ۾ خدمتون سرانجام ڏنيون. هن سان گڏ اعجاز علي پٽي ۽ ٻيا ڪارڪن هيا. جمع ڪلينڪ کي ڏسي سڱا بابت چاهت پيدا ٿي. خداآباد ۾ شاخ قائم ڪرڻ لاءِ جناب عبدالستار ڪيٽو، محمد رمضان خشڪ ۽ عبدالمجيد جمالي خداآباد جي ساٿين سان سهڪار ڪيو. نظير احمد پند کي ڪنوينر طور سڱا مرڪز طرفان ذميوار ملي ته هن شاخ کي قائم ڪرڻ لاءِ گهربل گهرجون پوريون ڪيون.

تخت گاه خدا آباد

1991ع ۾ شاخ قائم ٿي. پهريون صدر نظير احمد ڀنڊ ٿيو ۽ پهرين BMC هيٺ ڏنل فردن تي مشتمل هئي:

صدر	نظير احمد ڀنڊ
نائب صدر	نبي بخش مڱڻيجو
جنرل سيڪريٽري	غلام نبي قريشي
جوائنٽ سيڪريٽري	نياز حسين برمائي
اطلاعات سيڪريٽري	خادم حسين پنهور
ماليات سيڪريٽري	محمد ملوڪ پنهور
	BMC ميمبر ٿيا

1. الله بچايو پنهور، 2. غلام مصطفيٰ چانڊيو، 3. عبدالواحد بروهي، 4. محمد اسحاق پنهور، 5. محمد ابراهيم ڀنڊ، 6. شفيق محمد لاکو، 7. دوست علي برمائي، 8. علي بخش پنهور، 9. الطاف حسين ڀنڊ

شاخ جا 9 ميمبر ڪاروباري ڪاميٽي تي چونڊيا ويا. شاخ ۾ هن وقت 45 ميمبر آهن. شاخ جي آفيس جو افتتاح محترم ڊاڪٽر سليمان شيخ چيئرمين سگا ڪيو. مرڪزي رهنماڻن مان محترم بخش علي لاکو، محترم مظهرالدين ميمڻ، محترم ولي محمد روشن، محترم علي حسن بروهي، محترم ڪرم الاهي ڇنا، محترم محمد سليم ميمڻ، محترم غلام حسين بلوچ، خدا آباد شاخ جي پروگرام ۾ شريڪ ٿيندا رهيا آهن ۽ ڪارڪردگي جو معائنو ڪري چڪا آهن.

خدا آباد شاخ طرفان پهريائين جمع ڪلينڪ خدا آباد ۾ قائم ڪئي. جنهن کي بعد ۾ ترقي ڏئي، ماءُ ٻار صحت مرڪز بنايو ويو. صحت مرڪز ۾ جناب عبدالخالق ڪهيڙ جون رضا ڪارانه خدمتون ڪابل تحسين آهن. جڏهن ته مرڪز کي اجرو ۽ صاف زڪڻ وارو ڪم مرحوم محمد حسن ڀنڊ خوب نڀائيندو رهيو. تعليم جي ڪيتر ۾ شاخ جدوجهد ڪندي رهندي آهي. نياڻين کي اسڪول پهچائڻ ۾ سگا گرلس وين، سگا شاخ فراهم ڪري رهي آهي. 1993ع کي ”نياڻيون پڙهايو - گهر سنواريو“ سال ڪري ملهايو. ڇمڙي جي بيمارين خلاف ڪئمپ، جنرل ميڊيڪل ڪئمپ، اکين جي بيمارين خلاف ڪئمپ، لپروسي خلاف هلچل، پوليو خلاف مهم، هنر سڪو روزگار حاصل ڪيو مهم، بهتر تعليم جي حاصلات لاءِ بي شمار سيمينار ۽ صحت جي تعليم لاءِ مذاڪرا منعقد ڪيا آهن. هن شاخ جي 6 ميمبرن کي چانڊي جا بلا، نظير احمد ڀنڊ کي

تخت گاه خدا آباد

سگا گريجوئيٽس گولڊ ميڊل ملي چڪو آهي. سلور ميڊل حاصل ڪندڙ ۾ جناب غلام النبي قريشي، بني بخش مگڻيو، خالد جميل ڀنڊ، محمد ابراهيم ڀنڊ، محمد ملوڪ پنهور، غلام مصطفيٰ چانڊيو، اعجاز علي پٽي، نظير احمد ڀنڊ 1994ع کان 2004ع تائين مرڪزي سيڪريٽري تعليم سگا رهيو. شاخ طرفان مفت ۾ ميڊيڪل ڪيمپون، تعليم کي سڌاريو ۽ عام جاڳرتا لاءِ ڪم ڪيو وڃي ٿو. سگا شاخ جو خدا آباد جي لاءِ ترقياتي ۽ تعميري ڪم ڪرڻ بنيادي مقصد آهي. شاخ طرفان ڪوششون وٺي، حڪومت پاڪستان کان ماءُ ٻار صحت مرڪز قائم ڪرڻ، نياڻين لاءِ گرلز هائر سيڪنڊري اسڪول قائم ڪرڻ کان سواءِ ٽيليفون ايڪسچينج قائم ڪرڻ ۾ سرگرم آهي سماجي شعور ۽ ماڻهپو وڌائڻ جا ڪم ڪيا وڃن ٿا.

سنڌي ادبي سنگت خدا آباد:

هي شاخ 1991ع کان قائم آهي. شاخ جو پهريون سيڪريٽري عباس علي امر ڀنڊ چونڊيو ۽ ڪائونسلر نظير احمد ڀنڊ چونڊيا ويا. هيءُ شاخ ادبي ۽ علمي ڪيتر ۾ سرگرم آهي. ادبي سنگت خدا آباد طرفان سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن جي بحالي لاءِ مڙاڪرا منعقد ڪيا وڃن ٿا. قومي شاعرن جا ڏينهن، جشن ۽ شاھ سائين جي ساجاھ، شيخ اياز ۽ استاد بخاري جا ڏهاڙا ملهائڻ قابل ذڪر آهن. تهذيبن جي ارتقا تي سيد حاڪم علي شاھ بخاري جو ليڪچر ۽ منچر بچايو جو پروگرام معياري هئا. محترم اعجاز علي پٽي سيڪريٽري ۽ مختيار احمد پنهور ڪائونسلر جي ايامڪاري ۾ هن شاخ وڏي محنت ڪئي ۽ اڄ به سرگرم آهي. ساس جا سابق سيڪريٽري جنرل جناب اڊل سومرو ۽ جناب مختيار ملڪ خدا آباد ۾ ساس پروگرامن جي صدارت ڪري چڪا آهن.

2004ع ۾ خدا آباد:

هن وقت خدا آباد جي نالي ۾ يونين ڪائونسل آهي. جنهن جو هيڊڪوارٽر ريلوي اسٽيشن ڀرسان آهي. هن يونين ۾ ديهه خدا آباد، بٺ مالھ، اميناڻي ۽ ديهه نولڪو شامل آهن.

پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي بنياد تي سڀني رهواسين گڏجي خدا آباد کي مثالي بنائڻ، سياسي ۽ سماجي قدرن کي سگهارو ڪرڻ لاءِ محنت ڪئي آهي. سياسي، سماجي ۽ ادبي شخصيتن جو اڪثر هت اچڻ ٿئي ٿو سول سوسائٽيءَ کي ٽيڪ ڏيڻ لاءِ سڀ گڏجي ڪوشش ڪندا رهن ٿا. هن وقت هيٺ ڏنل ادارا پنهنجو ڪم ڪري رهيا آهن.

تخت گاه خدا آباد

1. بوائز هاء اسڪول خدا آباد.
 2. گرلز هائر سيڪنڊري اسڪول خدا آباد.
 3. ٽيليفون ايڪسچينج خدا آباد.
 4. زرعي آفيسر جو دفتر.
 5. زرعي فيلڊ ورڪرن جي آفيس.
 6. جانورن جي اسپتال.
 7. ريلوي اسٽيشن خدا آباد.
 8. پوليس پوسٽ خدا آباد.
 9. ڪٽڪ جي خريداري جو سرڪاري مرڪز.
 10. سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي ڪوششن سان پاڪستان سرڪار جي وومين ڊويزن اسلام آباد جي امداد سان ايم سي ايڇ سينٽر منظور ٿيو، جيڪو تعميراتي مرحلن ۾ آهي. هن لاءِ محترم محمد ابراهيم پنهور مفت ۾ پلاٽ فراهم ڪيو.
 11. گهڻا ڪريانه، مڪينڪل شاپ، هوٽلون، ميڊيڪل اسٽور، بئڪريون، ڊاڪٽرن جون ڪلينڪ ۽ ٻيا ڪاروباري ڌنڌا قابل ذڪر آهن. دادو کان واپا خدا آباد اميناڻي بس سروس آهي. جڏهن ته دادو کان واپا خدا آباد پير فارم ڊائسن سروس هلي ٿي. جڏهن ته انڊس هاءِ وي هتان گذري ٿو. خدا آباد هن وقت دادو ضلع جي اهم سياسي، سماجي ۽ معاشي بهراڙي وارو مرڪز آهي. سياسي ڪارڪنن کان سواءِ سماجي ڪم ڪندڙ سماج سڌار پڻ سرگرم آهن. بصر، مرج، ڦٽي، ڪٽڪ جا فصل بهتر ٿين ٿا. خدا آباد زرعي اپٽ لاءِ مشهور آهي. خدا آباد يونين ڪائونسل خدا آباد جو هيڊ ڪوارٽر آهي، جيڪو ريلوي اسٽيشن ڀرسان آهي. بصرن جي پوکاڻي وقت لاڙ مان تمام گهڻا ڪولهي عارضي ڳوٺ ناهي هت رهن ٿا ۽ رهي روزگار ڪندا آهن. جڏهن ته بصرن جي تيارِي ۽ وڪري وقت اڻ ڳڻيا ٻاهريان ماڻهو مزدوري سانگي هت اچن ٿا. ترڪن جي ڀرجڻ ۽ ملڪ جي واپارين جي اچڻ وڃڻ ڪري رونقون هونديون آهن. عوام دوست پينل تحت چونڊجي آيل ناظم محمد پيريل برماڻي ۽ نائب ناظم طور محترم محمد عمر خشڪ آهن.
- خدا آباد جي تاريخي اهميت ۽ عظمت جو احساس هتان جي هر رهواسي ۾ وڌي رهيو آهي. دادو ضلع جي اهم تاريخي زرعي، معاشي ۽ سماجي توڙي

سياسي اهميت پٽاندڙ خدا آباد جي رهواسين ۾ شعوري ۽ پاڻ ملهائڻ وارن
روين ۾ پڻ اضافو ٿي رهيو آهي. دعاگو آهيون، مستقبل ۾ خداآباد ڏاهپ ۽
جاڳرتا جو مثال بنجي الله سائين سموري سنڌ کي خوشحال ۽ آباد رکي.

مددي ڪتاب:

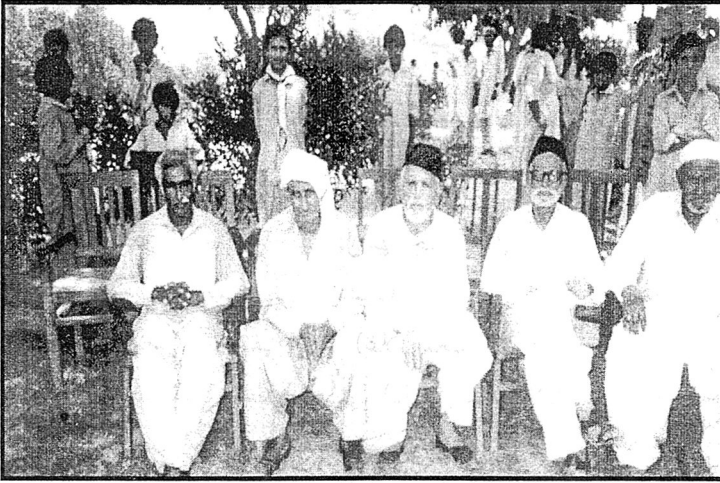
1. سنڌ ڪهاڻي. (ڪيول ملڪاڻي - تاج جويو).
2. سنڌ جي هندن جي تاريخ. (بيرومل مهر چند آڏواڻي).
3. نئين سنڌ لاءِ جدوجهد. (جي ايم سيد)
4. سنڌ جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو (غلام محمد لاکو).
5. تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جو حصو. (ڊاڪٽر محمد لائق زرداري)
6. سنڌ جي سياسي جدوجهد. (ڊاڪٽر محمد لائق زرداري)
7. محمد ايوب ڪهڙو سنڌ جي تاريخ ساز شخصيت. (عامل ترست ڪراچي)
8. انگريزي دور جي سياست هڪ جهلڪ. (ڊاڪٽر در محمد پناڻ - ماهوار
الصادق ڪراچي)
9. سڪاري سنڌ ڏکاري ماڻهو. (جيمس مئڪمرڊو - عطا محمد ڀمپرو)
10. ڪرڙي جي جنگ. (ڊاڪٽر نواز علي شوق - سکر هسٽاريڪل سوسائٽي)
11. والي سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙو. (مرتب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري)

تخت گاه خدا آباد، ڪتاب کي سهيڙڻ لاءِ منعقد ڪندڙائي ۾ شريڪ فرد هنڌ شهيد نور محمد جيسر
لاڙپري ڳوٺ لليا تعلقه مورو

سگا جو سيڪريٽري جنرل مظهر الدين ميمڻ سگا خدا آباد جي عام گڏجاڻي ۾ شريڪ 1996ع

پاڪستان نهڻ بعد خدا آباد جي ترقي لاءِ ڪم ڪندڙ شخصيتون محمد ابراهيم پنهور، پير بخش برمائي، بلال خان پند، بهاول خان پند، منو خان برمائي سن 1979ع هاءِ اسڪول خدا آباد ۾ ورتل

سگا جو چيئر مين ڊاڪٽر سليمان شيخ سگا شاخ خدا آباد جي عام گڏجاڻي کي خطاب ڪندي

خدا آباد ۽ شاھ عبداللطيف ڀٽائي

آزاد قاضي

سنڌ جي تاريخ ۾ مختلف حوالن سان ڪلهوڙن جي دور کي وڏي اهميت حاصل آهي. هن دور ۾ نه رڳو ٽڪرا ٽڪرا ٿيل سنڌ جو وڪريل وجود يڪجا ٿيو پر جتي هن زرعي ملڪ کي آبپاشيءَ جو بهتر نظام ڏنو ويو، اتي علم و ادب جي پڻ تمام وڏي ترقي ٿي. هن ئي دور ۾ علم جي مختلف شعبن ۾ وڏا وڏا عالم، ڏاها ۽ اڪابر پيدا ٿيا. ملڪ ۾ سهائي جو سچ اڀريو، اهڙي سونهري دور ۾ ڪيترائي نوان شهر به آباد ٿيا. اهڙن شهرن منجهان خداآباد نالي شهر به هڪ آهي. گاديءَ واري شهر هئڻ سبب ان کي تاريخ ۾ نمايان ۽ مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي. خداآباد کي حاصل ٿيل ان مرڪزي حيثيت سبب ان دور وارن مختلف شخصيتن، جن ۾ ڪيترائي عالم اديب پڻ اچي وڃن ٿا، انهن جو تخت خداآباد سان سڌي طرح واسطو رهيو. اهڙين شخصيتن منجهان سنڌ جو سرموڙ شاعر حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽ هڪ هو.

تخت خداآباد سان شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪهڙو ۽ ڪيترو لاڳاپو هو ان سلسلي کي سمجهڻ کان پهريائين اسان کي تخت خداآباد جي محل وقوع واري حوالي سان واضح ٿيڻو پوندو ته اسين جنهن خداآباد سان شاھ عبداللطيف جي لاڳاپي جو ذڪر ڪرڻ گهرون ٿا، اها ڪهڙي خداآباد آهي. ان ڳالهه جو تعين ڪرڻ انڪري به ضروري آهي جو تاريخ ۾ ساڳي نالي واري شهر لاءِ مختلف سن سال ۽ ڌار ڌار محل وقوع ملن ٿا.

ڪلهوڙا خاندان جي حڪمرانيءَ جو پهريون وطن دوست حڪمران، جنهن ڏيهي حاڪميت جو بنياد وڌو، اهو ميان نصير محمد هو، جنهن کي ”ڳاڙهي والا سائين“ جي لقب سان اڄ تائين ياد ڪيو ويندو آهي. ميان نصير محمد حڪومت جو مڪمل طور بنياد رکڻ کانپوءِ ضلعي دادو ۾ واقع ڳاڙهيءَ کي

تخت گاه خدا آباد

پنهنجو ”تخت گاه“ مقرر ڪيو. هن شهر جي نالي بابت مختلف عالمن جا مختلف رايا آهن. اهو مبالغو فارسي ۽ انگريزيءَ ۾ ”ٽ“ جي اچار نه هئڻ سبب پيدا ٿيو آهي، ورنه مير علي شير قانع وارو استعمال ڪيل اکر ”گهاري“ در حقيقت گهاڙي آهي، جيڪو مقامي نالي گهاڙهيءَ جي بدليل صورت آهي. ان شهر جا آثار اڄ به ضلعي دادوءَ جي ڪڪڙ شهر کان اتر، اولهه طرف اٽڪل نون ميلن جي فاصلي تي موجود آهن، جتي ميان نصير محمد ۽ سندس پٽ ميان دين محمد جي مزار پڻ آهي. ميان نصير محمد سنه 1103ھ - 1692ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ ميان دين محمد حڪمران ٿيو، تڏهن به هن ئي شهر جي تخت گاهه واري حيثيت برقرار رکيائين. هي اهو دؤر هو جنهن ۾ سنڌين جون مغل حڪمرانن سان خود مختياريءَ خاطر جهڙپون هلنديون رهنديون هيون. مغلن جي اهڙين حملن دوران 1111ھ - 1700ع ۾ جڏهن شهزادي معزالدين اتر سنڌ ۾ ميان دين محمد جو زور ٽوڙڻ لاءِ ڪاهه ڪئي، تڏهن ميان دين محمد کي دوکي سان گرفتار ڪيو ويو ۽ تخت گاهه گهاڙهي پڻ ويران ڪيو ويو. انڪري پوءِ جڏهن ميان يار محمد جنهن مغل شاهي لشڪر مٿان شاندار سوڀ حاصل ڪئي ۽ کيس نئين تخت گاهه ٺاهڻ جي ضرورت محسوس ٿي ته هن ”گچيرو فتح ڪري، پنهورن جي گادي شڪارپور جو نالو ڦيرائي، خدا آباد نالو رکي، انهيءَ ۾ رهڻ لڳو“ (1) تحفته الڪرام جي مٿين لکت منجهان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته ميان يار محمد مغلن سان وڙهندي، جڏهن سوڀارو ٿيو تڏهن هن برباد ٿيل تخت گاهه ”گهاڙهي“ ڏانهن توجهه ڏيڻ بجاءِ نئين تخت گاهه جو بنياد رکيو. جيئن ته ان ئي دؤر ۾ کيس پنهورن جي بغاوتن کي پڻ منهن ڏيڻو ٿي پيو. پنهور جيڪي دادو ضلعي جي ڪاچي واري علائقي ۾ پکڙيا پيا هئا ۽ پنهوراري شڪارپور نالي سندن مرڪزي شهر هو، ميان صاحب ان ئي شهر مٿان قابض ٿي، ان جو نالو تبديل ڪري ”خدا آباد“ رکيو ۽ ان کي پنهنجي تخت گاهه وارو درجو ڏنو. ”هي شهر لڳ ڀڳ پنجاهه سال (1164ھ - 1750ع) تائين سنڌ جو تخت گاهه رهيو، جتان پوءِ حڪومتي ڪارج ميان نور محمد ”محمد آباد“ ڏي منتقل ڪيو.“ (2) ڪلهوڙن وارو اهو تخت گاهه موجوده وقت ۾ سيوهڻ کان دادو ويندي انڊس هاءِ وي تي شهر دادو کان ڏکڻ ۾ اٽڪل ستن ميلن جي مفاصلي تي واقع آهي.

اهو ئي تخت گاهه خدا آباد آهي، جنهن سان شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ واريون روايتون وابسته آهن. اهو ئي اسان جي اڄوڪي مطالعي جو موضوع آهي.

تخت گاه خدا آباد

مرزا قليچ بيگ جنهن پنهنجي ڪتاب احوال شاهه عبداللطيف لکڻ وقت مير عبدالحسين سانگي جي ڪتاب لطائف لطيفي تان مدد ورتي هئي، ان خدا آباد بابت واضح لفظن ۾ لکيو آهي ته ”ڪلهوڙن جي گاديءَ جو هنڌ ۽ وڏو شهر انهن ڏينهن ۾ ”خدا آباد“ هو، جو اڃان تائين اتي هڪ وڏي مسجد پڪين سرن ۽ ڪاشيءَ سان ٺهيل آهي، جو درياهه جي ڪناري تي هوندو هو.“ (3) مرزا صاحب جون خدا آباد واري حوالي سان پيش ڪيل نشانين دادو واري خدا آباد ۾ اڄ به موجود آهن. ”ميان نور محمد هن شهر ۾ ڏاڍي دٻڊبي سان بادشاهي ڪئي ۽ هي شهر ان وقت ۾ عروج تي رسيل هو. جڏهن ميان نور محمد 12 صفر 1178ھ (1754-1755ع) تي فوت ٿيو.... اهو ئي شهر هو جتي ميان غلام شاهه 1170ھ (1757ع) ۾ تخت نشين ٿيو. هن جي تخت نشينيءَ جي ٿوري وقت کان پوءِ 11 محرم 1171ھ (1758ع) خدا آباد جي شهر کي پاڻي ورائي ويو، تنهن ڪري (ميان غلام شاهه) اهو شهر ڇڏي ويو.“ (4) هالن واري خدا آباد جيڪا عام طرح خدا آباد ٽالٽ طور سڏي وڃي ٿي، اها حقيقت ۾ ٽالٽ نه پر دؤر آهي. دادو واري خدا آباد جو اوج مٽجڻ تي هو ته ميان محمد سرفراز سنه 1186ھ (1772) ۾ هالن جي ويجهو نئون خدا آباد نالي شهر ٻڌايو هو.“ (5)

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي، پنهنجي تڙ ڏاڏي حضرت شاهه ڪريم بلڙي واري جي قبلي لاءِ ڪاشيءَ جون سرون آڻڻ لاءِ ملتان ويو ۽ اتان ڳچ جيترو سامان وٺي پيڙيءَ ۾ درياهه رستي 1156ھ ۾ واپس ٿي ٿيو، تڏهن اهو دادوءَ وارو شهر ”تخت خدا آباد“ ٿي هو جنهن جي ڀرسان ترسيو هو. بقول مرزا قليچ بيگ ”جڏهن هي (ان) خدا آباد وٽ آيو، تڏهن ساڄي ڪٽڻ لاءِ اتي پيڙي جهليائون ۽ اتي لنگر لاهي پيا.“ (6) ان روايت منجهان به اها پختي راءِ جڙي ٿي ته تخت خدا آباد اهو ئي دادو وارو شهر آهي، جنهن سان ميان نور محمد جي دؤر جون مختلف روايتون بيان ٿيل آهن.

حضرت شاهه عبداللطيف جي دؤر بابت لکندڙ مختلف محققن، شاهه صاحب ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي مخالفت بابت هيٺيون ٻن قسمن جون روايتون بيان ڪيو آهن.

الف: پرڪڻ يا آزمائش وٺڻ

ان لاءِ ٻه روايتون آهن.

(1) چون ٿا ته ميان صاحب پاران هڪ ڀيري شاهه صاحب جي دعوت

ڪٿي ويئي جنهن ۾ کيس آزمائڻ لاءِ ڪجهه حسين عورتن کي توري وقت لاءِ شاھ صاحب سان نوڪلائيءَ ۾ ڇڏيو ويو. ان لاءِ مشهور آهي ته شاھ صاحب انهن کي ڪاٿي اهميت نه ڏني ۽ هيٺيون شعر چيائين:

ڪاڪ نه جهليا ڪاٻڙي موھيا ڪنهن نه مال،
جي پورين ڏنا چال، ته به لاهوتي لنگهي ويا.

(2) ٻيو گلان جو شاھ صاحب جي محفل ۾ وڃڻ ۽ ميان صاحب پاران خبر چار لاءِ ماڻهو موڪلڻ.

ب: هارائڻ لاءِ ڪوششون

هن سلسلي ۾ ٻه روايتون ملن ٿيون.

(1) زهر ڀريل معجون جي دٻلي موڪلڻ.

(2) دعوت تي گهرائي ڏنگي گهوڙي تي چاڙهڻ.

انهن روايتن کي نظر ۾ رکندي مختلف محققن ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ شاھ صاحب جي اختلافن جو ذڪر ڪيو آهي. هتي اسين پوئين ذڪر ڪيل ٻن روايتن بابت حالات ۽ واقعات جي روشنيءَ ۾ چنڊ چاڻ ڪري، ميان نور محمد ۽ شاھ صاحب جي تعلقات بابت راءِ قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسين. جنهن دوران باقي مٿيون ٻه روايتون به خود بخود بحث هيٺ اچي وينديون.

مرزا صاحب لکي ٿو ”جن ڏينهن ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي جو مٿس (شاھ تي) اعتبار نه هوندو هو، تن ڏينهن ميان، شاھ صاحب جي دعوت ڪئي ۽ پاڻ وٽ گهرايو. جڏهن ماني ٽڪي ڪاٿي رهيا، تڏهن ميان کي حسين عورتون آڻايون. توريءَ مهل کان پوءِ ميان انهن عورتن کي شاھ صاحب سان ڇڏي، پاڻ ڪو بهانو ڪري نڪري ويو ۽ گچ تائين ترسيو انهيءَ ڪاڻ ته شاھ صاحب جي پرک لهي، پر شاھ صاحب ته دستور موجب مراقبو وجهيو ويٺو هو، مٿي به نه نهاريائين.“ (7) مرزا صاحب واري ان بيان منجهان ميان نور محمد ۽ شاھ صاحب وچ ۾ اوائلي وقت واري بي اعتماديءَ واري دور جي نشاندهي ٿئي ٿي جيڪا هڪ حڪمران ۽ مذهبي ماڻهوءَ واري حوالي سان ميان نور محمد طرفان ٿيڻ لازمي هئي. ميان نور محمد هڪ هوشيار ۽ هر وقت چوڪس رهڻ وارو حاڪم هو، جيڪو مقامي حڪومت جا مختلف پاسا تعمير ڪري، پنهنجي حڪمرانيءَ کي مضبوط ڪرڻ واري عمل ۾ رڌل هو. سندس حڪومت

جي ابتدائي مرحلي ۾ ملڪ جي مختلف حصن ۾ مقامي بغاوتون پڻ ٿيون پئي ۽ ٻاهران حملي آورن جو پڻ خطرو برقرار هو. اهڙن حالتن ۾ ملڪ اندر موجود مختلف حوالن سان با اثر ماڻهن جي چرپر تي لازمي طرح ميان صاحب جي نظر هوندي، خاص طور تي ان حوالي سان ته ٻاهرين حملي آورن لاءِ راهه هموار ڪرڻ يا ڪن مقامي بغاوتن کي هٿي ڏيڻ ۾ ڪنهن جو ڪهڙو ۽ ڪيترو هٿ ٿي سگهي ٿو. ان سلسلي ۾ ٻين ڪيترين شخصيتن وانگر شاهه صاحب جي شخصيت پڻ ميان صاحب جي نظر هيٺ ضرور رهي هوندي. ان حوالي سان اثبوت ۽ اختلاف، ٽيڻ انساني فطرت جو حصو آهي. پر جيئن ته شاهه صاحب جو ڪردار بنيادي طرح سنڌ سڪار جي خواهان محب وطن شاعر وارو هو، انڪري سندن هي تضاد ايتري شڪل اختيار نه ڪري سگهيا، جن سان اها نوبت مرڻ ماراڻڻ تائين وڃي پهچي، ورنه هڪڙي حاڪم لاءِ ڪنهن فقير کي ختم ڪرائڻ اهو ڪو وڏو ڏکيو ڪم ڪونه هو. خود ميان نور محمد جي لاءِ ملڪ اندر شورش ختم ڪرائڻ جي سلسلي ۾ اهڙي قسم جي ڪرايل ڪجهه ٻين واقعن جا به حوالا ملن ٿا. پر شاهه صاحب جي حوالي سان اهڙي ڪنهن به عمل جو نوس ثبوت نه ٿو ملي. مٿي ذڪر ڪيل جيڪي روايتون آهن تن کي به وقت جي حاڪم ۽ شاهه صاحب وارن لاڳاپن بابت، ان وقت واري سنڌ جي سماجي حالتن جي روشنيءَ ۾، انساني فطرت ۽ حاڪماڻي تقاضا واري حوالي سان ڏسڻ جي ضرورت آهي، جنهن کي شڪ، اختلاف ۽ دشمنيءَ وارين صفتن جي روشنيءَ ۾ پرکڻ سان، اصل ڳالهه جي ته تائين پهچي سگهجي ٿو.

وقت جو حاڪم، جنهن کي ڪيترن ئي ملڪي معاملن کي نبيرڻو هجي ۽ ملڪ جي اندروني بغاوتن ۽ بيروني حملن جو مقابلو ڪرڻو هجي، ان جو شاهه صاحب جهڙي با اثر ماڻهو، جنهن کي مرزا صاحب جي بقول هزارين مريد هئا، تنهن کي ملڪي مفادن واري حوالي سان شڪ واري نظر سان ڏسڻ لازمي امر آهي. گورباڪه ايئن چئي سگهجي ٿو ته مٿين صورت حال جي مد نظر شاهه صاحب جي شروعاتي چرپر تي ميان صاحب نظر پئي رکي ۽ سرگرمين کي شڪ جي نگاهه سان پئي ڏٺو. ان صورت حال ۾ انهن ٻنهي جا اختلاف ٿيڻ هڪ قسم جو لازمي امر هو. پر پوءِ شاهه صاحب جي سير سفر واري زندگي جڏهن پوري ٿي ۽ هن پنهنجو آستانو اڏي پٽ وسائي تانيڪو ٿي باضابطه زندگي گذارڻ وارو دؤر شروع ڪيو ته شاهه صاحب جون ان دؤر واريون سرگرميون پڻ ميان صاحب جي نظر هيٺ ضرور رهيون هونديون. پر ان وقت

تائين کيس شاه صاحب جي سرگرمين ۽ قومي سوچ واري حوالي سان جيڪي رپورٽون مليون. ۽ پوءِ تائينڪو ٿي رهڻ واري چر پر بابت پڻ جيڪا خبر چار پئي تڏهن شاه صاحب جي عمل ۽ ڪردار واري حوالي سان ميان صاحب جا سمورا شڪ ختم ٿي ويا. ان حالت ۾ سندن وچ ۾ باقي ڪي اختلاف نه رهيا. ۽ پوءِ جڏهن اختلاف ٿي نه رهندا ته اهي مخالفت ۽ دشمنيءَ واري منزل تائين ڪيئن پهچي سگهندا. انڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته ميان نور محمد ۽ شاه صاحب ٻنهي جون وقت گذرڻ ۽ تجربتي ٿيڻ بعد هڪ ٻئي ڏانهن شڪ ۽ اختلاف واريون ڳالهيون ختم ٿي ويون هيون. انڪري مرڻ مارڻ وارين ڳالهين جو تاثر ڏيڻ اجايو آهي. اهوئي سبب آهي ته اهو جيڪو شاه صاحب جي باضابطه زندگي پسر ڪرڻ وارو دؤر آهي، ان ۾ هو ميان نور محمد ڪلهوڙي کي دعائون ڏيندي نظر اچي ٿو.

گلان ڳاڻڻي وارو حوالو پڻ ان ئي سلسلي جي هڪ ڪٽي آهي. ڪجهه محققن گلان کي شاه صاحب جي عقيدت مند رقاصه لکيو آهي، جنهن جو مقصد آهي ته هوءَ مجري واري فن جي شوقين رقص ڪندڙ عورت هئي. هتي هڪ ڳالهه نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي ته مجري ۽ ڪسب واري ڌنڌي ۾ فرق آهي. اهي ٻئي هڪ ٻئي کان ٻنهي الڳ عمل آهن. مجري کي هڪ قسم جي فن واري حيثيت حاصل آهي، جنهن جو علم موسيقيءَ سان پڻ لاڳاپو آهي. شاه صاحب جي حوالي سان ان ڳالهه تي ته سڀئي عالم متفق آهن ته شاه صاحب پاڻ علم موسيقي جو ماهر هو. هن پٽ تي جنهن نموني موسيقيءَ کي رائج رکيو، اهو ان دور جي حوالي سان هڪ قسم جي موسيقيءَ واري اسڪول جو درجو رکي پيو، جنهن ۾ پري پري کان موسيقيءَ جا ماهر ۽ محبتي اچي مڙندا هئا، ۽ محفلون مچنديون هيون. اهڙي ئي محفل ۾ گلان آئي. گلان جي ڪردار بابت پڻ اها ڳالهه واضح آهي ته هوءَ سماجي حالتن جي ماريل هڪ بي وس عورت هئي، جا عزت پري زندگي گذارڻ جي خواهان هئي. ٿي سگهي ٿو ته اها شاه صاحب جي نيڪ نامي ۽ فن سان لڳاءُ واريون ڳالهيون ٻڌي، اها اميد دل ۾ رکي آئي هجي ته هوءَ پنهنجي فن سان کيس موهي عزت پري زندگي گذارڻ واري دل جي تمنا لاءِ درويش کان دعا گهرائي سگهي ٿي، ۽ آخر ڪار ٿيو به ائين ٿي. مائي گلان جڏهن شاه صاحب جي فقيرائي محفل ۾ دردناڪ انداز ۾ ڳائي جماعت ۾ روچ ۽ بي خودي طاري ڪري ڇڏي، تڏهن پنهنجي مستقبل جي چوٽڪاري بابت عرض ڪيو. سندس ان التجا جي جواب ۾ شاه صاحب جيڪي ڪجهه

تخت گاه خدا آباد

فرمايو، ان منجهان اها ڳالهه واضح معلوم ٿئي ٿي ته شاھ صاحب ميان نور محمد ڪلهوڙي کي سندس نيڪ اعمالن سبب نيڪ حڪمران تصور ڪندو هو.

شاھ صاحب جي سوانح جو بنيادي ماخذ مير عبدالحسين سانگيءَ جو ڪتاب ”لطائف لطيفي“ آهي. ان کان پوءِ سلسلي وار مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب ”احوال شاھ عبداللطيف ڀٽائي“ ۽ مولانا وفائي جو ڪتاب ”لطف الطيف“ قابل ذڪر آهن. مٿين ٽنهي حوالن منجهان معلوم ٿئي ٿو ته شاھ صاحب مائي گلان کي دعا ڪئي ته ”تون سنڌ جي حاڪم جي زال ٿيندين، توکي پٽ ڄمندو، جيڪو عزت، اقتدار ۽ رتبي ۾ پيءُ کان به وڏي ويندو.“ (8) هتي سوچڻ جي اها ڳالهه آهي ته جيڪڏهن ميان نور محمد ڪلهوڙو، شاھ صاحب جو دشمن هجي ها، ته شاھ صاحب جهڙو نيڪو ڪار بزرگ، هڪ مظلوم عورت جي ان سان نڪاح جي ڳالهه ڇو ڪري ها؟ نه رڳو ايترو پر سندس پيٽ مان پيدا ٿيندڙ اولاد عزت، اقتدار ۽ رتبي ۾ پيءُ کان وڌيڪ نامور ٿيڻ جو حوالو به اهو ئي ٻڌائي ٿو ته ميان نور محمد ڪلهوڙو پنهنجي دور ۾ مان مرتبي ۽ عزت وارو حڪمران هو. جنهن سنڌ کي شاد آباد ۽ خوشحال ڪرڻ ۾ ڪاٺي ڪسر نه ڇڏي هئي. شاھ صاحب پاڻ به سنڌ کي خوش حال ڏسڻ جو خواهان، سنڌي ٻولي ۽ ثقافت جو علمبردار، هڪ اصلاح پسند شاعر هو. ان ميان نور محمد ڪلهوڙي جو جڏهن نيڪ عمل ۽ ڪردار ڏٺو ۽ ميان جي دور ۾ سنڌ اندر جا خوشحالي آئي تڏهن ئي ته سندس دل منجهان بي اختيار دعا نڪتي ته:

سائينر سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست منا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

هاڻ اچو ته ميان نور محمد پاران شاھ صاحب کي زهر واري معجون پيش ڪرڻ ۽ ڀلي گهوڙي تي چاڙهڻ وارين روايتن جو جائزو وٺون

شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جي روضي لاءِ سرون آڻڻ وقت شاھ صاحب جا ڪتبي طور ڪاشيءَ جي سر ٺهرائي، ان تي 1156ھ لکيل آهي. ظاهر ڳالهه آهي ته اها نالي واري سر انهن ئي ڪاشيءَ وارن سرن سان ٺهي هوندي ۽ انهن سان ئي آئي هوندي، انڪري اها ڳالهه يقين سان چئي سگهجي ٿي ته شاھ ان ئي سال ملتان کان موٽيو ۽ تخت خدا آباد وٽ لنگرانداز ٿيو.

مائي گلان واري واقعي لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان جي تحقيق آهي ته

”مائي گلان سنه 1135ھ ڌاري پٽ تي شاهه جي خدمت ۾ اچي ڳايو هوندو“ (9) ان حساب سان ميان نور محمد جي عزت اعليٰ اقتدار ۽ رتبي جي تعريف ڪري، مائي گلان کي دعا ڏيئي ميان صاحب جي عقد ۾ ڏيارڻ وارو واقعو 1135ھ ۾ ٿيو، جڏهن ته شاهه ڪريم جي روضي منجهان ”لطيف“ نالي مليل سر منجهان شاهه صاحب جي ملتان کان موٽڻ ۽ ”تخت خدا آباد“ وٽ لنگرانداز ٿيڻ وارو سال 1156ھ ملي ٿو. يعني اهو واقعو مائي گلان واري واقعي کان 21 سال پوءِ ٿيو، ۽ ان وقت شاهه صاحب جي عمر 54 سال هئي. ان وقت تائين هو سير سفر ڪري زندگيءَ جا اڪيچار تجربا ڪري چڪو هو. ان لاءِ اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي، ته جنهن ماڻهوءَ سان سندس اڻٻيٽ، جان جي خطري تائين هجي، ان جي ڀرسان ئي اچي ڊاهو ڪري، جڏهن ته شاهه صاحب کي جوڳين سان ۽ سامين واري سفر دوران ساڻين جي دشمنيءَ وارن ڪارنامن جو پڻ عملي تجربو هو. حقيقت اها آهي ته بر صغير جي صوفي سڳورن ڏانهن عجيب و غريب قسم جا ڪرامتن وارا واقعا منسوب ڪرڻ وارو جيڪو رجحان ملي ٿو، شاهه صاحب جي حوالي سان ميان نور محمد ڏانهن منسوب روايتن جي پڻ ان کان وڌيڪ ڪاڻي خاص اهميت نه آهي، ڇاڪاڻ ته اهي حقيقتن کان ڏور نظر اچن ٿيون. مثلاً ان زهر ڀري معجون واري دٻليءَ لاءِ روايت آهي ته: ”اها زهر ڀري معجون واري دٻلي جڏهن شاهه صاحب کي ڏني ويئي، تڏهن اها وٺي پيڙيءَ واري کي ڏنائين ته درياهه ۾ اچي ڇڏيو“. ان کان بعد پنهنجي حق پرست جماعت کي حڪم فرمايائون ته، هاڻي ڀلي پاڻي پيئو، جن به ان وقت درياهه مان پاڻي پيئو، تن کي موت جي مرض کانسواءِ سڄي زندگي ڪوبه مرض ويجهو نه آيو.“ (10) يعني اها زهر واري معجون، شاهه صاحب جي نظر ڪرم سان امرت وارو روپ وٺي ويئي.

اهڙي ساڳي صورت حال، ميان صاحب پاران شاهه صاحب کي ڀلي گهوڙي پيش ڪرڻ واري روايت جي آهي، جنهن موجب ڏنگي گهوڙي، شاهه صاحب جي سواريءَ سبب غريب ٿي ويئي. اها روايت پڻ پنهنجي ضعیف نظر اچي ٿي. ان روايت بابت مختلف عالمن جا مختلف بيان آهن، پر اسان ان روايت کي به مير عبدالحسين سانگي (جيڪو بنيادي ماخذ آهي) جي لکت جي روشنيءَ ۾ پرکيون ٿا.

مير عبدالحسين سانگي لطائف لطيفيءَ ۾ ميان نور محمد پاران شاهه صاحب کي موممار گهوڙي سواريءَ لاءِ پيش ڪرڻ جو ذڪر ڪندي روايت ڪئي

آهي ته، جڏهن شاه صاحب مومتمار ڏنگي گهوڙي تي سوار ٿيو ۽ گهوڙي وڇوڙي وانگر اولياءَ صاحب کي کڻي ماڻهن کان ٻاهر نڪري ويئي. ان تي ميان نور محمد ناراضگي ۽ پريشاني ڏيکاري ۽ ڪجهه تيز رفتار سوار ماڻهن کي اولياءَ صاحب جي پويان واهر لاءِ موڪليو ۽ پاڻ حيراني پريشاني ڏيکارڻ لڳو. (11) اها روايت بيان ڪندي جيتوڻيڪ مير صاحب، ميان نور محمد پاران اختيار ڪيل مٿئين رويي کي ظاهري ڏيکاءُ قرار ڏنو آهي، پر ان روايت کي ڏسڻ کانپوءِ هيٺيان ٻه سوال اڀرن ٿا.

الف: ميان صاحب، شاه صاحب جي مومتمار گهوڙي تي چڙهڻ وقت عوام اڳيان، ڏيکاءُ طور ڪاوڙ ۽ پريشانيءَ جو اظهار ڪيو هجي، جيئن مير عبدالرحسين سانگي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ب: شاه صاحب کي مومتمار ڏنگي گهوڙي ملڻ ڪري سچ پچ به ميان صاحب کي افسوس ۽ انتظار ٿيو هجي، جنهن ڪري بچاءُ واري خيال سان تيز رفتار سوار پٺيان پڇايا ويا هجن.

جيڪڏهن پهرين ڳالهه کي صحيح سمجهبو ته ان جو مطلب اهو ٿيو ته ميان صاحب، شاه صاحب جي فقيرائيءَ حلقه اثر کان ايترو ته خائف هو جو شاه صاحب کي نقصان ڏيڻ واري ڳالهه ڳجهه ۾ رکي، بظاهر ان تي ڳڻتي ۽ انتظار جو اظهار ڪيو. ان واقعي کي هن طرح به ڏسي ۽ ويچارِي سگهجي ٿو.

ميان صاحب وقت جو حاڪم هو، جنهن جي اصطبل ۾ ڪيترائي گهوڙا هوندا. ميان صاحب پاران ته گهوڙي ڏيڻ جو حڪم ٿيو هوندو، پر ان حڪم صادر ڪرڻ کانپوءِ جڏهن کيس معلوم ٿيو هجي ته غلطيءَ وچان (جيڪا ڪنهن به علمدار جي ٿي سگهي ٿي) شاه صاحب کي ڏنگي گهوڙي ملي ويئي آهي، تڏهن کيس ناراضگي ۽ پريشانيءَ منجهان ڪن تيز رفتار ماڻهن کي شاه صاحب جي بچاءُ لاءِ پويان موڪليو هجي..

اها پوئين ڳالهه حقيقت سان وڌيڪ ويجهو نظر اچي ٿي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن شاه صاحب کي نقصان رسائڻ واري ارادي کي بظاهر لڪائڻ واري سچي ڳالهه هجي ها، ته پوءِ اها رڳو شاه صاحب جي ڪردار سان چو هجي ها، ميان صاحب ته پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ ڪن ٻين بظاهر طاقتور، نالي چڙهيل خطري وارن فردن خلاف جرئت مندانہ ڪارروايون نه ڪري ها. انهن جي سلسلي ۾ به ايئن ئي ٿال مٽول ڪري ها. جڏهن ته تاريخ ۾ اهڙا

مثال موجود آهن ته جن ڌرين کي ميان صاحب ملڪي سالميت لاءِ خطرو محسوس ڪيو انهن سان ظاهر ظاهر ظهور معرڪا ڪري انهن جو خاتمو آندو. پر شاه صاحب سان ڪنهن قسم جي اهڙي معرڪي ڪرڻ جي ضرورت ئي محسوس نه ٿي. ان ڳالهه جو ثبوت گواليار رياست جي ٻين گوين جي شاه صاحب وٽ اچي رهڻ واري عمل منجهان پڻ ملي ٿو.

گواليار جا ٻه گويا اٽل ۽ چنچل جيڪي پٽ شاه تي اچي رهيا، جن شاه جي ڪلام جي سُرور ترتيب ڪئي، اهي به ميان نور محمد ڪلهوڙي جو دؤر ۾ آيا هئا. ڪي چون ٿا ته ان کانپوءِ آيا هئا. پر تحقيق هي آهي ته ميان نور محمد عباسي سن 1167 هجري ۾ وفات ڪئي.... ان مان ظاهر ٿيو ته انهن ڳائڻن جو اچڻ ميان غلام شاه جي وساطت سان، سندس پيءُ جي حڪومت ۾ ٿيو هوندو. (12)

مٿين روايت مان معلوم ٿئي ٿو ته گواليار جا گويا شاه صاحب جي پوئين دؤر ۾ آيا، ان وقت تائين ميان صاحب کي شاه صاحب بابت جيڪي به شڪ شبهه هيا، تن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪرائي ان نتيجي تي پهچي چڪو ته شاه صاحب ڪنهن به حوالي سان سنڌ جي حڪومت کي نقصان رسائيندڙ نه، بلڪ هڪ محب وطن بزرگ عالم ۽ شاعر آهي. اهڙي تسلي ٿيڻ واري صورت ۾ ميان صاحب جا شڪ دؤر ٿي وڃڻ سبب اختلافن واري صورت باقي نه رهي هوندي. انڪري ڪنهن به قسم جي مخالفت جو جواز باقي نه پيو رهي. ان حالت ۾ اٽل ۽ چنچل جيڪي آيا هڪ ڌاري رياست کان هئا، انهن جي پٽ تي مهينن جا مهينا رهڻ تي ڪنهن به قسم جو اعتراض نه ڪيو ويو. هتي اها ڳالهه واضح آهي ته جيڪڏهن ميان نور محمد ۽ شاه صاحب جا اختلاف برقرار هجن ها ته ميان صاحب کي ڌارين ماڻهن جي آمد تي شاه صاحب خلاف ڪاروائي ڪرڻ جو بهترين موقعو هو. پر شاه صاحب جي محب وطن شاعر هئڻ واري حيثيت سبب ميان صاحب، انهن ڌارين ماڻهن جي هتي اچڻ ۽ رهڻ تي به ڪنهن قسم جي رد عمل جو اظهار نه ڪيو.

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب، شاه جي دور واري سنڌ جي صورت حال جو جائزو وٺندي لکي ٿو. ”شاه لطيف جي دور ۾ سنڌ سياسي، سماجي اقتصادي ۽ مذهبي ڇڪتاڻ ۾ ڦاٿل هئي. سندس شاعري ۽ ذاتي ڪردار انهيءَ ڇڪتاڻ کي ختم ڪري سنڌ کي هڪ خوشحال ۽ ٽيڪ معاشرو بنائڻ ۽ جمهوري طرز حڪومت طرف راغب ڪرڻ لاءِ هڪ فڪري ۽ عملي جدوجهد

ڪئي آهي. (13) اها ڳالهه به عالم آشڪار آهي ته سنڌ جي وحدت کي برقرار رکڻ ۽ بهتر معاشرو اڏڻ لاءِ ميان نور محمد پڻ هٿ پير هڻي رهيو هو. ان قسم جي هڪ جهڙائي پنهنجي هڪ ٻئي جي ويجهو آندو هو. هونئن به اها ڳالهه لڪل ڪانهي ته ميان نور محمد جو سنڌ جي شاعرن، عالمن، اديبن ۽ صوفي درويشن سان خاص لڳاءُ هو. اهوئي سبب آهي جو سندس دؤر ۾ ”تخت خدا آباد“ ڏانهن ڪيترن ئي شاعرن ۽ عالمن جي آمد رهندي هئي. ميان صاحب جي نيڪ اعمالن ۽ درويشن جي دعا جو هڪڙو مثال خواجه ابوالمسڪين جو اهو بيان پڻ آهي، جيڪو هن درويش روشن ضمير، نادر شاهه جي حملي کان اڳ، سنڌ منجهان مستقل طور لڏي مڪي مدينه ويڃڻ وقت پنهنجي معتقدن ۽ مريدن اڳيان ڏنو هو. نادر شاهه واري حملي کان اڳ پاڻ قدس سره جن مڪي شريف ويڃڻ جو عزم ڪيو ته بعض اصحابن سندن جلدي سفر ڪرڻ جو سبب پڇيو. پاڻ فرمايائون ته ”نور محمد عباسي جنهن جي اسان سان عقيدت آهي، تنهن تي ڪا آفت اچڻي آهي. تنهن ڪري هتان ويڃڻ ضروري ٿي پيو آهي ڇو ته اها تقدير مڃڻ جي نه آهي. اسان جي هتي رهڻ ڪري هو اسان کي التجا ڪندو. پوءِ انهيءَ مراد پوري نه ٿيڻ ڪري اسان ڏانهن بد عقيدو رکندو، جنهن ڪري سندس پڇاڙي خراب ٿيڻ جو خوف آهي.“ (14)

شاهه عبداللطيف سان مختلف ڌرين جي اثبوت وارين واقعن بابت لکندي حبيب الله صديقي صاحب لکي ٿو ”مذهبي اجاره داري حاصل ڪرڻ لاءِ شاهه لطيف رحم جا معاصرین هڪ طرف هڪ ٻئي کان گوءُ کڻڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا هئا ته ٻئي طرف لطيف جي مقبوليت کي ختم ڪرڻ لاءِ حيل وسيل هلائي رهيا هئا. هنن مشهور ڪيو ته شاهه عبداللطيف تارڪ آهي. شاهه بدعتي، ڀنگوڙو ۽ تارڪ صوم صلوات آهي. انهيءَ الزام تراشيءَ جو اثر وقت جي اعليٰ مذهبي اڳواڻن تي پڻ پيو. ليڪن جڏهن سيلاتي فقير شاهه عبداللطيف ڀٽائي وٽن لنگهي ويو ته سندس بصيرت، عملي فضيلت ۽ روحاني عظمت کين سندس بزرگيءَ جو قائل ڪري ڇڏيو.“ (15)

اهڙي ساڳي صورت حال ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حوالي سان پڻ نظر اچي ٿي پر ان ڳالهه جا ٻه پاسا نظر اچن ٿا، جيڪي هڪ ئي سلسلي جي ڪڙي آهن.

الف: شاهه صاحب جي بدعت واري حوالي سان مختلف نوعيت واريون جيڪي ڳالهيون پڪيڙيون ويون، اهي وقت جي حاڪم ميان نور محمد تائين به

تخت گاه خدا آباد

پهتيون هجن جنهن تي هو به برهم ٿيو هجي، پر پوءِ جڏهن اصل حقيقت معلوم ٿيس، تڏهن شاه صاحب سان وِتر سندس عقيدت وڌي ويئي.

ب: مٿي ذڪر ڪيل حقيقت جي باوجود، ڪلهوڙن جي زوال کان پوءِ، سندن مقبوليت کي ختم ڪرڻ لاءِ هڪ خاص ڌر پاران ڏيهي حاڪمن کي ظالم ۽ جابر ظاهر ڪرڻ لاءِ شاه صاحب جو نالو پڻ استعمال ڪيو ويو هجي. اهو ئي سبب آهي جو ميان نور محمد يا ان کانپوءِ سندس پٽ ميان غلام شاه، شاه عبداللطيف جي خدمت واري حوالي سان جيڪي ڪجهه خدمتون سرانجام ڏنيون، تن جو ته نالي ماتر ذڪر ڪيو ويو، پر ميان نور محمد لاءِ گهڙيل قصن کي وقت به وقت وڌائي چڙهائي بيان ڪيو ويو.

حقيقت اها آهي، جيئن مرزا قليچ بيگ به لکيو آهي ته شاه صاحب پنهنجي فقيرائي طبيعت سبب ”حاڪمن ۽ عملدارن جي ڪا پرواهه ڪونه رکنڊو هو. مگر چونڊو هو ته، هنن سان رستو بچڙو نه آهي، ڇا لاءِ جو من ڪنهن بي گناهه کي ڇڏائجي يا ته وري ڪنهن غريب جو اهڃ لاهجي“ (16)

ان ڳالهه کي نظر ۾ رکندي اهو چئي سگهجي ٿو ته ان دور جي ٻين بزرگن ۽ عالمن جيان شاه صاحب جا به ميان نور محمد ڪلهوڙي سان لڳ لاڳاپا هئا. پر بعد ۾ پيدا ٿيل حالتن، خاص طور تي ڪلهوڙن جي زوال کانپوءِ جنهن نموني سندن اثر کي شعوري طور ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، ان عمل جي حصي طور مثبت ڳالهين کي ڄاڻي واڻي گم ڪيو ويو ۽ جيڪي سامهون آيون به انهن کي مشڪوڪ بنايو ويو. انڪري ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو اهو چوڻ ڪافي وزندار آهي ته ”شاه عبداللطيف جي حياتي اڃان تائين ”حڪايتن“ جي حجاب ۾ ڍڪيل آهي، جنهن کي هٽائڻ سان ئي حقيقتن تائين پهچجي سگهجي ٿو.“ (17) ان سلسلي ۾ مون پنهنجي طور تي هيءَ بنيادي ڪوشش ڪئي آهي. شال قبول پوي.

حوالا

- (1) قانع، مير علي شير: ”تحفته الڪرام“ مترجم، مخدوم، امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع، ص 262.
- (2) لاڳو، غلام محمد: ”ڪلهوڙن جا تخت گاهه“، ”تماهي مهراڻ“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد نمبر 2-3، سال 1983ع.

(3) مرزا قليچ بيگ: "احوال شاه عبداللطيف ڀٽائي" شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز، نئون ڇاپو، 1972ع، ص 28.

(4) چنا، محبوب علي: "خدا آباد ثالث"، تماهي "مهراڻ" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. سرءُ 1955ع، ص 197.

(5) ايضاً

(6) مرزا قليچ بيگ، ايضاً ص 28.

(7) ايضاً، ص 69.

(8) I سانگي، عبدالحسين مير: "لطائف الطيفي" مترجم: عبدالرسول قادري، ڇاپو پهريون، شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز، سال 1986ع، ص 52.

II مرزا قليچ بيگ: "احوال شاه عبداللطيف" ص 4.

III وفائي، دين محمد مولانا: "لطف اللطيف" ڇاپو پهريون، مهراڻ پبلشنگ ڪمپني ڪراچي 1950ع، ص 118.

(9) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: "شاه جو رسالو" (شاه جو ڪلام)، ڀاڱو پهريون، ڇاپو پهريون، شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز، 1989ع، ص 29.

(10) سانگي، عبدالحسين مير، ايضاً، ص 22.

(11) ايضاً، ص 42.

(12) ايضاً، ص 82.

(13) صديقي، حبيب الله، ڊاڪٽر: "شاه جي سوانح ۽ سندس ڪلام جو پس منظر" (پر) "شاه لطيف هڪ تحرڪ، هڪ تحريڪ"، مرتب: تاج جويو، ڇاپو پهريون، ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز، 2002ع، ص 37.

(14) دمائي، فيض محمد پير: "آئينه اولياء"، ڇاپو پهريون، انتظاميه جماعت درگاهه لواري شريف، 1974ع، ص 6.

(15) صديقي، حبيب الله، ڊاڪٽر، ايضاً، ص 45.

(16) مرزا قليچ بيگ، ايضاً، ص 59.

(17) بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر: ايضاً 20.

خدا آباد - هڪ واقعاتي لغت

سخمور بخاري

سمن سلطانن جي حڪومت جي خاتمي بعد سنڌ مٿان ڌارين حڪمرانن جو تسلط سنڌ جي تاريخ جو بد ترين دور سڏي سگهجي ٿو. ان کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪيترن ئي سنڌين وڏي جدوجهد ڪئي، پر گامراني جو سچ ڪلهوڙن مٿان اڀريو. جيتوڻيڪ سنڌ مڪمل طرح خود مختيار ميان غلام شاھ ڪلهوڙي (1772 - 1757ع) جي دور ۾ ڏسجي ٿي، پر ان کان اڳ ميان نصير محمد، ميان دين محمد، ميان يار محمد، ميان نور محمد تائين، سنڌ قدم به قدم ڪلهوڙن جي هٿ وس ايندي وئي.

ميان دين محمد کي جڏهن ملتان جي شهزادي معزالدين گرفتار ڪيو ته ميان يار محمد شاهي لشڪر سان مقابلو ڪندي قلات ڏانهن نڪري ويو. 1701ع ۾ حالتن جي ڪجهه بهتر ٿيڻ بعد ميان يار محمد قلات مان سنڌ پهتو ۽ انهن علائقن کي سنڀاليائين جن تي ميان نصير محمد ۽ ميان دين محمد جي حڪمراني هئي. بعد ۾ موجود دادو شهر جي ڀرسان ”شڪارپور“ کي پاڻي تخت بنائي مٿس خدا آباد نالو رکيو. ياد رهي ته هي شهر ان کان اڳ ”شڪارپور پنهور“ سڏبو هو. هن شهر جو عروج 1701ع کان 1750ع تائين ڏسجي ٿو، جڏهن ميان نور محمد 1750ع ۾ پنهنجا دفتر ۽ وزارتون پنهنجي پٽ ميان مراد ياب کي سونپي ڪيس ”خدا آباد“ ۾ ويهاري پنهنجي نئين آباد ڪرايل شهر ”محمد آباد“ ۾ وڃي رهيو. ان کانپوءِ هن شهر جو اوج گهٽجڻ لڳو ۽ ان جي تختگاهه واري حيثيت ختم ٿي.

خدا آباد ڪلهوڙن حڪمرانن جو ٻيو نمبر گادي جو شهر هو. ان کان اڳ ميان نصير محمد ۽ ميان دين محمد جي دور ۾ ”گاڙهي“ سرڪاري مرڪز رهيو، جنهن کي شهزادي معزالدين 1699ع ۾ حملن وقت تاراج ڪري ڇڏيو. خدا آباد کي ميان يار محمد گادي جو هنڌ بڻايو ۽ ميان نور محمد پڻ پنهنجي

تخت گاه خدا آباد

حکومت جو سمورو کار وڻهار هن شهر مان ويهي هلايو، سواءِ آخري چند سالن جي. بلاشبہ 1701ع کان 1750ع وارو وقت ڪلهوڙن لاءِ انتهائي اهم هو. هن سموري وقت اندر نه رڳو مختلف واقعا ٿي گذريا پر سنڌ جا مختلف علائقا ۽ سبي پرڳڻو پڻ مغل سلطنت طرفان انتظام سنڀالڻ خاطر کين مليا. هنن سمورن واقعن دوران ڪلهوڙن جو تخت گاهه خدا آباد رهيو. هت اسين خدا آباد جي حوالي سان ڪجهه اهم واقعن جو ذڪر سال وار ڪنداسين ته جيئن هن شهر متعلق ڄاڻڻ ۾ آساني ٿي سگهي.

1701ع: ميان يار محمد قلات مان موٽي اچي سنڌ جو حاڪم بڻيو ته هن شڪارپور پنهوراري نالو تبديل ڪري مٿس خدا آباد نالو رکيو.

04 - 1703ع: بختيار خان جو ملتان جي شهزادي معزالدين جي هٿان قتل ٿي وڃڻ بعد ميان يار محمد کي شهزادي پاران خواجه حسين خان سبي ۽ گنجابه جي علائقن جو فرمان ۽ ”خدا يار خان“ جو خطاب ڪڍي اچي خدا آباد ۾ پهچايو.

04 - 1703ع: غازي خان جي پٽ شاهه محمد جو مير شهداد خان جي حڪمت عملي سان ٿيل قتل بعد ميان يار محمد جا قلات ۾ قيد شهزادا موٽي اچي خدا آباد پهتا.

06 - 1705ع: لس پيلي جي حاڪم ملڪ پاهڙ خان پنهنجي حڪومت جون حدون ڪوهستان کان اولهه سنڌ طرف وڌائيندي ضلع دادو جي ڏاکڻي ڀاڱي تي تسلط قائم ڪيو ته، نٿي جي مغل گورنر جي درخواست تي ميان يار محمد پنهنجو لشڪر وٺي وڃي ملڪ پاهڙ خان سان جنگ ڪئي ۽ فتح حاصل ڪندي، مذڪوره علائقو ملڪ پاهڙ خان کان حاصل ڪيو. هن فتح جي تاريخ سيد مير عبدالجليل بلگرامي چئي.

1708ع: ميان پنهنجي پٽ سان هڪ لشڪر خدا آباد مان سبي ۽ ڍاڍر جا قلعو واپس وٺڻ لاءِ روانو ڪيو، جنهن فتح حاصل ڪئي.

1711ع: ڪنڊياري ۽ لاڙڪاڻي ضلع جا علائقا پڻ ڪلهوڙن جي اثر هيٺ آيا.

13 - 1712ع: ميان يار محمد ۽ دائود پوٽن ۾ وڏندڙ ڪشمڪش جي نتيجي ۾ شڪارپور ۾ جنگ لڳي، جيڪا ڇهن ڏينهن تائين جاري رهي. آخر صلح بعد دائود پوٽن اهي علائقا ميان جي حوالي ڪري ڇڏيا، جن تان ڪشمڪش پيدا ٿي هئي.

تخت گاه خدا آباد

1717ع: شاهي حڪم موجب ميان يار محمد، مير شهداد خان ٽالپر ۽ پنهنجي فرزند محمد خان سان لشڪر خدا آباد کان نٿي ڏانهن اماڻيو. هي لشڪر نٿي جي فوج سان گڏجي صوفي شاه عنايت کي ختم ڪرڻ لاءِ جهوڪ تي گاهي ويو ۽ چار مهينا گهيرو قائم رکيو پر ڪاميابي حاصل نه ٿين. نيٺ صلح جي بهاني صوفي شاه عنايت کي نٿي جي نواب اعظم خان پنهنجي دربار ۾ گهرائي شهيد ڪرائي ڇڏيو.

1719ع: ميان يار محمد ڪلهوڙي خدا آباد ۾ وفات ڪئي، سندس تربت مٿان خدا آباد ۾ ميان غلام شاه مقبرو تعمير ڪرايو.

1719ع: ميان يار محمد جو فرزند ميان نور محمد نئون حڪمران مقرر ٿي تخت تي ويٺو.

1719ع: ميان نور محمد پنهنجي والد جي وفات بعد جيئن مسند تي ويٺو ته سندس ڀاءُ ميان دائود شهدادپور ۾ صلاحڪارن جي پڙڪاڻ تي ڀاءُ سان جنگ ڪرڻ خاطر ماڻهو ۽ هٿيار گڏ ڪرڻ لڳو، پر ميان نور محمد خدا آباد مان معززين جو هڪ وفد ڏانهن موڪلي پاڻ وٽ گهرائي ورتو. ميان دائود، ميان نور محمد جي هٿ تي خانداني طريقي موجب بيعت ڪرڻ بعد ٻئي ڏينهن خدا آباد کان هٽي طرف ميان جي اجازت بعد روانو ٿيو، جتي وڃي هن ميان نور محمد خلاف جنگ جي تياري ڪئي. اهو سراسر ميان نور محمد جي مخالفن جي پڙڪاڻ تي ميان دائود ڪري رهيو هو.

1719ع: ٽن مهينن کانپوءِ ميان نور محمد ڀاءُ سان ٻيهر صلح جي لاءِ هٽي طرف روانو ٿيو. ميان دائود هيڏانهن جنگ جي تياري ڪري چڪو هو پر ميان نور محمد جڏهن هٽي کان اڃان اورتو هو ته ميان دائود صلح جو پيغام موڪليو. ميان نور محمد ته اڳ ئي ڀاءُ سان صلح خاطر ڏانهن وڃي رهيو هو، سو کيس معاف ڪيائين ۽ سندس مطالبي تي کيس لاکاٽ پرڳڻي ۾ رهڻ جي اجازت ڏنائين. ميان دائود ان طرف روانو ٿي ويو. ياد رهي ته ميان دائود علم ۽ فضيلت ۾ وڏي مرتبي وارو هو. هن جي محفل ۾ حڪيم مير عبدالرزاق ”مشرَب“ جهڙا يگانا عالم ۽ شاعر رهندا هئا، ميان صاحب خود به شڪار بابت هڪ اهم تصنيف ”صيد المراد في قوانين الصياد“ فارسي ۾ لکي. ميان جو پٽ محمد علي ”عالي“ پڻ فارسي جو بهترين شاعر هو. مير قانع سندس

محفل ۾ ڪجهه وقت رهيو. اندازو آهي ته ميان دائود ۽ ان جو پٽ محمد علي ”علي“ وفات بعد خدا آباد ۾ دفن ٿيا.

1719ع: ميان نور محمد کي شاهي دربار طرفان ”خدا يار خان“ جو لقب عطا ٿيو.

1720ع: گمان غالب آهي ته حضرت شاه عبد اللطيف ڀٽائيءَ جي دعا سان، گلان نالي ڳاڻڻيءَ جو ميان نور محمد سان نڪاح ٿيو.

1722ع: امڪان آهي ته ميان نور محمد کي مائي گلان مان پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ميان غلام شاه رکيو ويو. ميان غلام شاه اڳتي هلي سنڌ جو والي بڻيو.

24 - 1723ع: ميان نور محمد، مير شهداد خان ٽالپر کي اڳواڻ - دستي جو سپه سالار مقرر ڪري، دائود پوٽن تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ شڪارپور روانو ڪيو ۽ پاڻ فوج وٺي لاڙڪاڻي ۾ وڃي ديرو جمائين ۽ پوءِ اتان دائود پوٽن سان جنگ لاءِ شڪارپور روانو ٿيو. تقريباً چار مهينا جنگ هلڻ بعد صلح ڪري خانپور ۽ شڪارپور جاگير جا چار حصا ڪيا ويا، جنهن ۾ هڪ حصو ميان نور محمد جي هٿ هيٺ آيو. ميان ان حصي تي ملان جنيد کي ناظم مقرر ڪري واپس موٽي آيو.

24 - 1723ع: وقائع نويس ۽ شاعر سيد مير محمد بلگرامي، ميان نور محمد جي گذارش تي سيوهڻ کان خدا آباد سندس دربار ۾ اچي رهيو.

1725ع: دائود پوٽن سان صلح بعد دائود پوٽن طرفان ٻيهر وڌندڙ ڪشمڪش جي ڪري ميان مٿن حملو ڪري کانئن خانپور ۽ شڪارپور فتح ڪري ورتو ۽ دائود پوٽا اتان ڀڄي نڪتا.

1725ع: ميان نور محمد کي پٽ ڄائو جنهن جو نالو احمد يار خان رکيائين. مير عبد الجليل بلگرامي شهزادي جي ڄمڻ جي تاريخ چئي.

1725ع: وقائع نويس مير محمد بلگرامي ميان کان اجازت وٺڻ بعد خدا آباد مان واپس سيوهڻ روانو ٿيو.

1726ع: ميان نور محمد جي پٽ ميان مراد ياب خان جي شادي ٿي گذري. مير عبد الجليل بلگرامي شادي جي تاريخ چئي.

28 - 1727ع: ميان نور محمد جي خانپور ۽ شڪارپور فتح ڪرڻ بعد اتان ڀڄي

تخت گاه خداآباد

ويل دائو دپوٽا دٻلي ٻيٽ وڃي رهيا. ميان جي لشڪر جي اتي ڪاھ سبب اچ جي سجاده نشين جي دعوت تي دائود پوٽا وٽس وڃي ويٺا ۽ ڪجهه وقت بعد ميان نور محمد سان صلح خاطر اتان جي ڪجهه سيدن سان گڏ خدا آباد پهتا. ميان ساڻن صلح ڪيو.

29 - 1728ع: ميان نور محمد جي فرمائش تي شيخ محمد وفا سيوهاڻي پنهنجي والد شيخ عبد الرئوف سيوهاڻي جا لکيل خط (جيڪي هن شاهي خدمتون بجا آڻيندي ميان يار محمد ۽ ميان نور محمد جي حڪم جي تعميل ڪندي ملتان جي شهزادي معزالدين، مختلف ملڪن جي بادشاهن ۽ اميرن ڏانهن تحرير ڪيا هئا) ”گلدسته نارس بهار“ جي سري سان ترتيب ڏنا.

31 - 1730ع: ميان نور محمد قلات جي بروهين طرفان وڌندڙ ڪشمڪش کي منهن ڏيندي خداآباد مان ڪاهي وڃي ”ڪرت“ جو قلعو فتح ڪيو. عبدالله خان بروهي والي قلات ناسازگار حالتن جي سبب ميان سان صلح ڪيو ۽ پنهنجي خاندان جا ٻه سگ ميان جي پٽن کي ڏيڻ جي پڻ پڪ ڏني پر ٻئي سال صلح جي اصولن کي ٽوڙيندي بروهين ميان جي علائقي ڪاچي ۾ ڦرلٽ ڪئي جنهن جي نتيجي ۾ ڪلهوڙن ۽ بروهين جي وچ ۾ حالتون ٻيهر خراب ٿيڻ لڳيون.

32 - 1731ع: ميان جي درٻار جي شاعر شيخ محمد نعيم خداآباد ۾ وفات ڪئي ۽ کيس اتي ئي دفن ڪيو ويو.

32 - 1731ع: ڪهڙن جي نامياري عالم مخدوم عبدالرحمان خلاف مقدمي داخل ٿيڻ بعد ميان نور محمد، هڪ فوجي دستو رهڙي ڏانهن روانو ڪيو ته جيئن مخدوم ۽ ٻين گهربل ماڻهن کي گرفتار ڪري وٺي اچجي، پر ڪن حالتن سبب ان فوجي دستي مخدوم ۽ ان جي ماڻهن تي حملو ڪري ڏنو ۽ نتيجي ۾ مخدوم ۽ ان جا ماڻهو شهيد ٿي ويا. ياد رهي ته مخدوم عبدالرحمان، ميان نور محمد وٽ سندس درٻار ۾ ايندو ويندو رهندو هو ۽ کيس ميان طرفان وڏو مان ملندو هو.

33 - 1732ع: ميان جي فرزند ميان مرادياب خان ٻي شادي ڪئي. شادي جي تاريخ مير غلام علي آزاد بلگرامي فارسي ۾ چئي.

33 - 1732ع: عبدالله بروهي ملتان تي ڪاهي ويو. ان کان پوءِ اهو ارادو ڪيائين ته سبي تي ڪاهي وڃڻ بعد، ميان جي دارالحڪومت خداآباد

تي حملو ڪيو. پر سبي جي حاڪم ميان کي اڳواٽ ئي اهڙو اطلاع موڪلي ڏنو، جنهن جي نتيجي ۾ خانپور جي مقام تي ميان جي لشڪر ۽ عبدالله بروهي جي وچ ۾ جنگ لڳي. ٻنهي ڌرين جي هزارين ماڻهن جي مري وڃڻ سان گڏوگڏ عبدالله بروهي پڻ مارجي ويو.

33 - 1732ع: عبدالله خان بروهي جي مارجي وڃڻ بعد ڪلهوڙن ۽ بروهين جي وچ ۾ اڳ ٿيل صلح جي اصولن تي عمل ڪندي، ميان جي وڏي پٽ ميان مراد ياب خان جي شادي عبدالله خان جي سوٽ مراد علي جي نياڻي سان ٿي ۽ ان جي ٻئي سال ميان جي ٻئي فرزند خداداد خان جي شادي عبدالله خان جي نياڻي سان ٿي. مير غلام علي آزاد بلگرامي خداداد خان جي شادي جي تاريخ چئي.

34 - 1733ع: ميان نور محمد جي پيءُ ميان محمد خان وفات ڪئي. کيس خدا آباد ۾ دفن ڪيو ويو.

35 - 1734ع: بروهين کي شڪست ڏيڻ تي ميان کي ”ثابت جنگ“ جو خطاب ۽ نوبت جي عطيه سان شاهي درٻار پاران نوازيو ويو،

1737ع: نئي پرڳڻي جي مغل گورنر نواب سيف الله خان جي فوت ٿيڻ تي، سندس پٽ نواب صادق علي خان مغل سلطنت کان نٿو پرڳڻو مقاطعي تي کنيو. پهرئين سال هو مقاطعي جي رقم ادا ڪري سگهيو، پر ٻئي سال هو رقم ادا ڪرڻ جهڙي حالت ۾ ئي نه رهيو. مغل سلطنت اهڙي صورتحال کي ڏسندي پنهنجي درٻار ۾ موجود ميان نور محمد جي وڪيل کي نئي جون واڳون سونپيون، ته جيئن هو اها ذميواري ميان تائين پهچائي. اهڙيءَ ريت نٿو اٽڪل ٻن صدين بعد ڌارين حڪمرانن جي هٿ وس مان نڪتو ۽ اڳ وانگر پنهنجي جاگرافيائي بيهڪ سان سنڌ بحال ٿي. ياد رهي ته شاه حسن ارغون جي وفات (962ھ) بعد سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي هئي. ڪلهوڙن کي هاڻ بکر، سيوستان ۽ نئي جي حڪمراني ملي چڪي هئي. ميان طرفان شيخ غلام محمد نئي جي چارج ورتي.

1739ع: ميان پنهنجي پٽ ميان مراد ياب خان کي نئي روانو ڪيو. ميان مراد ياب جيئن ئي نئي پهتو ته ڌاراجا جي راڻي اجمال ۽ ڪڪرالي جي ڄام سان لڙايون شروع ٿي ويون. دشمنن جون بري توڙي بحري فوجون

تخت گاه خدا آباد

نصرپور تائين پهچي ويون. ميان جي فوج مٿن توڻ جا فائر ڪري ڏنا، دشمن فوجون پنهنجي جان بچائيندي واپس موٽيون.

1739ع: نادر شاه افشار جڏهن پشاور، لاهور ۽ دهلي کي فتح ڪيو ته محمد شاه اٽڪ درياءَ جي اولهه جي طرف وارو علائقو (جنهن ۾ ٻين علائقن سان گڏ مڪمل سنڌ پڻ هئي) نادر شاه جي حوالي ڪري ڇڏيو. ان ريت سنڌ مغل انتظاميا مان نڪري ايران جي تابع ٿي وئي.

1739ع: مير لطف الله عرف مير متارو ۽ محمد علي بيگ، نادر شاه جو پيغام کڻي ميان صاحب وٽ خدا آباد پهتا.

1740ع: ميان نور محمد نادر شاه جو سنڌ تي ڪاهي اچڻ جو ٻڌي خدا آباد مان عمر ڪوٽ ڏانهن هليو ويو، جتي نادر شاه سندس پيڇو ڪندي پويان ويو. واٽ تي هر شهر کي نادري لشڪر لٽيو ۽ ڦريو. بعد ۾ جڏهن نادر عمر ڪوٽ پهتو ته ميان نور محمد سندس آڏو پيش پيو ۽ صلح ڪري نادر سان گڏ لاڙڪاڻي پهتو. لاڙڪاڻي ۾ نادر سنڌ جي وحدت کي ٽوڙيندي سنڌ جا ٽي حصا ڪيا. سبي ۽ ڪاچو عبدالله خان بروهي جي پٽ محبت خان کي، شڪارپور صادق محمد خان دائود پوٽي کي ۽ باقي سنڌ ميان صاحب کي ڏنائين. هن موقعي تي ميان نور محمد کي ”شاه قلبي خان“ جو لقب پڻ ڏنائين ۽ مٿس چوڏهن لک ساليانه خراج پڻ مقرر ڪيو. جڏهن ته ميان جا ٻه صاحبزادا ميان مراد ياب خان ۽ ميان غلام شاه نادر پاڻ سان ايران وٺي ويو.

42 - 1741ع: هاڪارو شاعر حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح پنهنجي تڙ ڏاڏي حضرت شاه عبدالڪريم بلڙي واري جي روضي لاءِ ملتان مان ڪاشي وٺي موٽندي خدا آباد ۾ ترسيو.

1742ع: نادر شاه جو عملدار بيگلر بيگلي نٿي مان واپس روانو ٿيو ته ميان نٿي مان واپس خدا آباد پهتو. ميان نور محمد، نادر شاه جي عملدار لاءِ خاص طرح نٿي ۾ ترسيل هو.

43 - 1742ع: ميان جي درباري تاريخدان باغ علي خائف ”نامه نغز“ نالي فارسي ۾ ڪلهوڙن جي تاريخ لکي پوري ڪئي. پوءِ به ڪجهه سالن تائين ان ۾ ڪجهه واڌرو ڪندو رهيو. خائف ميان نور محمد جي دور ۾ ئي خدا آباد ۾ ئي وفات ڪئي هئي ۽ اتي ئي دفن ٿيو.

تخت گاه خدا آباد

1745ع: میان نور محمد ”کانجي“ قلعي کي فتح ڪرڻ جو ارادو ڪري ڪڇ ڏانهن روانو ٿيو ۽ قلعو فتح ڪري واپس خدا آباد پهتو ته شاعر محمد پناه ”رجا“ قلعي فتح ڪرڻ جي فارسي ۾ تاريخ چئي.

1746ع: شاه طهماسب جلاهر جڏهن دائود پوٽن کان شڪارپور فتح ڪئي، ته میان نور محمد نٿي جي ناظم ۽ شيخ شڪر الله کي پاڻ وٽ خدا آباد سڏائي ورتو.

47 - 1746ع: میان پنهنجي پٽ میان عطر خان کي خدا آباد مان پاڻ سان وٺي وڃي شڪارپور ۾ جلاهر سان مليو ۽ عطر خان سندس حوالي ڪيو ته جيئن هو ايران ۾ يرغمال بڻيل پنهنجن ڀائرن وٽ وڃي پهچي.

47 - 1746ع: میان نور محمد خدا آباد ۾ هٿ سان قرآن شريف لکي مڪمل ڪيو.

1747ع: میان پنهنجي پٽ محمد خداداد خان کي لشڪر ڏئي، نٿي ۾ پيدا ٿيل چڪتاڻ کي ختم ڪرائڻ لاءِ روانو ڪيو.

1747ع: نادر شاه ايران ۾ قتل ٿيو. ان بعد میان نور محمد آزاد ٿي حڪومت ڪرڻ لڳو.

1748ع: احمد شاه ابدالي قنڌار تي قبضو ڪرڻ بعد میان نور محمد کي خدا آباد ۾ ”شاه نواز خان“ جو لقب ڏئي، فرمان موڪليو ته هو سندس دربار ۾ خراج موڪليندو رهي پر میان نور محمد ان فرمان ڏانهن ڪو خاص ڌيان نه ڏنو.

49 - 1748ع: میان نور محمد ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان ملڪ جي دفاع لاءِ توپون خريد ڪيون.

1749ع: ايران ۾ يرغمال ٿيل میان صاحب جا فرزند میان غلام شاه ۽ میان عطر خان، اتي پيدا ٿيل وڳوڙ جو فائدو وٺي سنڌ پهتا ۽ پنهنجي والد میان نور محمد سان خدا آباد ۾ اچي مليا.

50 - 1749ع: میان پنهنجو وصيت نامو ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ جي نالي سان لکي مڪمل ڪيو.

1750ع: میان نور محمد نٿي ۾ ترسيل ڪشمير جي هڪ وڏي عالم ۽ شاعر شاه نجم الدين سان ملاقات ڪرڻ لاءِ خدا آباد مان گهڻا وسيلا

استعمال ڪيا پر شاھ نجر الدين، ميان سان نه مليو.

1750ع: ميان مراد ياب خان ايران ۾ پيدا ٿيل وڳوڙ جو فائڊو وٺي ايران مان مسقط رستي سنڌ پهتو ۽ پنهنجي والد سان اچي مليو. سندس والد پنهنجا دفتر ۽ وزارتون سندس حوالي ڪري خدا آباد ۾ کيس ويهاريو ۽ پاڻ پنهنجي نئين آباد ڪرايل شهر محمد آباد ۾ وڃي رهيو.

1752ع: احمد شاه ابدالي ملتان جي حاڪم سان جنگ ڪئي. ملتان جي حاڪم ساڻس صلح ڪيو ته شاھ، ملتان جي حاڪم کي سندس علائقا موٽائي ڏنا ۽ پاڻ دهلي طرف روانو ٿيو. هند جي شهنشاه ساڻس صلح ڪندي لاهور، ملتان ۽ ڪشمير احمد شاه جي حوالي ڪيا. ان ريت سموري سنڌو ماٿر افغانستان جي حوالي ٿي وئي.

1752ع: سنڌ جڏهن ابدالي سلطنت جي هٿ هيٺ آئي ته احمد شاه جي مطالبي تي، ميان نور محمد خراج ڏيڻ جو ارادو ڪندي افغانستان ۾ پنهنجي سفيرن جو هڪ وفد موڪليو. هن وفد جي اڳواڻي پاڻي خان ڪلهوڙي ڪئي. وفد پاڻ سان شاه لاءِ ميان جي طرفان قيمتي تحفا ۽ ميان جي فرمانبرداري جو پيغام کڻي قنڌار جي دربار ۾ پهتو. احمد شاه ميان جي اهڙي روش تي گهڻو خوش ٿيو. ان ريت سنڌ جو ملڪ افغان بالادستي جي حوالي ٿي ويو.

1753ع: ميان نور محمد 9 ڊسمبر تي جيسلمير ڀرسان وفات ڪئي. کيس سندس نئين اڏايل شهر محمد آباد ۾ دفن ڪيو ويو. سندس مزار تي پوءِ ميان غلام شاه ڪلهوڙي مقبرو تعمير ڪرايو، جو اڄ به موجود آهي.

1753ع: قنڌار دربار ميان نور محمد جي وڏي پٽ ميان مراد ياب خان کي سنڌ جو حڪمران مقرر ڪري ”سر بلند خان“ جو خطاب ڏنو ۽ ميان مراد ياب تي خراج مقرر ڪرڻ کان سواءِ ميان عطر خان کي قنڌار دربار ۾ يرغمال طور پاڻ وٽ گهرائي ورتو. ميان مراد ياب نصرپور ڀرسان ”مراد آباد“ شهر اڏائي ويٺو جيڪو 1757ع ۾ درياءِ پاڻي ويو.

1757ع: ميان مراد ياب خان کي حڪومت تان هٽائڻ بعد ميان غلام شاه تخت سنڀاليو ته، ميان مراد ياب ۽ ميان غلام شاه جي ڀاءُ ميان احمد يار خان خدا آباد مان ميان غلام شاه کي حڪمران تسليم نه ڪيو. جڏهن

تخت گاه خدا آباد

ته میان غلام شاھ قنڌار دربار مان پنهنجي حڪومت لاءِ پروانو حاصل نه ڪري سگهڻ ڪري حڪمران نه رهيو.

1757ع: قنڌار دربار مان میان عطر خان سنڌ جون واڳون سنڀالڻ لاءِ پروانو حاصل ڪري جيئن ئي سنڌ پهتو ته هن پنهنجي معزول ڀاءُ میان مرادیاب کي خداآباد ۾ ئي رهڻ جو حڪم جاري ڪيو.

1757ع: میان مرادیاب کي جڏهن مرادآباد ۾ حڪومت تان معزول ڪيو ويو ته ڪجهه وقت نظر بند رهڻ بعد شهدادپور پهتو جتان پهريان نوشهري ۽ پوءِ خداآباد پهتو. جتي پهچڻ بعد بیمار ٿي پيو ۽ جون جي مهيني ۾ وفات ڪيائين. کيس خداآباد ۾ میان یار محمد جي مقبري جي بلڪل پٺيان دفن ڪيو ويو. جنهن تي هڪ مختصر چبوترو تعمير ٿيل آهي. میان غلام شاھ ڀاءُ جي وفات جو ٻڌي تعزيت لاءِ خداآباد پهتو.

1758ع: سنڌ ملڪ ۾ پیدا ٿيل اندروني وڳوڙن جو فائدو وٺندي کوسا قبيلي جي ماڻهن خداآباد تي حملو ڪيو ۽ گهڻي ڦرلٽ ڪندي شهر کي برباد ڪري ڇڏيو.

1758ع: میان غلام شاھ مرادآباد جي ٻڌي ويڃڻ بعد پنهنجي والد جي اڏايل شهر محمد آباد جي ڀرسان ”الله آباد“ جو شهر تعمير ڪرايو، جيڪو ڪجهه وقت تائين میان غلام شاھ جو سرڪاري مرڪز رهيو. ان کانپوءِ درياءُ جي روڊ بدل سبب هي شهر آسري نه سگهيو ۽ ختم ٿي ويو.

1758ع: میان غلام شاھ جڏهن میان عطر خان جي حاڪم ٿيڻ سبب لاڙ ڏانهن هليو ويو ته اتي ”شاھ ڳڙھ“ نالي هڪ نئون شهر آباد ڪرايائين ۽ صرف پنج مهينا اهو شهر سندس مرڪز رهيو. هن وقت شهر جي موجوده حالت متعلق اسان کي ڪا به ڄاڻ نه آهي.

1759ع: میان ٽيون ڀيرو سنڌ جو حڪمران مقرر ٿيو ته، هن نصرپور ڀرسان هڪ شهر ”شاھ پور“ (اول) اڏائي ان کي پنهنجو دارالحڪومت بنايو. هي شهر 1764ع ۾ برباد ٿيڻ تائين میان جو سرڪاري مرڪز رهيو. میان غلام شاھ جي دربار ۾ هتي شاعر ۽ عالم موجود رهيا. مير علي شير قانع کي ميان هتي ئي ڪلهوڙن جي تاريخ لکڻ لاءِ ويهاريو هو، پر زماني جي ستم ظريفي سبب مير قانع جو قلمي ذخيرو تباه ٿي ويو.

تخت گاه خدا آباد

1760ع: میان غلام شاھ لاڙڪاڻي پھچي کوسا قبيلي جي انهن ماڻهن کي سخت سزائون ڏنيون، جن افراتفري واري دور ۾ خداآباد کي لٽيو ڦريو هو.

1764ع: ”شاھ پور“ (اول) جي تباھ ٿي ويڃڻ بعد، میان غلام شاھ هڪ نئون شهر اڏايو جنهن کي ”شاھ پور ثاني“ سڏيو ويو آهي. هي شهر 1768ع تائين میان جو سرڪاري مرڪز رهيو.

1769ع: میان غلام شاھ حيدرآباد شهر جو بنياد رکي اتي هڪ پختو قلعو تعمير ڪرائي، نئين شهر کي پنهنجو تختگاه بنايو. هن قلعي ۽ شهر ۾ میان صاحب پنهنجي وفات تائين رهيو.

1772ع: خداآباد میان يار محمد جي دور کان میان نور محمد جي دور تائين ڪلهوڙن حڪمرانن جو تختگاه رهيو. جڏهن میان يار محمد 1701ع ۾ خداآباد پنهنجي هٿ وسڻ ڪئي ته، هن شهر جي اڏاوت تي خاص ڌيان ڏنو. جامع مسجد تعمير ڪرايائين، اميرن جا ننڍا وڏا چبوترا اڏايائين ۽ ان کانسواءِ به شهر تي خاص توجهه ڏنائين. میان نور محمد جي دور ۾ به خداآباد جو وڏو اوج ڏسجي ٿو. میان جي درٻار ۾ ڪيترائي عالم، شاعر، وقائع نويس ۽ اڪابر موجود هئا، پر آهستي آهستي هن شهر جو اوج گهٽجڻ لڳو. میان غلام شاھ جي دور ۾ خداآباد فقط هڪ پرڳڻو بنجي چڪو هو، ان وقت هن جي پيدائش يارنهن لک روييہ ساليانه هئي. هاڻ هن شهر جو اهو اوج بنهه نه رهيو جيڪو میان يار محمد ۽ میان نور محمد جي دور ۾ هو، ڇاڪاڻ ته منجهس حڪمرانن رهڻ ڇڏي ڏنو.

1772ع: میان غلام شاھ آگسٽ جي مهيني ۾ وفات ڪئي. کيس حيدرآباد ۾ دفن ڪري سندس مزار تي هڪ مقبرو تعمير ڪيو ويو، جو اڄ به خسته حالت ۾ موجود آهي.

1. مير علي شير قانع: ”تحفته الكرام“ سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، سال 1957ع.
2. مولانا غلام رسول مهر: ”تاريخ سنڌ“ (كلهوڙا دور)، سنڌي ترجمو: ابن حيات پنهور ۽ شمشير الحيدري (جلد پھريون ۽ ٻيو)، سال 1963ع.
3. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”پيلاين جا ٻول“، سال 1970ع
4. ميان نور محمد عباسي: ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ سنڌي ترجمو: عبدالرسول قادري، ڪراچي سال 1996ع.
5. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ”باقيات از احوال ڪلهوڙا“ ڪراچي سال 1996ع.
6. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو: ”ڪلهوڙن جا تختگاهه“ تماهي مهراڻ، نمبر: 3 - 2 سال 1983ع .
7. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو: ”تختگاهه الهه آباد جي تلاش“ تماهي مهراڻ، نمبر: 3، سال 1989ع.

خدا آباد - سنڌ جي راجڌاني

عبدالغفار صديقي

اسان جي سونهن پري سنڌ ڪيترين ئي صدين کان وٺي پنهنجي سيني تي ڌارين جا حملا سهندي اچي. سھسين پتنگ سرن جو سانگو لاهي، مٿائڻس قربان ٿيندا اچن. هتي ”مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون“ جهڙن اعلانن جا پٽاڏا اڃا تائين اسان جي ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن. سنڌ جي محبتن ۽ سروچن جي خوبصورت ۽ عبرتناڪ مثالن سان دنيا جون تاريخون ڀريون پيون آهن. امر تي ويا آهي، جيڪي پنهنجي محبتن ۽ قربانين جا اڻ مٽ نشان وقت جي ڌارائن ۽ تاريخ جي ورقن تي اسان لاءِ هميشه هميشه لاءِ ڇڏي ويا.

خدا آباد، سنڌ جو تخت گاه ڪڏهن به بڻجي نه سگهي ها جيڪڏهن سنڌي سڀا جهڙا هندوستان جي مغل حڪمرانن جي ظلمن ۽ بربريت خلاف اٿي ڪٽا نه ٿين ها.

هي داستان اتان کان شروع ٿو ٿئي جڏهن چارسوءَ ۽ ڪجهه وڌيڪ ورهيه اڳي مغل شهنشاهه اڪبر جي ڏينهن ۾ عبدالرحيم خان ڀٽائي 1591ع ۾ سنڌ تي حملو ڪري، سنڌين جي رت سان هولي ڪيڏي، ڳوٺ ۽ شهر ناس ڪري، هتي مغلن جي حڪمرانيءَ جو پايو رکيو. مغلن جي حڪمرانيءَ تي چا ٿي، ڇڻ ته وڏو ويل وهي ويو. مغل گورنرن ۽ حڪمرانن سنڌ سان وڏا قهر ڪيا. سنڌي سڀا جهڙن کي مفتوح قوم سمجهڻ کان علاوه کين پنهنجي زرخريد غلامن وانگي رکيائون. معمولي ڳالهين تي ڦٽڪا هڻڻ ۽ بي گناهن جون زبانون ڪٽي ڇڏڻ ته حاڪمن لاءِ ڇڻ عام رواجي ڳالهه هئي. سنڌين کي بيگرن ۾ وهائڻ، مٿن ڳرا محصول مڙهڻ، سندن اباڻيون ملڪيتون ۽ زمينون ڪسي ڌارين کي تحفا ۽ جاگيرون ڪري ڏيڻ، ڏاڙا هڻڻ ۽ ڦرلٽ ڪرڻ، سندن روز جو معمول بڻجي چڪو هو. ڀلي گهوڙي تي چڙهي سٺي تلوار کڻي يا سٺو ڪپڙو پائي ڪو ساڙ نه ڪندو هو. حاڪم يا انهن جا هاڻهو هڪدم ڪسي وٺندا

مطلب ته سنڌين کي پنهنجي گهرن ۽ پنهنجن وطن ۾ انتهائي
 ڪسمپريسيءَ جي زندگي گذارڻ تي مجبور ڪيائون. انهيءَ صورت حال عوام ۾
 سخت مايوسي پيدا ڪئي. ڳوٺن جا ڳوٺ ويران ٿيندا ويا. هاري بيروزگار ٿي
 ويا. ڪيترا ٻي روزگار نوجوان چور ۽ ڌاڙيل بڻجي ويا. آخر ڪار حالتون جڏهن
 برداشت کان ٻاهر ٿي ويون تڏهن ”تنگ آيد به جنگ آيد“ جي مصداق سنڌي
 سباجهڙن مغل حڪمرانن خلاف سنڌ جي هڪ درويش ۽ صوفي فقير ميان آدم
 شاه ڪلهوڙي جي قيادت ۾ گڏ ٿي عوامي قوت کي منظم ڪرڻ جي ڪوشش
 ڪئي. اها ڪڙڪ جڏهن حاڪمن کي پئي ته ميان آدم شاه کي گرفتار ڪري
 ورتائون ۽ کيس ملتان وٺي وڃي شهيد ڪيائون. سندس شهادت جو سال سن
 1600 عيسوي چيو وڃي ٿو.

ميان آدم شاه ڪلهوڙي جي شهادت جي رت رنگ لاتو. سندس ٻن پوٽن
 ميان الياس محمد ۽ ميان شاه علي عرف شاه محمد، جان نثارن جي قيادت
 سنڀالي ورتي، جن کي پڻ باغي قرار ڏيئي گرفتار ڪري شهيد ڪري ڇڏيائون.
 انهيءَ دوران ميان الياس محمد جي پٽ ميان نصير محمد ڪلهوڙي عوامي
 تحريڪ جي واڳ سنڀالي. کيس به گرفتار ڪري اورنگزيب جي درٻار ۾
 پهچايو ويو، جتي کيس گواليار ۾ قيد ڪيو ويو. پر ميان نصير محمد ڪنهن
 نموني سان پنهنجن مريدن جي معرفت، انهيءَ جيل مان نڪري ويو ۽ جان
 بچائي سڌو سنڌ ۾ اچي بگاڙهي ڳوٺ (خيرپور نائن شاه ضلع دادو کان ڏه
 ڪلو ميٽر اولهه ۾) مان مغلن کان وطن جي آزادي ۽ سنڌ جي غلامي جي
 زنجيرن ۾ زندگي گذاريندڙ ۽ ڌڙيل عوام جي حقن حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي
 جدوجهد اڳي کان به وڌيڪ تيز ڪيائين. ميان نصير محمد جي سامهون سنڌ ۽
 سنڌ جي مسڪين ماڻهن جي آزادي جا باوقار، با مقصد ۽ خوشحال زندگي
 گذارڻ جي تمنا ۽ خواب هئا، جيڪي اڏورا رهجي ويا، ڇاڪاڻ ته کيس اجل
 مهلت نه ڏني ۽ اوچتو ئي سن 1103 هجري مطابق 1692ع ۾ وفات
 ڪيائين. سندس بيگاهه وفات عوام کي دل شڪستو نه ڪيو، جنهن
 پنهنجي جدوجهد کي جاري رکيو ۽ ميان نصير محمد جي پٽ ميان دين
 محمد جي قيادت ۾ اڳي کان به اڳرائي اٿيا ۽ مغلن جي ظلمن جو مقابلو
 ڪرڻ لڳا. اها خبر جڏهن شهزادي معزالدين کي ملتان ۾ پئي، جيڪو
 اورنگزيب جو پوٽو ۽ لاهور ۽ ملتان جو حاڪم ۽ سنڌ جو نگران هو، تنهن

تخت گاه خدا آباد

هڪدم ميان دين محمد تي حملو ڪيو. ڳاڙهي ڳوٺ کي باهه ڏنائين ۽ ميان دين محمد کي گرفتار ڪري، ملتان ۾ شهيد ڪرائي ڇڏيائين.

ايترن ظلمن ۽ قتلن جي باوجود به سنڌ جي پتنگن همت نه هاري ۽ وطن کي مغلن جي ڏاڍاين ۽ بي واهين کان نجات ڏيارڻ لاءِ ميان دين محمد شهيد جي پيءُ ميان يار محمد ڪلهوڙي آزاديءَ جي تحريڪ جو سندرو ٻڌو. مغل حاڪمن سان سندس جهڙپون ٿيون. مغلن کان بچڻ ۽ مغلن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ طاقت هٿ ڪرڻ ڪري، هن پنهنجا گهر گهاٽ ۽ ملڪيتون ڇڏيا ۽ قلات ۾ جلاوطنيءَ جي زندگي گذارڻ لڳو. ٻه سال کن جلاوطن رهي اتي بلوچن جي هڪ فوج تيار ڪري ورتائين، جنهن کي پاڻ سان وٺي زيدي لڪ لنگهي، منزلون ڪندا اچي منڇر جي ڪناري نيتڪ ۽ سانوه ڳوٺن تائين پهتو. سنڌ جي عوام هتي سندس تاريخي استقبال ڪيو.

ڪلهوڙا جيئن ته بنيادي طور تي پرکي راهيءَ سان واسطو رکندڙ هئا ۽ ڪڙمي هئا، ان ڪري ميان يار محمد هڪ هٿ ۾ ڏاٽو ۽ ٻئي هٿ ۾ تلوار کڻي مغلن کان دادو، نواب شاهه، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد جا علائقا هٿ ڪيا ۽ اڃان جيئن ئي اڳتي وڌي رهيو هو ته اورنگزيب سياسي پاليسيءَ تحت انهن علائقن تي سندس حڪومت تسليم ڪئي ۽ کيس ”خدايار“ لقب سان نوازيائين.

”خدايار“ لقب ملڻ کان پوءِ ميان يار محمد، پنهورن کان شڪارپور جو علائقو هٿ ڪري، اتي هڪ نئون شهر ”خداآباد“ نالي ٻڌايو ۽ 1701ع ۾ ان کي پنهنجي حڪومت جو تخت گاهه بڻايائين. هيءُ هنڌ ان ڪري منتخب ڪيائين، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ ان جي جاگرافيائي صورت هر خيال کان سهڻي ۽ محفوظ هئي. اوڀر ۾ مهراڻ جون موجون ته اولهه ۾ کير تر جبلن جي قطار ۽ منڇر ڍنڍ. ڏکڻ ۾ ڀڳو ٿوڙو وارو لنگهه ۽ جبل ته اتر کان وسيع ميداني علائقو هو.

ميان يار محمد پنهنجا ٻه پٽ نور محمد ۽ محمد خان قلات ۾ ڇڏي آيو هو. تن کي به خدا آباد ۾ گهراڻي ورتائين. حڪومت جي استحڪام لاءِ فوج جو انتظام ڪرڻو هو، جنهن لاءِ ٽالپر بلوچن کي دعوت ڏنائين، جن مان ٽالپرن جا سردار مير آلود خان ۽ مير مسعود خان خداآباد آيا ۽ فوج جو انتظام سنڀاليائون.

هڪ مشهور انگريز سياح رچرڊ برٽن سنڌ متعلق پنهنجي ڪتاب ”سنڌ“ ۾ لکيو آهي ته ”جڏهن اهي بلوچ (ٽالپر) ڪلهوڙن جي راڄڌاني خداآباد کان 15

تخت گاه خدا آباد

ميلن جي مفاصلي تي پهتا، ڪلهوڙن (ميان يار محمد) پنهنجي اميرن کي ايلچي طور تالپر سردارن جي استقبال لاءِ موڪليو جيڪي پاڻ سان ريشمي وڳا، سون ۽ چانديءَ جي سنجن سان سينگاريل گهوڙا ساڻ ڪري جڏهن اتي پهتا ته ڏنائون ته بلوچن (تالپرن) وٽ رين ۽ بڪرين جا ڌڻ هئا ۽ سندن ٻار ٻچا گڏهن تي سوار هئا. ايلچين مير آلودي خان لاءِ ٻچا ڪئي. سندن حيرت جي حد نه رهي جڏهن انهن مير آلودي خان جي ڪلهي تي ڪانڊو ۽ هٿن ۾ ڏاس جي ڍيري ڏني. پوءِ ميرن کي ريشمي وڳا پهرائي، گهوڙن تي چاڙهي خدا آباد اچي پهتا.

هتي هيءَ ڳالهه به قابل ذڪر آهي ته ميان يار محمد انهن تالپرن جي مدد سان هتان خدا آباد مان سنڌ جي اترئين حصي ۾ دائود پوٽن کان شڪارپور ۽ مھرن کان لڪيءَ جا ڳوٺ ڪسي پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪيا هئا. تاريخن ۾ اچي ٿو ته ويهه هزار چاقو چوبند سپاهين جي فوج ميان يار محمد لاءِ هر وقت تيار هوندي هئي. هتي تمام وڏي چانوڻيءَ جو بنياد رکيائين، جنهن ۾ لک فوج رهندي هئي، جنهن جي تربيت جو به انتظام ٿيل هو. اسلحہ خانو به هتي هو. ڊاڪٽر لياقت علي مگسي پنهنجي ڪتاب ”خدا آباد جي سياسي سماجي ۽ معاشي حيثيت“ جي صفحي 16 ۽ 22 تي لکي ٿو ته ”نه صرف فوج پر هر پيشيور طبقو موجود هو، جن ۾ ڪڙمي ڪاسب، واپاري، لوهر، ڊڪڻ، حجر، ڪنڀر، رنگرين، ڪاريگر ۽ ٻيا ڪيترائي پيشيور ماڻهو هئا، جن جي رهڻ جون جايون، دوڪان وغيره هتي هئا ان ڪري مان ان نظريي تي پهتو آهيان ته خدا آباد جو شهر اٽڪل ڏهن کان ٻارهن ميلن تائين پکڙيل هو. هي شهر اتر کان ڏکڻ طرف يعني سامتاڻين جي ڳوٺ کان ڪوٽ لشار يا ڪوٽ لشاري (تلتئيءَ جي ڀرسان) تائين ۽ اولهه کان اوڀر طرف ميان جي مقبري کان هڪ ميل پوئتي کان وٺي ويندي نورجا پٽڻ يا نورجا ڳوٺ هن شهر جون حدون هيون، جن جا ڪافي نشان اڄ سوڌو پڻ موجود آهن.“

ميان يار محمد هتي هڪ شاندار مسجد جوڙائي، جنهن جي اتر ۾ هاڻين جي بيهڻ جون جايون به تعمير ڪرايائين. مسجد جي اڳيان هڪ عاليشان تلاءُ ٺهرايائين، جنهن جا نشان اڄ به ملن ٿا. ڊاڪٽر لياقت علي مگسي لکي ٿو ته خدا آباد جي ڦٽڻ کان پوءِ هن تلاءُ جون سرون ماڻهو پٽي ڪڍي ويا ۽ هيٺس اهو تلاءُ آباديءَ هيٺ آهي. هن تلاءُ کي نور واهه جي پاڻي سان ڀريو ويندو هو. نور واهه جو هڪ وهڪرو هتان وهندو هو، جتي ميان صاحب جي تفريح لاءِ پيڙيون

مسجد جي اتر ۾ ميان صاحب جو آرام گاه (ريست هاؤس) هو، جتي
ٻاهرين ماڻهن سان ملاقاتون ڪندو هو.

ميان يار محمد ڪلهوڙي ڪل ارڙهن سال حڪومت ڪئي ۽ 1131 هجري
مطابق 1718 عيسويءَ ۾ وفات ڪيائين. کيس انهيءَ مقبري ۾ دفنايو ويو.
جيڪو هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي پنهنجي لاءِ هتي ٺهرايو هو. ايتڪن جي
ترتيب ڏنل ”سنڌ گزيٽيئر“ جي صفحي 109 تي آهي ته ميان صاحب پنهنجو
مقبرو پاڻ ٺهرايو هو. جڏهن ته مهر غلام رسول ”تاريخ ڪلهوڙا“ ۾ لکيو آهي
ته اهو مقبرو غلام شاه ٺهرايو هو.

ڪتاب ”ميان غلام شاه ڪلهوڙو (سنڌ جو شاه جهان)“ مرتب اسلم
عباسي ۾ نواز رڪڻائي صاحب پنهنجي مضمون ”ميان غلام شاه ڪلهوڙي جا
دادو ضلعي ۾ تعمير ڪرايل آثار“ ۾ وري هن طرح قلم طراز آهي: ”روايتن ۾
چيو ويو آهي ته ميان يار محمد پنهنجي جيئري ئي پنهنجو روضو ٺهرائڻ شروع
ڪيو هو، جنهن کي مڪمل ميان نور محمد ڪرايو. پر حقيقت ۾ ايئن ڪونه
آهي. ميان يار محمد خان فقط مقبري جو بنياد رکايو هو، جو ميان نور محمد
نه پر ميان غلام شاه ٺهرايو هو.“

ڊاڪٽر لياقت علي مگسي پنهنجي مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب جي صفحي
25 تي لکي ٿو ته: ”ميان صاحب پنهنجو تخت گاه گهر جي ڀرسان رکيو،
جيڪو هيئر سندس مقبرو آهي. مقبري جي ڪاٺ جي چبوتري اندر ڪلڻ واري
دريءَ جا نشان موجود آهن. روايتن مطابق ته ميان صاحب چيو هو ته مونکي
منهنجي تختگاه اندر دفن ڪيو وڃي.“

ميان يار محمد جي وفات کانپوءِ سندس پٽ ميان نور محمد 1718ع ۾
خدا آباد ۾ تخت نشين ٿيو ۽ سنڌ جا باقي رهيل علائقا به هوريان هوريان
پنهنجي هٿ هيٺ آڻي، 1737 عيسويءَ تائين پوري سنڌ جو واڳ ڏئي بڻجي
ويو. سندس قيادت هيٺ سنڌ سياسي طور تي آزاد ۽ خود مختار حيثيت سان
صدين کان پوءِ سياسي، ثقافتي تاريخي ۽ جاگرافيائي وحدت حاصل ڪري
ورتي.

ايران جي حاڪم نادرشاه ميان نور محمد ڏانهن پوراڻي موڪليو ته هو
ڪابل ۾ ساڻس ملاقات ڪري ۽ کيس خراج ادا ڪري، پر ميان نور محمد

تخت گاه خدا آباد

انهيءَ ڳالهه تي ڪوبه توجهه نه ڏنو ۽ کيس اهو به احساس ڏيارين ته سنڌ جي حڪومت ڪنهن جي به غلام نه آهي جو ڪنهن کي خراج ادا ڪري ۽ نه ئي اها هن جي ماتحت آهي.

تاريخ ڪلهوڙا جو مصنف غلام رسول مهر لکي ٿو ته: ”جڏهن نادر شاهه جي سفير مير محمد علي پيگمياڻي سان نور محمد سان خدا آباد ۾ ملاقات ڪري ڪائرس نادر شاهه جي طرفان خراج جي ادا ڪئي ۽ جو مطالبو ڪيو ته ميان نور محمد کيس جواب ڏنو ته مون مان پئسن جي اميد رکڻ فضول آهي. منهنجي هٿ ۾ هڪ خزانو آهي ۽ اهو آهي تلوار جنهن ڪري مان ڪنهن به لشڪر کان نٿو ڊڄان.“

هڪ ٻي روايت آهي ته ان وقت ميان نور محمد نادري سفير جي اڳيان هي شعر پڙهيو:

ڪاف ڪه در ڪلهوڙه، آن ڪاف را ڪشند
باقي ازان چه مانند، خواهند را دهند.

يعني ڪلهوڙي لفظ ۾ جيڪو ڪاف آهي، سو ڪڍي ڇڏ. باقي جيڪو بچي ٿو، سو ڏيڻ جي خواهش رکان ٿو.

نادر شاهه جي حڪم عدولي ڪندي، کيس خراج جي بدران طاقت جي استعمال وارو جواب موڪلڻ هڪ اهڙو عمل هو، جنهن نادر شاهه کي ڇيڙائي وڌو، جنهن ڪري 1739 عيسويءَ ۾ هن سنڌ تي حملو ڪيو.

ميان نور محمد سندس حملي کي ٿارڻ، لشڪر مارائڻ ۽ جنگ جي تمام گهڻي نقصان کان بچڻ جي خيال کان عمر ڪوٽ ڏانهن ان ڪري هليو ويو ته نادر شاهه جو لشڪر واريءَ جون ڀٽون لنگهي نه سگهي ۽ واپس هليو وڃي. خدا آباد مان رواني ٿيڻ مهل ميان نور محمد ملڪ جي سڀني ڪارندن ۽ عاملن کي حڪم ڪيو ته جنگي رسد جو جيترو به سامان هجي تنهن کي زمين ۾ پوريو وڃي يا ساڙيو وڃي. ته جيئن اهو نادر شاهه جي هٿ نه لڳي.

هوڏانهن نادر شاهه شڪارپور جي دائود پوٽن جي مدد سان سنڌ ۾ داخل ٿيو ۽ ميان نور محمد جو پيرو ڪئي عمر ڪوٽ تائين پهچي ويو، جتي ڪجهه شرطن تي ٺاه ٿيو. ميان نور محمد جنگ جي عيوضي طور هڪ ڪروڙ روپيا نادر شاهه کي پري ڏنا ۽ هر سال ويهه لک روپيه خراج طور ڏيڻ جو پڻ وعدو ڪيو. ٻين شرطن جي پوراڻي لاءِ ميان نور محمد پنهنجو وڏو پٽ مرادياب ۽ ٻه

تخت گاه خدا آباد

هزار گهوڙي سوارن جي فوج يرغمال طور نادر شاه جي حوالي ڪيا، جيڪي هو ايران وٺي ويو. ميان نور محمد پنهنجي پٽي پٽ غلام شاه کي به ان لاءِ پيءُ سان گڏ موڪليو ته جيئن پرديس ۾ گڏ هجن ۽ هڪ پٽي جي صلاح مصلحت ۾ رهن. چئن سالن کان پوءِ سندس ٽيون پٽ عطر خان به پاڻرن جي مدد لاءِ ايران هليو ويو.

چون ٿا ته خدا آباد ۾ ميان يار محمد جي وقت ۾ هڪ بهترين ڪتب خانو هو جنهن ۾ مذهبي ڪتابن، قرآن مجيد جي نادر نسخن کان سواءِ ارضيات، نباتات، حيوانات، فلڪيات ۽ حڪمت تي ڪيترائي ڪتاب هئا، جن ۾ ميان نور محمد ڪجهه واڌارو ڪيو هو پر نادر شاه هتان ويندي ويندي خدا آباد جو اهو خزانو به لٽي ويو. ميان نور محمد پنهنجي وصيت نامي ”منشورالوصيت“ ۾ هتي جي ڪتب خاني ۽ علم وادب جي ذخيري بابت ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

رساله سهروردي مع رساله از چهارده
خواننده نزد مايان موجود بود، لکن از
آمدن سفاک ناپاک برهمين ملک سند
کتب خانه و رساله ها همگي رفتند.

يعني: اسان وٽ سهروردي خاندان ۽ تصوف جي باني خاندان جا رسالا موجود هئا، پر جڏهن ظالم ۽ ناپاڪ نادر سنڌ ۾ آيو ته اسان جو ڪتب خانو ۽ رسالا ويندا رهيا.

ڪتابن وڃڻ ۽ ٽنهي پتن جي جدائيءَ جي ڪري ميان نور محمد ڏاڍو اداس ٿي پيو ۽ خدا آباد ۾ انتهائي نراسائيءَ واري زندگي گذارڻ لڳو. زندگيءَ جي يڪسانيت کي ختم ڪرڻ ۽ ماحول کي بدلائڻ لاءِ هن ڪنهن پٽي هنڌ وڃي رهڻ جو فيصلو ڪيو جنهن ڪري خدا آباد جي اوڀر ۾ سنڌونديءَ جي ٻئي پار اٺن ڏهن ميلن جي مفاصلي تي هڪ نئون شهر ٻڌرائڻ شروع ڪيائين. انهيءَ عرصي دوران نادر شاه کي ايران ۾ قتل ڪيو ويو ۽ ميان نور محمد جو پٽ مرادپاڻ اٺن سالن کان پوءِ آزاد ٿيو جيڪو مسقط کان ڦرندو 1751 عيسويءَ ۾ وطن پهچي ويو. سندس پيا به پاڻر غلام شاه ۽ عطر خان ڪاشان، ڪرمان ۽ ڪيچ مڪران کان ٿيندا کانئس اڳ وطن پهچي ويا هئا.

تخت گاه خداآباد

ميان نور محمد پنهنجي پٽ مرادياب جي خداآباد پهچڻ تي ڏاڍو خوش ٿيو. ميان جي خوشيءَ جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو، جو حڪومت جو سڄو ڪاروبار مرادياب جي حوالي ڪري پاڻ پنهنجي نئين ٻڌايل شهر ”محمد آباد“ ۾ وڃي پاسيرو ٿي ويٺو. پر جڏهن مرادياب حڪومت هلائڻ ۾ ناڪام ويو ته ميان نور محمد وري حڪومت جون واڳون سنڀاليون ۽ خداآباد بدران محمد آباد کي سنڌ جو تخت گاه بنايو.

سن 1167 هجري مطابق 1753 عيسويءَ ۾ افغانستان جي بادشاه احمد شاه ابداليءَ سنڌ تي حملو ڪيو، جنهن ڪري ميان نور محمد پنهنجو نئون تخت گاه ”محمد آباد“ ڇڏي تلهار کان ٿيندو وڃي جيسلمير نڪتو، جتي خناق جي بيماريءَ ۾ 12 صفر 1167 هجري مطابق 9 ڊسمبر 1753ع ۾ وفات ڪيائين. سندس جسم خاڪي محمد آباد ۾ دفنايو ويو. جنهن کان پوءِ خداآباد ۽ محمد آباد جي راڄڌانيءَ واري حيثيت هميشه لاءِ ختم ٿي وئي ڇاڪاڻ ته ميان نور محمد جي وفات وقت مرادياب عمر ڪوٽ ۾ هو، جتي سڀني اميرن وزيرن کيس ميان نور محمد جو جانشين تسليم ڪري سنڌ جو حڪمران بنايو. احمد شاه ابدالي، جيڪو ان وقت نوشهري ۾ هو، تنهن کان منظوري ورتائون، جنهن منظوريءَ سان گڏوگڏ مرادياب کي ”شاه نواز“ جو خطاب پڻ عطا ڪيو.

مرادياب خداآباد نه آيو بلڪ نصر پور جي ڀرسان درياءَ جي ڪناري تي ”مراد آباد“ نالي شهر ٻڌائي، اتان ئي حڪومت ڪندو رهيو. جيڪو شهر پوءِ جلد ئي ٽن سالن اندر 1757ع ۾ درياءَ جي ٻوڏ ۾ اچي برباد ٿي ويو. هن وقت ان شهر جو ڪوبه نالو نشان ڪونهي.

مرادياب پوڻا چار سال کن حڪومت ڪئي، جنهن جو هڪ نرالو ڍنگ هو. خاندان جي رسمن ۽ قاعدن قانونن کان ڦري ويو ۽ اهڙا طور طريقا اختيار ڪيائين جو ٻيهر به هڪ نا اهل حڪمران ثابت ٿيو. جنهن ڪري اميرن ۽ عوام سندس جاءِ تي ميان غلام شاه کي حڪومت جون واڳون سونپيون ۽ مرادياب کي سندس پٽن سميت سندس ئي حواليءَ ۾ 29 آگسٽ 1757ع تي قيد ڪيو. ڪجهه وقت قيد ۾ رهڻ کانپوءِ مرادياب شهدادپور ۽ نوشهري فيروز مان ٿيندو واپس خداآباد اچي رهيو، جتي ڇهن مهينن اندر شوال 1171 مطابق

تخت گاه خداآباد

1758ع ۾ وفات ڪيائين. سندس ٻه پٽ حسن علي ۽ عباس علي جيڪي ساڻس گڏ قيد ٿيا هئا، سي پوءِ غلام شاھ جي دور حڪومت ۾ مارجي ويا.

ميان غلام شاھ جڏهن حڪومت جون واڳون سنڀاليون ته اڃان مراد آباد ۾ مهينو ڪن مس رهيو ته شهر کي چوڌاري درياءُ جي ٻوڏ جو پاڻي وڪوڙي ويو، جنهن ڪري پاڻ پيءُ جي ٻڌايل شهر ”محمد آباد“ ڀرسان هڪ ٻيو شهر ”الله آباد“ ٻڌرائي وڃي اتي رهيو. پر هيءُ شهر به زياده عرصي تائين تخت گاهه رهي نه سگهيو ۽ جلد ئي غلام شاھ نيرون ڪوٽ جو نالو بدلائي حيدرآباد جو شهر ۽ قلعو ٺهرائي اتي وڃي رهيو، جتي پاڻ 13 جمادي الاول 1186ھ مطابق 2 آگسٽ 1772ع ۾ فالج جي حملي ۾ وفات ڪيائين.

غلام شاھ جي وفات کانپوءِ سندس پٽ ميان محمد سرفراز خان تخت نشين ٿيو ۽ انهيءَ سال هالن جي ڀرسان اتر طرف ڏيڍ ميل جي مفاصلي تي هڪ نئون شهر ”خداآباد“ نالي ٻڌائي، پنهنجو تخت گاهه مقرر ڪيائين. تاريخن ۾ هن ”خداآباد“ کي ”خداآباد ثاني“ چيو ويو آهي.

هڪ انگريز ايلفنسٽن پنهنجي ڪتاب ”ڪابل جي شهنشاهيت جو احوال“ (An account of the Kingdom of Kabul) ۾ لکي ٿو ته هي شهر ستن ميلن جي ايراضي ۾ هو ۽ نتي کان ٻيون نمبر وڏو شهر هو.

هڪ ٻيو تاريخ نويس جي ووڊ پنهنجي ڪتاب ”A Journey to the sources of River oxus“ ۾ لکي ٿو ته هن شهر جا کنڊر ٻن چورس ميلن ۾ آهن.

ميان سرفراز خان ته پوءِ خداآباد ثاني جلد ئي ڇڏي ويو، ڇاڪاڻ ته ميرن سان سندس ناسازي ٿي پئي. پر هن کان اڳ ۾ غلام شاھ جي دور ۾ ميان عطر خان افغان درٻار مان سنڌ جي حڪومت جو پروانو وٺي آيو ۽ نوشهري فيروز کي پنهنجو تخت گاهه مقرر ڪري، پهريائين اٺ مهينا (صفر 1171ھ کان رمضان 1171ھ) تائين حڪومت ڪيائين. جنهن کان پوءِ غلام شاھ سان لڙائي لڳي ۽ صلح ٿيڻ کان پوءِ ٻيا پنج مهينا (ربيع الثاني کان رمضان 1172ھ) تائين هتان حڪومت ڪيائين، جنهن کان پوءِ پاڇ ڪاٽي نوشهروفيروز ڇڏي هليو ويو.

ڪن تاريخدانن لکيو آهي ته ميان يار محمد جي ٺهرايل خداآباد 18 سالن تائين سنڌ جو تخت گاهه رهيو پر تاريخ جي اونهي ۽ گهري مطالعي ڪرڻ کانپوءِ سمجهجي ٿو ته تاريخ دانن جو اهو اندازو صحيح ناهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن

تخت گاه خدا آباد

ڪلهوڙن جي دور حڪومت تي رڳو نظر ٿي وجهجي ته معلوم ٿو ٿئي ته سندن حڪومت دوران سنڌ ۾ ستن ماڳن تي تخت گاه رهيا، جيڪي هن طرح آهن:

- 1- خدا آباد - هتي ميان يار محمد، نورمحمد ۽ مرادياب جي حڪومت رهي.
- 2- محمد آباد - ميان نور محمد.
- 3- مراد آباد - مرادياب ۽ غلام شاه ڪلهوڙو.
- 4- الله آباد - غلام شاه ڪلهوڙو.
- 5- حيدرآباد - غلام شاه، سرفراز خان ۽ پوءِ بيا.
- 6- نوشهروفيروز - عطر خان ڪلهوڙو.
- 7- خدا آباد (ثاني) هالن جي ڀرسان - ميان سرفراز خان.

انهن سڀني راڄڌانين جو ذڪر مختصر طور تي تعارف خاطر هن مقالي ۾ پيش ڪيو ويو آهي.

هيءَ خدا آباد، جنهن تي هيءَ سيمينار منعقد ڪئي وئي آهي، سا ڪلهوڙن جي دور ۾ فقط 51 سال راڄڌاني رهي. ميان يار محمد ان کي 1701ع ۾ تخت گاه بنايو ۽ 1751ع ۾ مرادياب جي ناڪاميءَ کانپوءِ هي شهر وري سنڌ جي راڄڌاني بنجي نه سگهيو.

هن شهر جي عروج ۽ زوال بابت ڪيترن ئي مؤرخن جا جدا جدا رايآ آهن. تاريخ ۽ آثار قديمه جي ڪن ماهرن جو خيال آهي ته هي شهر ڏهن کان ٻارهن ميلن ۾ پکڙيل هو، جنهن ۾ بادشاهي مسجد کان وٺي ميان يار محمد جي مقبري تائين، اٽڪل پنجاهه ايڪڙن تي محلات، دربار، باغ باغيچا هئا ۽ باقي شهر پاسن کان هو. ان کان سواءِ فوج جون جايون، جنگي مشقن لاءِ ميدان، فوجي تربيت گاه، اسلح خانو ۽ اناج جا گدام هئا.

ڊاڪٽر لياقت علي مگسي لکي ٿو ته: ”موجوده خداآباد ريلوي اسٽيشن کان وٺي باغ علي قريشيءَ جي ڳوٺ تائين بازار هوندي هئي، جتي ضرورت زندگيءَ جو هر سامان موجود هوندو هو. لوهر، ڊڪڻ، حجام، ڪنڀر وغيره مطلب ته هر ضرورت وارو طبقو موجود هوندو هو. هتان نور واه جو وهڪرو به ڦٽي نڪرندو هو، جتي غوراب ۽ وڏا ٻيڙا اچي لنگر هڻندا هئا ۽ اتان ئي مال ڏيسور کان ايندو هو ۽ ڏيسور ڏانهن ويندو هو.“

تخت گاه خدا آباد

سنڌ جي هڪ فارسي گو شاعر ۽ مؤرخ باغ علي "خائف" پنهنجي ڪتاب "نامہ نغز" ۾ هن شعر جي حسن ۽ خوبصورتِي، رونق ۽ آبادي ۽ بهترين آب و هوا جي باري ۾ لکيو آهي ته:

"هوا خوش دل و باغبان دل پذير
خداآباد شهر است جنت نظير."

ميان يار محمد ۽ نور محمد جي وقت ۾ هن شهر ۾ ڪيترائي اديب شاعر ۽ مشاهير رهندا هئا ۽ ڪي پاهران اچي هتي جي علمي ادبي محفلن ۾ شرڪت ڪندا هئا ۽ ڪتابن ۾ هن شهر جو تذڪرو ڪندا هئا. ان ڪري به هن شهر جي هنڌين ماڳين مشهوري ٿي وئي. ميان يار محمد پاڻ به علم دوست هو پر سندس پٽ دائود خان فارسيءَ جو وڏو شاعر، عالم ۽ فاضل هو (مير علي شير قانع پنهنجي ڪتاب "مقالات الشعراء" ۾ به سندس ذڪر ڪيو آهي) دائود خان شڪاريات تي ان زماني ۾ هڪ ڪتاب "صيدالمراد في قوانين الصياد" لکيو، جيڪو 1908ع ۾ ڪرنل ڊي. سي. فلت ڇپرايو.

ڪتاب "نامہ نغز" جو مصنف باغ علي "خائف" به خداآباد ۾ ڪافي عرصو رهيو، جنهن ڪلهوڙن جي خداآباد واري دور جي فارسيءَ ۾ منظوم تاريخ لکي آهي. (جنهن جو ڪجهه ذڪر اڳي اچي چڪو آهي) انهيءَ تاريخ ۾ پاڻ شڪار گاه جو به تفصيلي احوال ڏنو اٿس. عبدالرئوف منشي، جيڪو اصل هنڱورجا جو ويٺل هو، سوپڻ خداآباد ۾ سرڪاري خط و ڪتابت ڪرڻ لاءِ مقرر هو. پاڻ وڏو اديب ۽ شاعر هو.

هندوستان جي بلگرام شهر جي مشهور اديب ۽ شاعر سيد محمد بلگرامي جو به ڪلهوڙن سان گهاٽو رستو هوندو هو. سندس مستقل رهائش سيوهڻ ۾ هئي، پر ميان نور محمد جي گهراڻي تي خداآباد ۾ چڱو وقت رهيو. پاڻ هڪ ڪتاب "تبصرته الناظرين" لکيائين، جيڪو ناياب قلمي ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ زياده مواد خداآباد ۾ ڪلهوڙن جي دور سان تعلق رکي ٿو. هڪ هنڌ لکي ٿو ته خداآباد شهر ۾ سونارن کان عتيق يمينيءَ جي منڊي ٺهرايم، جنهن تي مٿان هي اکر اڪرايم "محمد است ز روز ازل جليل القدر" - سو ايتي ته خوبصورت ۽ فينستائيءَ سان اکر ڪري منڊي ٺاهي ڏنائون، جنهن جو مان تصور به ڪري نٿي سگهيس.

اعجاز الحق قدوسيءَ جي ”تاريخ سنڌ“ ۾ لکيل آهي ته خدا آباد ۾ جيڪي علمي ۽ ادبي محفلون ٿينديون هيون، تن ۾ فارسيءَ جو مشهور شاعر محسن نثوي به شرڪت ڪندو هو. جنهن کان متاثر ٿي ميان نور محمد ڪلهوڙي پندرهن روپيه ماهوار سندس تاحيات وظيفو مقرر ڪيو هو.

خدا آباد جيترو وقت سنڌ جي راڄڌاني رهي ايترو وقت علم و ادب کي فروغ ملندو رهيو ۽ ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا جن جو هتي وڌيڪ ذڪر ڪرڻ طوالت جو باعث بڻبو.

ڪن تاريخن ۾ لکيل آهي ته خدا آباد ۾ هڪ وڏو عالم ۽ بزرگ پير گل شاهه رهندو هو. (جنهن جي مزار هن وقت مسجد جي اتر واري مقام ۾ آهي.) ميان يار محمد ان بزرگ جي بيحد عزت ۽ احترام ڪندو هو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح به هڪ دفعي پير گل شاهه سان ملڻ لاءِ خدا آباد ۾ آيو ۽ انهيءَ بزرگ وٽ قيام ڪيو هئائين.

حنيف صديقيءَ جي ترجمو ڪيل ڪتاب ”سنڌ ۽ سنڌو ماڻهيءَ ۾ وسندڙ قومون“ جي مصنف لکيو آهي ته: ”هن (خدا آباد) شهر ۾ ڪيترائي تاريخي فيصلا ٿيا. نٿي ۽ سبي تي حملي جو منصوبو هتي جوڙيو ويو. خدا آباد مان ڪلهوڙن سنڌ کي هڪ سئو آڀاشي نظام ڏنو. خدا آباد جي درٻار سان ڪيترائي عالم ۽ اديب وابسته هئا. سنڌ جي واپارين هتي ئي پهرين الف، بي ٺاهي، جيڪا پوءِ خدا آبادي آڻيونا سڏجڻ ۾ آئي.....“

خدا آباد جي اهڙي خوبصورت ۽ تاريخي شهر کنڊرن جي صورت ڪيئن اختيار ڪئي، تنهن جي باري ۾ ڪي روايتون ڪي انداز ۽ ڪي تاريخي حقيقتون هن طرح آهن:

1- نادر شاهه جي حملي وقت جڏهن ميان نور محمد خدا آباد ڇڏي عمر ڪوٽ هليو ويو ته هتان جي واپاري طبقي ۽ عام ماڻهن ۾ هراس پکڙجي ويو، جنهن ڪري ڪيترن ماڻهن پنهنجا گهر ڇڏي ٻيا ڳوٺ ۽ شهر وڃي وسايا.

2- روايت آهي ته ميان نور محمد ڪل سورهن شاديون ڪيون جيڪي مختلف ذاتين مان هيون، جن ۾ جوڻيجا، لانگاه، ڏاهري، ڪلهوڙا ۽ ٻلهه اچي وڃن ٿا. انهن مان جيڪو اولاد ٿيس سي سڀ هڪ ٻئي سان ڪونه ٺهندا هئا. ميان نور محمد به ڪن ڳالهين ۾ ساڻن انصاف نه ڪيو ان ڪري سندس وفات کان پوءِ پاڻ هڪ ٻئي جا قاتل ٿي بيٺا ۽ ٻين جي مدد سان هڪ ٻئي جي خلاف

تخت گاه خداآباد

حڪومت ڏاهڻ ۽ ٺاهڻ ۾ مصروف ٿي ويا، جنهن جو اثر راجڌانيءَ واري شهر ۽ اتان جي عوام تي پوڻ شروع ٿيو.

3- ميان نور محمد پنهنجي پياري زال (ڏاهري قبيلي مان) جي چوڻ تي خداآباد ڇڏي وڃي ”محمد آباد“ شهر ٺهرايو ۽ اتي رهڻ لڳو. پويان مرادياڻ عوام سان انصاف نه ڪيو جنهن ڪري به شهر مان ڪيترائي ماڻهو لڏي ويا.

4- ميان نور محمد جي وفات کانپوءِ هن شهر جو جڏهن ڪو ڌڻي سائين نه رهيو ته ڪوسا بروجن انتقامي ڪاروائي ڪندي هن شهر کي خوب ڦريو لٽيو، قتل عام ڪيو ۽ باهيون ڌڻي ساڙيو جنهن کان پوءِ هن شهر وري ساهه نه کنيو.

5- سخت بارش ۽ طوفان آيو ۽ ڳڙا وسيا. درياءُ ۾ به ٻوڏ آئي ۽ نور واهه کي به گهارو پيو جنهن ڪري پاڻي شهر ۾ ڪاهي پيو. عمارتون، ڪوٽ ۽ ڪنگرا ڊهي پٽ پيا. ڪي ماڻهو ٻڏي به ويا ۽ ڪيترن ٻين هنڌن تي وڃي پناهه ورتي.

اهڙيءَ طرح هن شهر پنهنجو اوج ۽ عروج وڃائي ڪنڊرن جي صورت اختيار ڪئي. ان هوندي اڄ به هي شهر پنهنجي تاريخي حيثيت رکي ٿو ۽ ماڻهو ان کي سنڌ جي راجڌانيءَ طور ياد ڪن ٿا.

مددي ڪتاب

- 1- تحفته الڪرام : مير علي شير قانع ٺٽوي، سنڌي ادبي بورڊ، 1978ع.
- 2- تاريخ ڪلهوڙا : مولانا غلام رسول مهر، سنڌي ادبي بورڊ، 1964ع.
- 3- تاريخ سنڌ : اعجاز الحق قدوسي، اردو سائنس بورڊ، لاهور، 1990ع.
- 4- قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو: مرزا قليچ بيگ، سنڌي ادبي بورڊ، 1981ع.
- 5- تذڪره مشاهير سنڌ : مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ، 1986ع.
- 6- سيرالمتاخرين : غلام حسين طباطبائي، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، 1965ع.

تخت گاه خدا آباد

- 7 - سنڌ ۽ سنڌو ماڻھو ۽ سنڌو قومون: سنڌيڪار حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ، 1971ع.
- 8 - ٽماهي مهراڻ، رني ڪوٽ نمبر، سنڌي ادبي بورڊ، 1984ع.
- 9 - سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو: پروفيسر عبداللہ مگسي، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1994ع.
- 10 - ميان غلام شاه ڪلهوڙو (سنڌ جو شاه جهان) مرتب اسلم عباسي، عباسي ڪلهوڙا اتحاد سنڌ، 2002ع.
- 11 - خدا آباد جي سياسي، سماجي ۽ معاشي حيثيت: ڊاڪٽر لياقت مگسي، 1997ع.

12 - R. Burton : Sind : London, 1851

- J. Wood : A Journey to the source of River oxus, London, 1872.

- M. Elphinstone : An account of the kingdom of kabul, London, 1815.

خدا آباد تخت گاه

ڪلهوڙن جي دور کان اڳتي تاريخ جي نظر ۾

الهواز رڪنڌاڻي

خدا آباد جو هي تاريخي شهر نالا بدلائيندو ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دور حڪومت ۾ خدا آباد نالي سان سنڌ جي گاديءَ جو تخت گاه بڻيو. هن شهر کي اڳي شڪارپور پنهوراري چوندا هئا. ڪلهوڙن کان اڳي هن خطي تي پنهورن جو راڄ هو. سمن جي شروعاتي دؤر کان هن خطي کي شڪارگاه بنايو ويو هو. ميان يار محمد ڪلهوڙي خداآباد جي تخت جو بنياد 1701ع ۾ وڌو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ خداآباد جون رونقون مغلن جي شهر دهلي کان وڌيڪ هيون. اهو رونقن جو رنگ خداآباد ٿورا سال ماڻيو.

خط خداآباد ڪلهوڙن جي دور کان اڳ

خداآباد ضلع دادوءَ واري جنهن خطي ۾ آهي، ان خطي کي سمن جي حاڪمن شڪارگاه بنايو هو. سومرن کان اڳي هن خطي کي ٻڌيه پرڳڻو سڏيو ويندو هو. هونءَ ته ڪشمير، سنڌ، بلوچستان، سرحد ۽ افغانستان ۾ ٻڌمت جا مندر ۽ قلعا ملن ٿا. پر راءِ گهراڻي جي دؤر کان لاڙڪاڻي کان سيوهڻ خطي تائين سنڌوءَ جو اولهه ڀاڱو ٻڌيه پرڳڻو سڏيو ويندو هو. تاريخي حوالن مان معلوم ٿو ٿئي ته ٻڌيه پرڳڻي جو مرڪز موجوده خداآباد وارو خطو هو. راءِ گهراڻي جي دؤر حڪومت کان خداآباد جي خطي ۾ ٻڌمت جا مندر ۽ قلعا هئا. ٻڌيه قلعي جو، چچ نامي، اوائلي تاريخي ڪتاب ۾ هيئن ذڪر ڪيل آهي. چڱو ستارو ڏسي، چچ ٻڌيه ۽ سيوستان جي قلعن ڏانهن روانو ٿيو. ان جاءِ تان درياھ ٽپيو جنهن کي دهايت چوندا هئا، ڪن محققن دهايت دولتپور پٽڻ کي سڏيو آهي. اتان ٻڌيه روانو ٿيو. سيوستان جو راجا مٿو هو. ٻڌيه جو راجا

تخت گاه خدا آباد

سرڪونڌ پٽ رڪو پڪوينڊ هو. چچ نامي ۾ لکيل آهي ته، سندس تخت گاهه ڪاڪا راج هو. چچ انهن تي حملو ڪري سويس جو قلعو فتح ڪيو. ڪاڪي جي پٽ وڪئي اڳيان اچي پنهنجي پيءُ لاءِ امان گهري، ڏل مقرر ڪري، تابعداري اختيار ڪئي. جي دهائيت، دولتپور آهي، ته ڪاڪا راج ڪڪڙ آهي. جتي سوين قوم هئي. هن وقت به ذات ترڙي، جادو شهيد، ڪڪڙ ڀرسان ملي ٿي. سمن ۽ مغلن جي دور ۾ ڪڪڙ باغبان پرڳڻي ۾ هو. سائين احمد خان آصف مصراڻيءَ به ڪڪڙ کي پنهنجي مقالي ۾ ڪڪڙ کي ڪاڪا راج سڏيو آهي. قديم زماني ۾ منيچر سنڌو درياھ جو پيٽ رهي آهي. خدا آباد وارو خط ان دور ۾ سنڌو درياھ جي اوڀر ۾ آباد هوندو. ڪيترو عرصو خدا آباد ۽ ڀان جو خطو سنڌو درياھ جو پيٽ به رهيو هوندو. خدا آباد واري خطي کان درياھ سال بسال پري ٿيندو رهيو. سنڌو درياھ اوڀر طرف آرو ڪندو رهيو. جيڪو 712ع ۾ محمد بن قاسم جي ڪاهه وقت گچيري جي لڳ اولهه ۾ وهندو هو. گچيري جو شهر موري تعلقه ۾ آهي. موري شهر جي اولهه ۾ اڄ به سنڌونديءَ جي اوڀر ڪناري تي آهي، درياھ ويجهو وهيس ٿو. هاڻي گچيرو شهر ڳوٺ جي صورت ۾ آهي. خدا آباد وارو خطو فتح پور واري سنڌوءَ جي وهڪري ڀاتو، اهو سمن جي حڪومت جو اوائلي دور هو. عربن جي دور ۾ گچيري ڍنڍ جو ذڪر ٿيل آهي. تاريخ معصوميءَ ۾ آهي ته: ٻنهي ڌرين جا لشڪر گچيري ڍنڍ جي ڪنارن تي گڏ ٿيا. محمد بن قاسم عبدالله بن علي ثقيفيءَ کي ڪافرن سان لڙائي ڪرڻ لاءِ منظور ڪيو. ان به دريائي جو دؤبو شهر اڄ به صدين جي تاريخ جو اهڃاڻ آهي.

مان هت محمد بن قاسم جي ڪاهه واري دور کان موجوده خدا آباد خطي بابت تاريخي حقيقت پيش ڪيان ٿو:

فتح نامي لکت مطابق: محمد بن قاسم ديبل فتح ڪرڻ کان پوءِ نيرون ڪوٽ طرف روانو ٿيو. نيرون وارن بنديل جي شهيد ٿيڻ جي ڏوهه بخشائڻ لاءِ حجاج بن يوسف وٽ وفد وٺي ويا هئا، محمد بن قاسم جو لشڪر جڏهن نيرون پهتو ته نيرون وارا قلعي بند ٿي ويهي رهيا. نيرون جو محافظ ڇهين ڏينهن قلعي ۾ موتي آيو هو. محافظ نيرون جي پنهنجي ماڻهن هٿ حجاج جا رعايت ناما، تحفا، کاڌو ۽ گاهه محمد بن قاسم کي موڪليائين. عرض موڪليائين ته امان ملي ته حاضر ٿيان. نيرون ۾ اندر لنگهندي محمد بن قاسم مسجد ٺاهي، ان ۾ نماز پڙهي، انتظار نيرون جو ٺيڪ ڪري. نيرون جي

محافظ شمڻي کي ساڻ ڪري سيوستان تي پهتو. شمنن جي سمجهاڻي کان پوءِ به بجھرا عربن سان جنگ ڪئي. مھراڻ ٽپڻ کان اڳ شمني جاھين ڏاھر طرفان جاھين ڪوٽ ۾ رھندو ھو. اھو ڪوٽ مھراڻ جي اولھ ۾ گچيري جي سامھون ھو. عربن جي لشڪر ۽ جاھين شمني جي لشڪر ۾ مقابلو ٿيو. ڏاھر گچيري کان ھاڻيءَ تي چڙھي محمد بن قاسم جي فوج ڏني، اتي ڏاھر تير ڪمان سان ھڪ عرب گھوڙي سوار کي ماري وڌو. جيڪو درياھ جو لنگھ ڏسي رھيو ھو. عربن جو لشڪر درياھ گچيري ڳوٺ کان ٽپيو ھو. گچيرو خدا آباد موجوده جي اڄ به سامھون آھي رني ڪوٽ، نيرون ڪوٽ، حيدرآباد کان ڇھ نامي ۾ ذڪر ڪيل نيرون ڪوٽ خدا آباد واري خطي ۾ ھو. جاھين شمنيءَ جو ڪوٽ امير پير کان ٿورو اوڀر ۾ ھو. تاريخ معصومي گچيرو لکي ڪافي مونجھارو دور ڪيو آھي. فتح نامي يا ڇھ نامي ۾ لکيل آھي ته موڪي پٽ وسايو مھراڻ جي ٻيٽ جو راجا ھو. خدا آباد خطي وارو نيرون ڪوٽ نيرون شمنيءَ جو ٻڌايل ھو. جنھن لاءِ مظهر شاھجھاني تاريخ ۾ يوسف ميرڪ (سيوھڻ جي پرڳڻن ۾ پنج پرڳڻا لکي ٿو) جن مان ھڪ نيرون ڪوٽ ڏسي ٿو. جنھن ۾ خدا آباد شامل آھي. هن کي اڳ ۾ واھي سڏيندا ھيا.

جبلن مان ڪا نئن وھي اچي ٿي. جنھن مان چار واھيون وھي نڪرن ٿيون. اھي پٽن تي پون ٿيون جنھن تي ماڻھو آبادي ڪن ٿا. پھريان نيرون ڪوٽ واري ڳوٺ کي ماڇن جو ڳوٺ به چوندا ھئا. جيڪي ڏاڍا اڙي باز ھئا. جاگيردار کي ڪاڻي ڍل نه ڏيندا ھئا. بختيار بيگ ترڪمان انھن تي ڪاھي انھن کي مت ڏني. پوءِ ان ڳوٺ تي اڪبر آباد نالو رکيو. اڪبر آباد ٻنھور جي حوالي ڪيائين جيڪي رعيتي ريت ھلندا ٿي رھيا. هر ھڪ واھي تي ٻنھور مقرر ڪيائين: (1) واھي موسيٰ ٻنھور کي ٻي عيسيٰ ٻنھور کي ٽين دائود کي چوٿين جلال ٻنھور کي ملي اڃا تائين اھو ڳوٺ ٻنھورن وٽ آھي. جو هن کان اڳ باغبان پرڳڻي ۾ ھو يعني نيرون ڪوٽ وارو پرڳڻو اڳ باغبان پرڳڻي ۾ ھو.

تاريخ اھو به ٻڌائي ٿي ته سمان ۽ سومرا راجپوت ھئا. سندن مذهب جين ھو. سومرا بادشاھ نوان مسلمان ھئا، سومرن جي دؤر ۾ به خدا آباد خطو جيڪو نيرون ڪوٽ واھيءَ ۾ آيل ھو سو تمام سرسبز علائقو ھو. منچر جي اوڀر واري زمين بوبڪ پرڳڻي تائين تمام ڀلي سگھاري زمين ھئي. جنھن ۾ ڀلا فصل ٿيندا ھئا. اڄ به موجوده خدا آباد جي خطي جي

زمين دادو ضلعي جي ڀلي زمين آهي. هن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته
ٻڌمت پوري دنيا تي ڀانييل رهيو. موجوده پاڪستان جي چئني صوبن ۾ ٻڌ
جا مندر ۽ سهين يا پروهنن لاءِ ڳوٺ يا ڪالونيون ٺهيل هيون. عيسوي
سن کان اڳ ٻڌمت جا قلعا ڪوٽ گهڻا هئا. ڇاڪاڻ ته ٻڌي جنگ جي
سياست نه ڄاڻندا هئا. هو هر ساهه واري کي مارڻ مهيا پاپ سمجهندا
هئا. ان ڪري اوائل دور ۾ هنن ڪوٽ قلعا ٺهرايا. اگر ڪو هنن کي
حملو ڪندو هو ته هو قلعي بند ٿي وهندا هئا. چچ جي دور ۾ برهمڻن
يا هندو مذهب ساهه ته ڪنڀو پر پنهنجن ٻڌي علائقن ۾ شمينن محافظ
ڇڏيا. راجا ڏاهر به پنهنجي دور ۾ شمينن ٻڌيه پرڳڻي جا سنڌو نديءَ
جي اولاهين سڀني قلعن تي محافظ رکيا. جنهن پاليسيءَ ڪري ڏاهر
عربن وٽ شڪست کاڌي. ڏاهر جي شڪست جو سبب خاص شمني
بنيا. راجا ڏاهر ٻڌمت وارن کي جاگيرون خلعتون سرويائون ڏنيون، ۽
کين راضي رکڻ لاءِ کين ڪافي سهولتون ڏنيون. پوءِ به عربن سان ملي
ڏاهر کي شڪست ڏياريائون. خدا آباد خطي جي نيرون ڪوٽ جو
رکويندڙ، جاهين ڪوٽ جو جاهين شمني، موڪو پٽ وسايو، محمد بن
قاسم جا مددگار نه ٿين ها، ته عربن جو لشڪر گچيري کان درياھ
ڪيئن ٽپي ها. حقيقت ۾ ڏسبو ته ڏاهر جي شڪست يا سنڌ جي
شڪست جو اصل ڪارڻ شمني هئا.

سومرن جي دور ۾ خدا آباد خطي جي تاريخي حيثيت:

1000ع ڏهه سو عيسوي تائين عرب گورنر سنڌ جا حاڪم رهيا آهن.
آخري عرب گورنر 988ع کان 1000ع عيسويءَ تائين رهيو آهي. پوءِ سومرن جو
دور آيو آهي. محمد بن قاسم نيرون ڪوٽ کان ڪاڪا راج تائين سارو خطو
موڪيءَ پٽ وسائي کي ڏنو هو. يعني موجوده خدا آباد وارو خطو موڪيءَ جي
تعبيداريءَ ۾ هو ان کان پوءِ عرب گورنر سيوهڻ واري جي تابع رهيو. سومرن
جي دور ۾ به سيوهڻ سرڪار جي هٿ رهيو. سومرن به شمني گورنر رکيو هو يا
عربن جي ساڳئي گورنر هٿ انتظام ڏنائون. هن نيرن پرڳڻي جا امن پسند
ماڻهو ها. جيئن عربن جي دؤر ۾ ڏل ڏيندا هئا، تيئن سومرن جي دور ۾ به
ڏيندا رهيا. سومرن جي ڪا تاريخي ڪاهه هن خدا آباد واري خطي تي ڪانه ٿي
آهي. ڇو ته هي امن پسند ماڻهن جو خطو هو. سومرن ڪاڪا راج تي به شمني

تخت گاه خدا آباد

محافظ رکيو هو. سائين آصف مصراڻي هڪ بيت ٻڌايو هو. ان ۾ سومرن جي مقرر ڪيل ماڻهوءَ جي واضح تاريخ ملي ٿي.

هيو ڪاڪا راج جو موڪلو مخاديم
آيو ان جاءِ تي دودل وٺي ديم
پڪو هيو پيم راوت راڻو سنڌ جو

مٿين بيت مان معلوم ٿو ٿئي ته سومرن به ساڳيءَ نڪ جا صوبيدار شمني رکيا هئا. محمد بن قاسم واري موڪلو پٺ وٺي جي پيڙهيءَ مان ڪاڪا راج جو صوبيدار موڪلو هوندو. سومرن کان پوءِ سمن، جي حڪومت آئي سومرن جي دور حڪومت ۾ نيرون جا ٻه قلعو، جاهين ڪوٽ ۽ ڪانهري ڪوٽ ٺهيل حالت ۾ هئا. سمن جي حڪومت انهن ڪوٽن سان هٿ چراند ڪانه ڪئي. سمن پهرين نيرون خطي جو انتظام سيوهڻ جي گورنر جي هٿ ڏنو. ٿوري عرصي ۾ سمن انتظاميا جي لحاظ کان پوري سنڌ کي پرڳڻن ۾ ورهائي ڇڏيو. سيوهڻ جا 8 پرڳڻا درياھ جي اولھ ۾ پروارا ۽ ٽي درياھ جي اوڀر وارا سيوهڻ صوبي جا ڪل 11 پرڳڻا سمن جا انتظامي پرڳڻا ڪيل هئا.

خدا آباد وارو خطو پهرين باغبان پرڳڻي ۾ هو. خدا آباد عربن جي حملي وقت، نيرون ڪوٽ جي شمني رڪو جي نظرداريءَ هيٺ هو. نيرون ڪوٽ نه نيرون ڪوٽ حيدرآباد آهي نه ”رني ڪوٽ“ آهي. واهيءَ يا واهي ڳوٺ و ارون نيرون ڪوٽ راجا نيرون جو ٺهرايل هو. جنهن منيچر جي اولهه اولهه ۾ جبلن پاسي به ڪوٽ ٺهرايو هو. جنهن جا منيچر جي اولهه ڪناري تي آثار ملن ٿا. شيرخان اوزبڪ نيرون واهيءَ وارو علائقو ماڃين کان ڪسي پنهور کي ڏنو هو. خدا آباد موجوده کان چئن ڪوهن جي فاصلي تي امير پير کان اوڀر ۾ جاهين جو ڪوٽ هو. اهوئي راجا ڏاهر جو مهرڻ جي پيٽ وارو محافظ شمني جاهين هو، خدا آباد خطي جي جاگير جو مالڪ راءِ سنگ گوريا جو پوٽو به رهيو آهي. خطي جي زمين سنڌ سر زمين جي گهڻن ڀاڱن کان تمام سٺي هئي. خدا آباد واري خطي لاءِ چيو وڃي ٿو ته منيچر درياھ جي پيٽ جي اوڀر ۾ رهيو. خدا آباد جو خطو سنڌو جو پيٽ به رهيو آهي. خدا آباد ڀرسان دو آب آهي. دواڀي (دو آب) جي ٻه درياهي ڏکڻ ويندڙ درياھ جو بندر به رهيو آهي خدا آباد نيرون ڪوٽ پرڳڻي ۾ اچڻ کان پوءِ پنهورن جي چئن واهن ڪري

تخت گاه خدا آباد

خوشحال رهيو آهي. اهي چارئي واهيون خدا آباد تخت گاه جي آسن پاس هيون. اهي چار واهيون هيون، موسي جي واهي، عيسي جي واهي، دائود جي واهي. جلال جي واهي. اهي واهيون نيرون ڪوٽ جي واهيءَ ڳوٺ کان وهي اينديو هيون. ايئن برابر آهي ته سنڌو درياھ پنهنجا وهڪرا پئي بدلايا آهن. هن ڀر جا ڳوٺ هن ڀر هليا ويا ٿي، ۽ هن ڀر وار هن ڀر اچي ٿي ويا. ڀر نيرون ڪوٽ سنڌو درياھ جي اولھ ۾ محمد بن قاسم جي وقت کان اڄ تائين نيرون ڪوٽ، يا خدا آباد وارو خطو درياھ اولهائين ڀر ۾ رهيو آهي. راءِ سنگ گوريا جو پوٽو جنهن جو نالو به راءِ سنگ هو. اهو خدا آباد جي خطي مان هڪ سو گهوڙي سوار ۽ ڏيڍ سو پيادا ٽلٽي کان ٽپائي ڏاهرين جي ڳوٺ جي ويجهو پهتو ته هڪ هزار سوار ۽ پيادا نڪري پيا، ۽ راءِ سنگ جي اڏائي ماڻهن کي گهيري ۾ آڻي ويا. اهي دولت پور جا ڏاهري ها. جتي ڏاهري قوم جا سردار صدين کان آباد آهن. جن جي همت ۽ سرڪشيءَ جا داستان مشهور آهن. هالي پوٽا. ۽ راه پوٽا به نيرون ڪوٽ پرڳڻي جا آهن. جن سميجن ۽ انڙن کي منهن پئي ڏنو. خدا آباد خطو ٻڌيه خطو هو. ٻڌيه خطي جو مرڪز هو، نيرون ڪوٽ چندر گپت جي زماني کان هو. ڇچ جو نيرون ڪوٽ ۽ سيوستان جي حملي وقت، نيرون ڪوٽ حسين ڪوٽ هو. محمد قاسم نيرون ڪوٽ جا دروازا رڪو جي نه هڻڻ ڪري بند ها ته عرب لشڪر ڪوٽ کي ڇهن ستن ڏينهن ۾ ڪجهه ڪري نه سگهيو هو، اهو نيرون ڪوٽ خدا آباد خطي وارو نيرون ڪوٽ هو. جاهين ڪوٽ، ڪانهري ڪوٽ، سويس قلعو. نيرون منڇر وارو قلعو، ڦلجي ڪوٽ، ڪوٽ لاشاري اهي دادو ضلعي جا مشهور قديم زماني ڪوٽ هئا. جيڪي خدا آباد خطي جي ويجهي هئا. خدا آباد خطو چندر گپت جي دؤر کان ڪلهوڙن جي تخت گاه تائين آباد ۽ خوشحال خطو رهيو آهي.

مقالا ۽ حوالا

1. ڇچ نامون يا فتح نامون (علي ڪوفي)
2. جنت السنڌ مولائي شيدائي صاحب
3. تحفته الڪرام علي شير ڪانع ٺٽوي صاحب
4. تاريخ مظهر شاهجهاني روايتون ۽ مشاهدا مولف يوسف ميرڪ

خدا آباد ۾ ٿيل تصنيف ۽ تاليف جو مختصر جائزو

محمد پنمل ڏهر

خدا آباد جو باني ميان يار محمد ڪلهوڙو هو، جنهن کي مغل دربار مان ”خدا يار خان“ جو خطاب مليو هو ۽ غالبن خدا يار خان جي خطاب جي مناسبت جي پيش نظر ئي انهيءَ مرڪز جو نالو ”خدا آباد“ رکيو ويو. بعض روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته پهريائين انهيءَ هنڌ کي ”شڪارپور پنهورِي“ سڏيو ويندو هو. جڏهن ميان يار محمد انهيءَ کي حاصل ڪيو ته انهيءَ جو نالو بدلائي ڇڏيائين. جيئن ڪلهوڙا مستحڪم ٿيندا ويا ته انهيءَ مرڪز جي رونق، آرائش ۽ حسن ۾ به اضافو ٿيندو رهيو. ميان غلام شاهه جي عهد تائين هن شهر جي عظمت ۾ ڪو به فرق نه آيو. جڏهن ميان غلام شاهه حيدرآباد کي مرڪز ڪيو ته انهيءَ سان گڏ امير ڪبير ۽ اڪثر واپاري به اوڏانهن هليا ويا ۽ خدا آباد جي رونق گهٽجڻ لڳي. جڏهن ميان عبدالنبي، مير عبدالله خان ٽالپر ۽ ميرفتح خان ٽالپر کي قتل ڪرايو ته ٽالپرن انتقام جي جوش ۾ اچي خدا آباد تي چڙهائي ڪئي. شهر کي ڦريو ۽ جاين کي باهه لڳائي. اهڙيءَ طرح 1781ع ۾ خدا آباد تباهه ٿي ويو. خدا آباد سنه 1701ع کان 1768ع تائين ڪلهوڙن جو تختگاهه ٿي رهيو. (1)

ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور حڪومت ۾، جڏهن هن پنهنجن ڀائرن سان صلح ڪري سنڌ جو ٽيون حصو پنهنجي هٿ ۾ ڪيو ته ان وقت لاڙڪاڻي جي کوسن جا ماڻهو به خدا آباد کي لٽڻ جي خيالن جا هئا، تنهنڪري ميان غلام شاهه پنهنجي سر فوج وٺي لاڙڪاڻي ويو ۽ جعفر خان ۽ ٻين کوسن سردارن کي زير ڪيائين. (2)

نظام الدين کوسو لکي ٿو ته ”سنه 1759ع ۾ جعفر خان جي قتل کانپوءِ

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ته ”سنه 1112ھ / 1701ع ۾ يار محمد ڪلهوڙو سنڌ جي اڪثر ڀاڱن جو حڪمران ٿي اڀريو. هن جو تختگاه خداآباد موجوده دادو شهر جي ڀرسان هو. هي شهر اڌ صدي تختگاه رهيو. يار محمد کان پوءِ ميان نور محمد به هن شهر مان حڪم هلايو. (4)

ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان نور محمد خان ڪلهوڙو سنڌ جي تخت تي ويٺو ۽ هن به خداآباد کي ئي مرڪز طور قائم رکيو. انهيءَ ڪري خداآباد سياسي لحاظ کان هڪ اهم شهر هو. خداآباد جي علمي ۽ ادبي ماحول متعلق ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکيو آهي ته ”هي شهر علم ۽ ادب جو هڪ وڏو مرڪز ٿي اڀريو. جتي شهزادن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ اعليٰ تعليمي مرڪز قائم ٿيا. (5)

هت اسان خداآباد جي سياسي پس منظر کي ڇڏي، انهيءَ جو علمي ۽ ادبي جائزو پيش ڪري رهيا آهيون ۽ انهيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتابن جو مختصر تعارف ڏيئي رهيا آهيون.

خداآباد جو باني ميان يار محمد ڪلهوڙو هڪ ڪامياب سياستدان، سپهه سالار ۽ حڪمران هئڻ سان گڏ علم شناس پڻ هو. هي پنهنجي دور حڪومت ۾ علمي لحاظ سان ڪو خاص ڪارنامو سرانجام ڏيئي نه سگهيو، جنهنڪري تاريخ جي ورقن ۾ هن جو نالو هڪ ڪامياب سياستدان ۽ باشعور حڪمران جي حيثيت سان نه لکجي ويو، ليڪن علم ۽ ادب جي لحاظ کان سندس نالو تاريخ جي ادب واري باب ۾ نه اچي سگهيو آهي. انهيءَ جو سبب غلام رسول مهر هن طرح ڄاڻايو آهي ته ”ڪلهوڙن جي حڪومت جو باقاعده آغاز ميان يار محمد کان ٿيو، جيڪو مجموعي طرح سان ارڙهن اوڻيه سال مغليه سلطنت جي هڪ ناظم جي حيثيت سان ڪم ڪندو رهيو ۽ انهيءَ عرصي جو گهٽ ۾ گهٽ اڌ حصو مختلف ڪشمڪشن ۾ گذريو. ظاهر آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ ڪتابن جي طرف هن جي توجه نه ٿي سگهندي هئي.“ (6) انهيءَ ڪري ئي هن جي دور حڪومت ۾ اسان کي خداآباد ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪو ڪم ڏسڻ ۽ پڙهڻ ۾ نٿو اچي.

ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وفات کانپوءِ سندس پٽ ميان نور محمد ڪلهوڙو سنڌ جو حڪمران ٿيو. هيءُ به پنهنجي پيءُ وانگر هڪ مدبر سياستدان

تخت گاه خدا آباد

۽ ڪامياب حڪمران هو. سياسي بصيرت ۽ ڪامياب حڪمراني سان گڏ پاڻ علم شناس، عالمن ۽ اديبن جو قدردان، بلند پايي جو عالم، اديب ۽ محقق پڻ هو، انهيءَ ڪري هن کي ڪتابن گڏ ڪرڻ جو به تمام گهڻو شوق هوندو هو، وٽس هڪ عظيم الشان ڪتب خانو هو، جنهن ۾ ڪيترائي ناياب ڪتاب موجود هئا. سندس دؤر حڪومت ۾ جڏهن سنه 1152ھ - 1739ع ۾ نادر شاه سنڌ تي ڪاهه ڪري آيو ته ٻئي قيمتي سامان ۽ رقم سان گڏ هن عظيم الشان ڪتب خاني ۾ موجود ڪتابن کي به پاڻ سان گڏ کڻي ويو، جنهن جو ذڪر نهايت ئي افسوس سان پاڻ پنهنجي وصيت نامي ۾ هن طرح ڪيو اٿس: ”رساله سهروردي، مع رساله از چهارده خانواده نزد مايمان موجوده بود لاکن! از آمدن سفاک ناپاک برهمن ملڪ سند، ڪتب خانه و رساله ها همگي رفتند.“ (7)

يعني ”رساله سهروردي، ان سان گڏ رساله چوڏهن خانواده به اسان وٽ موجود هو، پر ناپاک ظالم (نادر شاه افشار) جي سنڌ ملڪ تي ڪاهه وقت ڪتب خانو ۽ رسالا ڪڍي ويا.“ (8)

انهيءَ ڪتب خاني جي لتجڻ جو اشارو غلام رسول مهر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي ته ”نادر شاه جي اچڻ کان اڳ ۾ ميان صاحب وٽ هڪ سئو ڪتب خانو گڏ ٿي ويو هو. نادر جتي سون ۽ چاندي ۽ جواهرات ڦريا، اتي انهيءَ علمي دولت کي به کڻي ويو.“ (9)

ميان نور محمد جي دانائي ۽ پرهيزگاري متعلق ٽوپڻ مل لکيو آهي ته ”ميان نور محمد عقل ۽ دانش ۾ ڪمال درجي تي پهتل هو. گهڻو وقت قرآن پاڪ جي تلاوت ۾ صرف ڪندو هو.“ (10)

اهڙيءَ طرح ميان نور محمد جي علم پروري، علم دوستي ۽ علم شناسي متعلق ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ته ”ميان صاحب نه رڳو عالمن ۽ استادن جو قدردان هو، پر ضرورت وقت انهن سان صلاح مصلحت به ڪندو هو. پاڻ به وڏو اهل قلم ۽ عالم هو. ديسي عالمن کانسواءِ پرڏيهه مان ايندڙ استادن ۽ عالمن جي همت افزائي ڪندو هو ۽ انهن کي پنهنجي درٻار ۾ گهرائي مان ۽ مرتبو بخشيڻدو هو.“ (11)

جيئن مٿي چئي آيا آهيون ته ميان نور محمد هڪ مدبر سياستدان ۽ ڪامياب حڪمران هئڻ سان گڏ هڪ اهل علم ۽ اهل قلم به هو، تنهنڪري هاڻي سندس علمي ۽ ادبي خدمتن جو مختصر جائزو پيش ڪريون ٿا. سنڌ جي سياسي ۽ ادبي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان صاحب پنهنجي

تخت گاه خدا آباد

حڪمراني واري دور ۾ پنهنجي تخت گاه خدا آباد ۾ پنج ڪتاب لکيا. انهن مان چار ڪتاب ان دور جي مروج ادبي زبان فارسي ۾ آهن ۽ هڪ ڪتاب يعني قرآن پاڪ، عربي متن سان لکيائين. هيٺ انهن ڪتابن جو مختصر تعارف پيش ڪجي ٿو:

1. حسن ادابي انتخاب :

هن ڪتاب ۾ اخلاقي، ڏاهپ ۽ دانائي متعلق مثالي جملن ۽ نڪتن جو انتخاب ڏنو ويو آهي. انهيءَ ڪتاب جي متعلق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته : ”هيءُ فارسي ادب ۽ اخلاق جي ڪتابن مان مثالي جملن، ڏاهپ جي نڪتن ۽ دانائي جي گفتن جو انتخاب آهي، جنهن مان ميان نور محمد جي ادبي ذوق توڙي نفسياتي لاڙن جي خبر پوي ٿي. پاڻ کي خدا يار خان ثابت جنگ عباسي لکيو اٿس، جنهن مان ظاهر آهي ته هيءُ انتخاب خدا يار خان جي خطاب ملڪ کانپوءِ مرتب ڪيائين. پنهنجي هن ادبي انتخاب جو مقصد اهو ڄاڻايو اٿس ته جيئن يارن دوستن لاءِ استادن جا قول ۽ بزرگن جا بيان ڪيل سياڻپ جا گفتا تحريري ۽ دستاويز طور يادگار رهن. پيش لفظ جي آخر ۾ لکيائين ته پاڻ جدا جدا ماخذن مان سهڻا گفتا ۽ نڪتا چونڊي، حسن ادابي انتخاب جي صورت ۾ جمع ڪيائين ته هر ڪنهن پڙهندڙ کي فائدو حاصل ٿئي. (12)

2. نادر نامہ :

هن ڪتاب متعلق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته : هي مثنوي شاهنامہ وانگر خدا يار خان عباسي ميان نور محمد خان، ٽن سالن جي محنت بعد 1155ھ ۾ لکي پوري ڪئي..... جيڪڏهن مثنوي نادر نامہ، ميان نور محمد پاڻ تصنيف ڪئي ته پوءِ اهو ڪتاب نادر شاه جي حملي بابت نهايت قيمتي ماخذ آهي. (13)

هن ڪتاب جي تعارف ۾ سيد حسام الدين راشدي لکيو آهي ته ميان نور محمد خان عباسي والي سنڌ (1131 - 1167ھ) هي ڪتاب نادر جي حملي (1152ھ) کانپوءِ 1155ھ ۾ تصنيف ڪيو. ڪتاب مرحوم حافظ محمود خان شيرانيءَ جي ڪتب خاني ۾ هو جو شايد هاڻي پنجاب يونيورسٽي ۾ هوندو. مون کي مرحوم پاڻ ان جو ڏس ڏنو هو. ميان نور محمد ان ۾ غالبا نادر جي

ڪاه جو احوال لکيو آهي، نالي مان اهو قياس ڪري سگهجي ٿو. ڪتاب
نظم ۾ آهي، انهيءَ نسخي جي ڪتابت جو سال 1222ھ هو. (14)

3. منشور الوصيت و دستور الحڪومت :

هي ڪتاب ميان نور محمد پنهنجي دور حڪومت جي آخري سالن ۾
پنهنجي اولاد لاءِ وصيت طور لکيو آهي. پير حسام الدين راشدي هن ڪتاب
جي اهميت متعلق لکيو آهي ته ”هن وصيت نامي کي تاريخي نقطي نگاه کان
وڌي اهميت آهي.... ميان نور محمد خان ڪلهوڙي جي هي پنهنجي لکيل
وصيت آهي جنهن مان تاريخي واقعات سان گڏ، سندس ذاتي اخلاق ۽ ذاتي
تصورات جو پتو پوي ٿو. هي وصيت سنڌ تي نادر جي ڪاه (1152ھ) کانپوءِ
ستت ٿي لکي ويئي. (15)

مشهور محقق ۽ مؤرخ غلام رسول مهر، ميان نور محمد خان جي هن
ڪتاب جو تفصيلي تعارف هن طرح پيش ڪيو آهي ته ”ڪلهوڙا خاندان مان
ميان نور محمد خان جهڙي طرح وسعت سلطنت، شان حڪمراني، عظمت و
جلالت جي لحاظ کان يگانو آهي، اهڙيءَ طرح خاندان ۾ هو اڪيلو ئي آهي،
جنهن پنهنجن پٽن لاءِ هڪ تفصيلي وصيت نامو انهيءَ زماني ۾ لکيو. جڏهن
نادر قتل ٿي چڪو هو. ميان جا ٻه پٽ ايران مان آزاد ٿي اچي چڪا هئا، تئين
متعلق ڪا به خبر نه هئي ته هو ڪٿي آهي ۽ ڪهڙيءَ حالت ۾ آهي.

دنيا ۾ گهڻا ئي اڪابر ٿي گذريا آهن، جن وصيت ناما لکيا. انهن ۾
عالم ۽ صالح به آهن ۽ ارباب حرب و سياست به. ميان صاحب جو وصيت
نامو، جنهن جو نالو انهن ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ رکيو. حسن
بيان ۽ شان نگارش جي اعتبار کان تمام مٿانهون هجي يا نه هجي، ليڪن
نصيحت جي نقطئه نگاه کان وڏو قيمتي آهي. اهو هڪ صاف ۽ شفاف آئينو
آهي، جنهن ۾ ميان صاحب جي سيرت، ان جي مذهبي عقيدن، سياسي فڪر ۽
زندگي ۾ جي تجربن کي سندس حقيقي صورت ۾ ڏسي سگهجي ٿو ۽ اهڙيءَ
طرح ميان صاحب جي شخصيت جو وڏو ڪان وڌ صحيح اندازو معلوم ٿي سگهي
ٿو.

هي جيتوڻيڪ ڪنهن وڏي عالم جو نصيحت نامو نه آهي، بلڪ اهڙي
شخص جي تحرير آهي، جنهن هوش سنڀالڻ واري وقت کان وٺي زندگي جي
آخري لمحن تائين ملڪ گيري ۽ گوناگون ڪشمڪش ڏٺي ۽ ظاهري طرح سان

مڪمل ڏينهن ۽ راتيون انهيءَ مشغلي ۾ بسر ڪيون، ليڪن هن جي لفظ لفظ مان خدا جي هڪ نيڪ ۽ پرخلوص بندي جي صدا بلند ٿي رهي آهي. انهيءَ ۾ نه ته شان ۽ شوڪت جو ڏيکاءُ آهي ۽ نه عظمت تي فخر جو ڪو احساس پيدا ٿئي ٿو. بلڪ هر قدم تي پنهنجي گناهگاري جو اعتراف آهي. تمام وصيتون ۽ نصيحتون دين ۽ اخلاق تي مبني آهن ۽ هر فقري جي پڙهڻ يا ٻڌڻ واري جي دل ۾ سچي اسلاميت جو جذبو بيدار ٿئي ٿو. (16)

ميان صاحب جي انهيءَ وصيت نامي متعلق اعجاز الحق قدوسي لکي ٿو ته ”هي وصيت نامو هن جي بلند خيالي، اسلامي ۽ سياسي فڪر، وسيع تجربن ۽ دانشوري جو آئينه دار آهي ۽ انهيءَ مان هن جي صحيح شخصيت ۽ ڪردار جو اندازو ٿئي ٿو. (17)

4. بياض طب :

ميان نور محمد فارسي ۾ طب تي به هڪ ڪتاب لکيو هو، جنهن جو قلمي نسخو ”قراڊين“ جي غلط نالي سان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي. هن فارسي طبي بياض متعلق ڊاڪٽر نجم الاسلام لکيو آهي ته ”هن مخطوطي کي ڏسڻ جو موقعو مليو آهي. ڪتاب ۽ مصنف جو نالو، مخطوطي جي متن سان مطابقت نٿو رکي. ذراصل هي ڪتاب طب جي موضوع تي ميان نور محمد ڪلهوڙو والي سنڌ لقب خدا يار خان (عهد حڪومت 1131ھ - 1167ھ) جي هڪ گمنام تصنيف آهي، جنهن جو ذڪر تاريخ جي موضوع تي لکيل ڪتابن ۾ ڪونه ٿو ملي. (18)

5. قرآن مجيد :

حڪومت جي ڪمن ڪارين ۽ ٻين مشغولين جي باوجود ميان نور محمد خان هڪ قرآن مجيد پڻ سهڻي ڪتابت سان پاڻ لکيو. سندس هٿ لکيل اهو خوبصورت ۽ خوشخط قرآن پاڪ جو نسخو هن وقت مشهد مقدس (ايران) جي ميوزم واري ڪتب خاني ۾ 255 نمبر تي موجود آهي. (19)

6. صيد المراد في قوانين الصياد :

هي ڪتاب ميان يار محمد ڪلهوڙي جي پٽ ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ڀاءُ ميان دائود خان عباسي جو لکيل آهي. ميان دائود خان

عباسي هڪ سڀه سالار سان گڏ، اعليٰ پايي جو سياستدان، اهل علم ۽ حڪيم پڻ هو. انهيءَ ڪتاب متعلق غلام رسول مهر لکيو آهي ته ”صيد المراد في قوانين الصياد“، جنهن کي ڪجهه ماڻهو باز نام به چوندا آهن، ليفٽيننٽ ڪرنل ڊي سي فلت، 1908ع ۾ وڏي اهميت سان راييل ايشياٽڪ سوسائٽي طرفان شايع ڪرايو هو. مڪمل ڪتاب 31 بابن تي مشتمل آهي ۽ آخر ۾ خاتمو اٿس. ضميمي سميت ڪتاب جا 433 صفحا آهن..... ڪتاب ۾ باز، باشو، شاهين، چرخ، بحري، خفاف، شتقار، سنگ سنگ ۽ طغرل شڪاري پکين جو احوال آهي، هر پکي جي خاصيت جدا جدا بيان ڪيل آهي، مثلاً رنگ ڪهڙو اٿس، اکين جي ڪيفيت ڪهڙي هوندي اٿس، فلان فلان پکي ۾ ڪهڙا عيب هوندا آهن، انهن جي اکين کولڻ جي ترڪيب ڪهڙي هوندي آهي، اگر هو بيمار ٿي پون ته سندن علاج ڪهڙي طريقي سان ڪيو وڃي. هڪ هڪ بيماري جي مڪمل ڪيفيت لکي نسخا تحرير ڪيا آهن. مطلب ته شڪاري پکين متعلق ڪابه ضروري چيز نه ڇڏي اٿس ۽ انهن کي شڪار ڪرڻ لاءِ تدبيرون به نهايت ئي تفصيل سان بيان ڪيون اٿس.“ (20)

ڊاڪٽر ظهور الدين احمد، انهيءَ ڪتاب جو تعارف هن طرح ڪرايو آهي: ”شروع ۾ انهي فن جي قديم ماهرن، حاڪمن ۽ بادشاهن جو مختصر ذڪر آهي. پهرئين باب ۾ شڪاري ۽ شڪار جي ڪيفيت، ٻئي باب ۾ جانورن جي عيبن ۽ هنرن جو بيان آهي. پوءِ جانورن جي ڳاڙهين ۽ ڪارين اکين جو احوال ۽ انهن جي علاج جو تفصيل ٻڌايو آهي. ان کانپوءِ وارن بابن ۾ ڪن، اڪ، ڳلي، دل، ڀرون، جگر، معدي، پر ۽ تنگن جي بيمارين جو احوال درج آهي ۽ انهن جي علاج جا نسخا ڏنل آهن. هوا لڳي وڃڻ يا لوءِ لڳڻ، سرد ۽ خشڪ دوا کائڻ کان پوءِ گرم ڪرڻ ۽ ڪمزور جانورن کي ٿلهو ۽ متارو ڪرڻ جا طريقا به ٻڌايا ويا آهن. باب وري ڪيترن ئي فصلن ۾ ورهايل آهن. خاتمي ۾ به مقدما آهن. پهرئين ۾ بلبل، طوطي ۽ ٻين جانورن ۽ ٻئي ۾ گهوڙن جي مرضن ۽ علاج جو تفصيل ٻڌايل آهي.“ (21)

ميان دائود خان جي انهيءَ ڪتاب متعلق ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ته ”محمد دائود جو هڪ ڪتاب، صيد المراد في قوانين الصياد علمي دنيا ۾ مشهور ٿيو. هن کي باز نامو به سڏيو وڃي ٿو..... شڪار تي هڪ قديم ڪتاب صيد نامہ ملڪ شاهه موجود هو. ان کي سامهون رکي طغان تيمور خان ايل خاني (1338 - 1351ھ) هڪ نئون ڪتاب شڪار نامہ ايل خاني مرتب ڪرايو. ميان دائود جي خيال ۾ هي ڪتاب مشڪل هو. ٻيو ته خود پاڻ به

ڪي تجرباً ڪيائين ۽ واڌارا ڪرڻ ۾ آيس. ان ريت خود ميان صاحب هڪ نئون ڪتاب تيار ڪيو. ان جي ٻولي عام فهم ۽ سولي رکيائين. پنهنجن تجربن جي آڌار تي شڪاري جانورن لاءِ تجويز ڪيل دوائن جا نالا، ڪتاب ۾ ڏيئي زبان ۾ شامل ڪيائين.

مصنف تمهيد ۾ شڪار بابت ڪتابن ۽ شڪار جي فني ماهرن تي به روشني وڌي آهي. ڪتاب ۾ باز، باشو، شاهين، چرخ، مجري، خناه، شنقار، سنگ سنگ ۽ طغرل جهڙن شڪاري پکين جو ذڪر آهي. ان بعد هر پکيءَ جون خاصيتون تمام تر لفظن ۾ بيان ٿيل آهن. خاتمي ۾ بلبل، طوطي، ڪبوتر ۽ ٻين پالتو جانورن ۽ پکين جي بيمارين ۽ علاج تي لکيو ويو آهي. (22)

7. طب دائودي:

جيئن ته ميان دائود خان عباسي هڪ ماهر طبيب ۽ حاذق حڪيم به هو، تنهنڪري هن طب تي به هڪ ڪتاب ”طب دائودي“ نالي فارسي ۾ تصنيف ڪيو هو. هن ڪتاب جا ڪيترائي قلمي نسخا ملڪ جي مختلف خانگي توڙي سرڪاري ڪتب خانن جي زينت بنيل آهن. هن ڪتاب متعلق غلام رسول مهر صرف ايترو لکيو آهي ته ”بعض ماڻهن کان معلوم ٿيو آهي ته ميان دائود خان عباسي طب جي فن تي به هڪ نهايت عمدو ڪتاب لکايو هو.“ (23)

طب دائودي متعلق ڊاڪٽر عارف نوشاهي، پنهنجي هڪ خط ۾ لکيو آهي ته ”هي دائود خان بن خدايار خان عباسي جا مجربات آهن. هي ڪتاب حڪيم عبدالرزاق مشرب (متوفي 1127ھ/ 1715ع) سان به منسوب ڪيو وڃي ٿو، ممڪن آهي ته حڪيم مشرب انهيءَ کي ترتيب ڏنو هجي.... هي ڪتاب (طب دائودي) 31 بابن تي آهي، انهيءَ ۾ علاج تجويز ڪيا ويا آهن. ڪجهه بابن جو تفصيل هن طرح آهي، دماغ، اک، ڪن، چپ، معدو، دل، پني، آتشڪ، جانورن جي زهر کي ختم ڪرڻ ۽ درد سو ۽ دماغ.“ (24)

ميان دائود عباسي جي شڪار ۽ طب تي لکيل انهن ڪتابن متعلق پير حسان الدين راشدي لکي ٿو ته ”انهيءَ شهزادي علم طب تي لاجواب تصنيفون مڪمل ڪيون هيون، جن مان طب دائودي ۽ باز نامو مشهور آهن. پهرئين تصنيف ماڻهن جي علاج بابت ۽ ٻي جانورن جي بيمارين متعلق هئي.“ (25)

انهن مٿي ڄاڻايل ٻنهي ڪتابن جو نياز همايوتي به پنهنجي تصنيف ”سنڌ جي طبي تاريخ“ ۾ ذڪر ڪيو آهي. (26)

ميان دائود خان عباسي جي انهن پنهي ڪتابن متعلق ڊاڪٽر اديب انقلابي لکيو آهي ته ”ميان دائود خان پٽ يار محمد ڪلهوڙو سنڌ جو سخي امير هو. ڪلهوڙن جي دؤر جو وڏو شاعر ۽ وڏو طبيب هو. طب تي سندس لکيل ڪتاب باز نامو جنهن ۾ بازن ۽ بازداري خواه انهن جي علاج معالجي بابت لکيل آهي، ۽ طب دائودي جنهن جو قديم نسخو پير پاڳاري جي ڪتب خاني ۾ آهي، مشهور آهن. (27)

8. نام نغز :

تاريخ جو هي فارسي ۾ لکيل ڪتاب ميان نور محمد جي دؤر ۾، خداآباد ۾ لکيو ويو. هي ڪلهوڙن جي دؤر متعلق منظوم تاريخ آهي. هن جو لکندڙ باغ علي نالي آهي، جنهن جو تخلص ”خائف“ آهي. هن تاريخ جي تعارف متعلق سيد حسام الدين راشدي لکي ٿو ته ”مثنوي نام نغز. ڪلهوڙن جي تاريخ ۾ باغ علي سنڌي جي تصنيف (1155ھ) آهي ۽ رڳو اهوئي هڪ سنڌي مصنف جو لکيل ماخذ آهي، جنهن ۾ سنڌ تي نادر جي چڙهائي جو نهايت مفصل ۽ چشم ديد احوال. ڏنو ويو آهي. انهيءَ واقعي کان علاوه به نادر شاه متعلق منجهس تمام گهڻو مواد موجود آهي. ڪتاب جو واحد نسخو سنڌ جي قومي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي، جنهن تان ورتل هڪ نقل سنڌي ادبي بورڊ جي ذخير ۾ آهي.

فني لحاظ کان نام نغز ۾ ڪابه خوبي ڪانه آهي، بلڪ سون سقمن سان ڀريل آهي. شعر بي مزي، جا بجا غلط، سڪتو ۽ ڀيا اڪيچار شاعرانه عيب، ليڪن مضمون جي لحاظ کان ڪتاب نهايت بيش قيمت آهي. ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙن متعلق منجهس جيڪي ڪجهه ملي ٿو، سو ٻئي ڪنهن به تاريخ يا ڪتاب ۾ موجود نه آهي.... مثنوي جي تڪميل ۾ مصنف کي ٽي ورهيه لڳا. 1155ھ ۾ اگرچہ هن ڪتاب مڪمل ڪيو، ليڪن چند سالن بعد تائين به ڪن واقعن جا منجهس اضافو ڪندو رهيو، مثنوي ۾ نادر شاه متعلق گهڻو ئي احوال ڏنو ويو آهي.“ (28)

وري ٻئي هنڌ پير صاحب انهيءَ متعلق لکيو آهي ته نام نغز مصنف باغ علي خائف، شاهنامي ۽ سڪندر نامي جي طرز تي ڪلهوڙن جي دور جي تاريخ نظر ۾ آهي. مصنف ميان نور محمد (متوفي 1167ع) جي زماني ۾ سال 1155ھ ۾ هي ڪتاب تصنيف ڪيو. پاڻ لکي ٿو.

هزار و صد و پنجاه پنج، كشيدم سه سال اندرين نام رنج

انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته مصنف 1153ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ 1155ھ ۾ ان کي لکي ختم ڪيو. پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته مصنف 1155ھ کان پوءِ جي واقعات جو به ان ۾ اضافو ڪندو رهيو آهي. جيئن ته نادر شاهه ايراني جي قتل (1160ھ) ٿيڻ جو احوال به انهيءَ ۾ موجود آهي. ڪتاب ۾ ڪل 16249 اشعار آهن ۽ چئن بابن ۾ ورهايل آهي. هي ڪتاب ڪلهوڙن جي دؤر تي مستند دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. نادر جي حملي ۽ ايراني جي لت ڦر جا اکين ڏنا احوال منجهس ڏنل ويا آهن. شعر اگرچہ ڪمزور آهي، مگر تاريخي واقعات انهن اوڻاين تي پردو وجهي ڇڏين ٿا. (29)

هن ڪتاب جي اهميت ۽ اندروني ڪيفيت متعلق غلام رسول مهر لکي ٿو ته ”نامہ نغز میان نور محمد خان جي سرپرستي ۾ مرتب ٿيو ۽ انهيءَ ۾ جابجا بيان صاحب، ان جي فرزندن ۽ سالارن جي مدح ۽ تعريف ڪئي ويئي آهي، هي شاهنامي ۽ سڪندر نامي جي طرز تي ڪلهوڙن جي هيڪ منظوم تاريخ آهي. باغ علي تخلص خائف، هن کي میان نور محمد خان جي عهد ۾ مرتب ڪيو. سنہ 1155ھ ۾ هن جي ترتيب کي ٽي سال گذري چڪا هئا، ليڪن هن ۾ ڪانجي ۽ تاجن منڌري جي جنگ، نادر شاهه جي وفات، هندستان تي افغانن جي حملي ۽ میان نور محمد خان جي طرفان افغان دربار ۾ سفارت موڪلڻ جو ذڪر به آهي. انهيءَ ڪري سمجهڻ ڪپي ته مصنف 1155ھ کان پوءِ به چند سال انهيءَ جي ترتيب ۾ مصروف رهيو. منهنجي اندازي مطابق هن جا ڪل شعر 6249 آهن. هي ٽن حصن ۾ ورهايل آهي..... ڪتاب جي سرسري ڪيفيت جي پيش نظر انهيءَ کي حقيقي معنيٰ ۾ ڪلهوڙن جي تاريخ قرار ڏيڻ سراسر غلط آهي. زياده کان زياده اهو چئي سگهجي ٿو ته انهيءَ دور جي چند خاص واقعن جو هڪ سرسري خاڪو آهي. انهيءَ ۾ جابجا ڪلهوڙن جو ذڪر به اچي ويو آهي. شعر نهايت معمولي آهي، زبان عاميانہ، ڪجهہ شعر قاعدي جي لحاظ کان غلط آهن. جتي جنگين جو احوال ڏنو ويو آهي، انهيءَ ۾ اهڙي حالت پيدا ڪري ڇڏي اٿس جو پڙهندڙ ته هڪ طرف خود انهن جنگين ۾ شامل ماڻهو به ڪوشش جي باوجود صحيح حالتن جو اندازو مشڪل سان ڪري سگهندا. هن ڪتاب ۾ چند اهڙن واقعن جو احوال مليو آهي، جيڪي ٻئي ڪنهن به

ڪتاب ۾ نه آهن. ليڪن نام نغز ڪلهوڙن متعلق هڪ عام ماخذ آهي. انهيءَ مان تمدني ۽ مجلسي حالتن جو به ڪوئي اندازو نٿو ملي. مصنف کي مجلس آرائي جي ضرورت ڪيترا ڀيرا پيش آئي آهي ۽ هن هر ڀيري هڪ ئي ڍنگ اختيار ڪيو آهي، مثلاً ميان نور محمد خان ويهي ٿو. آسپاس ميان صاحب جا صاحبزاده ۽ اقربا ۽ پوءِ وڏا وڏا جرنيل. (30)

9. نڱيران سنڌ يا جغرافيه سنڌ :

هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ متعلق ميان عطر خان ڪلهوڙي مرتب ڪرايو. هن ڪتاب جي تعارف ۾ پير حسام الدين راشدي لکيو آهي ته ”هن ڪتاب جو صحيح نالو معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي. برادر مڪرم مولائي شيدائي تازو مون کي اطلاع ڏنو (الوحيد جي ذريعي) ته اهو ڪتاب ميان نور محمد جي فرزند عطر خان ٻارهن جلدن ۾ تصنيف ڪرايو هو ۽ هر هڪ جلد جدا جدا عنوانن جي هيٺ آهي، مثلاً هڪ جلد سياسي تاريخ تي، هڪ جلد جاگرافي تي ۽ هڪ جلد سنڌ جي قومن تي، وغيره وغيره. اهڙيءَ طرح اهي ٻارهن جلد گوريا سنڌ جي تاريخ لاءِ اڪٽ ۽ عظيم الشان سرمايو آهن. مولائي شيدائي صاحب کي اهو اطلاع مسٽر علي محمد سيال کان مليو، جنهن صاحب اهو ڪتاب ميرپور خاص طرف ڪنهن بزرگ وٽ پاڻ ڏنو هو ۽ اهو سمورو ڪتاب پنڊت موهن لال لالا سيوستانی جي هٿ اکرين هو. جيڪو صاحب ميان عطر خان جو منشي، ڪاتب ۽ درباري هو. اهو صاحب نه فقط خوشخط هو، بلڪ ساڳئي وقت مصنف به هو.... تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ خدا ڪري جو هيءُ ڪتاب ملي وڃي ۽ ان کي شايع ڪري سگهجي. انهيءَ ڪتاب جو نالو نگران سنڌ چيو وڃي ٿو، مون کي اهو نالو غلط معلوم ٿئي ٿو. (31)

هن ڪتاب متعلق ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو لکي ٿو ته ”ميان عطر خان، ائين اڪبري جي نموني تي ٻارهن جلدن ۾ نڱيران سنڌ يعني سنڌ جي حڪمرانن جي تاريخ مرتب ڪرائي هئي، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ سان گڏ سنڌ جي ولين جو ذڪر ڪيل آهي. سنڌ جا قصا ڪهاڻيون به محققانه انداز ۾ آيل آهن. هن تاريخ ۾ پنڊت موهن لال لالا سيوستانی جو وڏو هٿ هو. (32)

ياد رکڻ گهرجي ته هن فارسي تاريخ جو قلمي نسخو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي ذاتي لائبريري ۾ لاڙڪاڻي ۾ موجود آهي.

حوالا ۽ واڌارا

1. غلام رسول مهر : ”تاريخ سنڌ جلد ڇهون ڪلهوڙا دؤر“ ڀاڱو ٻيو (اردو)، ڇاپو پهريون، 1958ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، صفحو 1080.
2. مير حسن علي ٽالپر : ”سنڌ جو شاهنامو يا ڪلهوڙن جي هار“، ڇاپو ٻيو، 1952ع، مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، صفحو 102، 103.
3. نظام الدين کوسو : ”يادن جا ديرا، کوسن جا پيرا“، سال 1974ع، امين الملت اڪيڊمي عزيز آباد جيڪب آباد، صفحو 41.
4. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو: ”ارڙهين صدي ۾ سنڌ جي اقتصادي جوڙجڪ ۽ ادارن جو مطالعو“ (قلمي)، صفحو 253.
5. ساڳيو حوالو، صفحو 253.
6. تاريخ سنڌ جلد ڇهون، ڪلهوڙا دؤر، ڀاڱو ٻيو، صفحو 976.
7. ميان نور محمد خان : ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ (مرتب: سيد حسام الدين راشدي) ڇاپو پهريون 1964ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، صفحو 15 - 16، متن.
8. ميان نور محمد خان: ”منشور الوصيت و دستور الحڪومت“ (سنڌي ترجمو) مترجم عبدالرسول قادري بلوچ، ڇاپو پهريون 1996ع، ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي ڪراچي، صفحو 61 - 62.
9. تاريخ سنڌ جلد ڇهون، ڪلهوڙا دور ڀاڱو ٻيو، صفحو 976.
10. ٽوپن مل : ”تاريخ سنڌ“ (فارسي - قلمي) صفحو 82، بحواله، تاريخ سنڌ، جلد ڇهون، ڪلهوڙا دؤر ڀاڱو پهريون (اردو)، از غلام رسول مهر، ڇاپو پهريون 1958ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، صفحو 562.
11. ارڙهين صدي ۾ سنڌ جي اقتصادي جوڙجڪ ۽ ادارن جو مطالعو، صفحو 254.
12. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”باقيات از ڪلهوڙه“ ڇاپو پهريون 1996ع،

- ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي ڪراچي، صفحو 7 - 8، پيش لفظ.
- نوٽ: هي ڪتاب ”حسن اداي انتخاب“، ڪتاب ”باقيات از احوال ڪلهوڙه“ جي مجموعي ۾ ٻيهرئين نمبر تي صفحي 15 کان 36 تي ڇپجي چڪو آهي.
13. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”رهاڻ هيرن ڪاڻ“ جلد چوٿون، ڇاپو پهريون 2003ع، نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد، صفحو 8 - 9.
14. سيد حسام الدين راشدي ”ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون“ ڇاپو پهريون، سال 1981ع، انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي، صفحو 740.
15. منشور الوصيت و دستور الحڪومت، صفحو 02، تعارف.
16. تاريخ سنڌ جلد ڇهون، ڪلهوڙا دؤر، ڀاڱو پهريون (اردو)، صفحو 544 - 545.
17. تاريخ سنڌ، جلد ٻيون (اردو)، صفحو 449.
18. تحقيق نمبر 7، اردو شعبو، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، صفحا 438 ۽ 446.
19. تاريخ سنڌ، جلد ڇهون ڪلهوڙا دؤر، ڀاڱو پهريون، صفحو 541.
20. تاريخ سنڌ، جلد ڇهون ڪلهوڙا دؤر، ڀاڱو ٻيون، صفحو 1014 ۽ 1018.
21. ڊاڪٽر ظهور الدين احمد: ”پاڪستان ۾ فارسي ادب“، جلد ٽيون، ڇاپو پهريون 1977ع، اداره تحقيقات پاڪستان، پنجاب يونيورسٽي لاهور، صفحو 840 - 841.
22. ارڙهين صدي ۾ سنڌ جي اقتصادي جوڙجڪ ۽ ادارن جو مطالعو، صفحو 287.
23. تاريخ سنڌ، جلد ڇهون ڪلهوڙا دؤر، ڀاڱو ٻيون، صفحو 1020.
24. ڊاڪٽر عارف نوشاهي جو ڊاڪٽر غلام محمد لاکي، ڏانهن لکيل خط، تاريخ 27 جولاءِ 1998ع.
25. روزانه مهراڻ، خاص نمبر 1957ع.
26. نياز همايوني: ”سنڌ جي طبي تاريخ“ جلد ٻيون، ڇاپو پهريون 1976ع، سنڌ سائنس سوسائٽي ڄامشورو، صفحو 591 ۽ 595.

تخت گاه خدا آباد

27. ڊاڪٽر اديب انقلابي، ”سند جا عظيم ويڄ“، ڇاپو پهريون 1993ع، سند تحقيقي بورڊ حيدرآباد، صفحو 77.
28. منشور الوصيت و دستور الحڪومت (فارسي)، صفحو 17 - 18 ۽ صفحو 26.
29. ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، صفحو 736 - 737.
30. تاريخ سند جلد ٻيون، ڪلهوڙا دور ڀاڱو پهريون، صفحو 9 - 11، ۽ 58.
31. ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، صفحو 740.
32. سه ماھي مهراڻ، نمبر 4، سال 1986ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، صفحو 66 حاشيه.

خداآباد ۾ اديبن، شاعرن ۽ عالمن جي آھڙ

امام راشدي

خداآباد سنڌ جو هڪ اهڙو عظمت ڀريو قديم ۽ تاريخي شهر آهي، جنهن کي تاريخ ۾ نهايت شاندار حيثيت حاصل آهي، هي تاريخي، ثقافتي ۽ علمي ادبي شهر آهي، جنهن کي ڪلهوڙن جي مايه ناز هستي ميان يار محمد ڪلهوڙي اڏايو ۽ ان کي سنڌ جو تختگاه بڻايو. هن شهر تاريخ جا ڪيئي لاهه ڇاڙها ڏنا آهن. جتي هن شهر جي شان و شوڪت جا ڳڻ ڳاتا ويا آهن، اتي هن کي سخت نقصان به رسيا آهن. پوءِ به پاڻ بچائيندي خداآباد تاريخ جي صفحن تي ته امر بڻجي ويو آهي، پر موجوده دؤر ۾ سندس شان ۽ مان جا به عظيم يادگار موجود آهن. جي خداآباد جي عظمت ڀري ساک جو ڏس ڏين ٿا: هڪڙي آهي جامع مسجد ۽ ٻيو ميان يار محمد ڪلهوڙي جو مقبرو!

خداآباد سن 1701ع ۾ قائم ٿيو ۽ اڌ صديءَ تائين سنڌ جو تختگاه بڻيل رهيو. جغرافيائي لحاظ کان خداآباد جنهن هنڌ تي قائم آهي، اهو ڏاڍو خوشحال علائقو آهي. خداآباد جي پسگردائيءَ ۾ علم جا بيشمار مرڪزي شهر موجود هئا، جن ۾ سيوهڻ، ڀاٽ، بوبڪ، سن ۽ ٻيا شهر شامل آهن. پر خداآباد جي اهميت انڪري وڌي آهي جو اها سنڌ جو دارالحڪومت هئي. ميان يار محمد ڪلهوڙي ۽ ميان نور محمد ڪلهوڙي هن شهر جي وقار کي هميشه بلند رکيو. ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لکي ٿو ته:

”يار محمد ۽ نور محمد خداآباد ۾ رهندي، ملڪي سياست ۾ اهم ڪاميابيون ماڻيون. سبي ۽ گنجابي تي هتان ويهي حڪم هلايو ويو. نور محمد خداآباد ۾ هو جو کيس 1150ھ / 1737ع ۾ نٿو صوبو ملڻ جي خوشخبري ملي. هن شهر ڪافي سياسي تبديليون ڏٺيون. وقت جا وڏا وڏا

عالم، شاعر ۽ اديب ڪنهن نه ڪنهن مطلب سان خدا آباد ۾ پهتا. ڪي هت فوت ٿيا ۽ ڪي مقصد ماڻي واپس ٿيا. (1)

حڪمرانن هن شهر جي سينگار ٿي خاص ڌيان ڏنو ۽ ڪيترائي ڪارناما سرانجام ڏنا. سڀني ۽ نئي تي قبضي وارا پروگرام به هتي ٺهيا، ته سنڌ جي آبپاشيءَ ۽ عوام جي پلائيءَ جون رٿون پڻ هتي ٺهي ڇڏيون. ڪلهوڙا پاڻ به علم ۽ ادب سان وابسته رهيا ته عالمن ۽ اديبن ۽ شاعرن جا قدردان به هئا. علم جي سرپرستي به ڪندا رهيا ۽ فارسي ادب جي وڏي آبياري ڪيائون. جيئن ته هي شهر علم، ادب، ثقافت ۽ سياست جو بگڙهه رهيو آهي، تنهن ڪري عالمن، اديبن ۽ شاعرن جي توجهه جو پڻ خاص مرڪز رهيو آهي. شاعرن جون محفلون هجن يا عالمن ۽ اديبن جو چوڀاريون. خدا آباد ان معاملي ۾ اڳڀري رهي آهي. علم جي هن مرڪزي شهر ۾ نه فقط سنڌ جا شاعر، اديب ۽ تاريخ نويس ايندا رهيا پر ٻاهران ايران ۽ هندستان کان به انهن جي آمد جاري رهي. هتي انهن شاعرن، اديبن، عالمن ۽ تاريخ نويسن جو ذڪر ۽ تعارف پيش ڪري رهيا آهيون، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان خدا آباد ۾ آيا. ڪن ادب ۽ شاعريءَ جي آبياري ڪئي، ته ڪن وري حاڪمن جي شان ۾ قصيدا ڇڻي پنهنجا مقصد ۽ مطلب حاصل ڪيا. ڪيترن هتي ويهي تاريخ قلمبند ڪئي ته ڪن وري هتي ئي سڪونت اختيار ڪئي.

مير علي شير قانع:

مير علي شير قانع سنڌ جي تاريخ ۾ غير معمولي حيثيت رکندڙ تاريخدان آهي. هو هڪ ئي وقت تاريخ نويس، شاعر ۽ عالم هو. سندس لکيل سنڌ جي تاريخ جو شاهڪار ڪتاب ”تحفته الڪرام“ ادب جي دنيا ۾ معتبر حيثيت جو حامل آهي. مير علي شير قانع 1140ھ ۾ ڄائو. ان وقت ميان نور محمد ڪلهوڙو سنڌ جو حاڪم هو ۽ کيس مسند تي ويٺي ڏهاڪو سال ٿيا هئا. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو سمورو دؤر سندس آڏو رهيو ۽ پاڻ ميان صاحب جي درٻار سان به منسلڪ رهيو. هونئن به مير صاحب جي وڏڙن جو تعلق پڻ هن حڪمران گهراڻي سان ڏسجي ٿو. خود سان سموري خاندان جا خوشگوار تعلقات رهيا آهن. پير حسام الدين راشدي لکي ٿو ته،

”سندس تعلقات ملازم ٿيڻ کان اڳ انهيءَ گهراڻي سان جهڙي طرح خوشگوار هئا، اهڙيءَ ريت پوءِ به رهيا، جنهن جي تصديق اسان کي انهن فرمانن

تخت گاه خدا آباد

۽ سندن مان ملي ٿي، جيڪي وقت به وقت وظيفن، تنخواهن ۽ مزروعه زمينن جي سلسلي ۾ مير صاحب کي انهيءَ خاندان طرفان ملندا رهيا. (2)

ميان غلام شاه کيس پنهنجي خاندان جي تاريخ لکڻ جو ڪم سونپيو هو. پير حسام الدين راشديءَ لکيو آهي ته،

”انهيءَ روشن دماغ بادشاه، مير علي شير کي پنهنجي خاندان جي تاريخ نويسيءَ لاءِ پاڻ وٽ رکيو ۽ مير صاحب ”شاهنام“ جي طرز تي فارسي نظم ۾ ۽ ٻي مفصل تاريخ نثر ۾ لکڻ شروع ڪئي. سندس تقرير تاريخ نويسيءَ جي عهدي تي 1175هه ۾ ٿيو، ۽ مير صاحب نئي کان خدا آباد هليو ويو. اهو معلوم نه ٿي سگهيو ته مير صاحب ميان غلام شاه جي درٻار سان ڪيتري وقت تائين وابسته رهيو، ليڪن جنهن صورت ۾ مير صاحب پنهنجون ٻئي تصنيفون مڪمل ڪري نه سگهيو، تنهنڪري خيال آهي ته شايد چند سال يا ڪجهه عرصو مير صاحب، ميان صاحب غلام شاه جي درٻار ۾ رهي، وري نئي واپس موٽي آيو.“ (3)

اها حقيقت آهي ته، مير صاحب ڪلهوڙا خاندان بابت ”تاريخ عباسيه“ نالي ڪتاب ٻن جلدن ۾، سن 1175هه ۾ لکڻ شروع ڪيو. پر انهن کي مڪمل ڪري نه سگهيو. کيس انهن کي مڪمل ڪرڻ جو خيال آخر تائين رهيو. مير صاحب خدا آباد ۾ جيڪو وقت رهيو علمي ڪم ڪار ۾ مشغول رهيو، ڪيترن ئي شاعرن ۽ اديبن سان ملاقاتون ۽ رهاڻيون ڪيائين. انهن جو گهڻو ذڪر ”مقالات الشعراء“ ”تحفته الڪرام“ ۽ ٻين ڪتابن ۾ ملي ٿو.

مير علي شير قانع خدا آباد ۾ شاعرن ۽ اديبن جي توجهه جو مرڪز رهيو. پاڻ ڪلهوڙا دؤر جو اهم مورخ آهي. سندس تصنيفون سنڌ جو روح آهن. ڪلهوڙن جي دؤر تي وڏي ۾ وڏو ۽ اهم مواد فقط قانع جي ڪتابن جي ئي ڪري اسان تائين پهتو. اها ڪلهوڙا دؤر جي وڏي خوشقسمتي آهي جو هڪ طرف عظيم سنڌي شاعر حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح پيدا ٿيو ۽ ٻئي طرف لاقاني تاريخدان مير علي شير قانع ڄائو. هنن ٻنهي هستين جي ڪري ڪلهوڙا دور جي ادبي تاريخ کي وڏي اهميت حاصل آهي. حقيقت ۾ هي ٻئي ڪلهوڙا دؤر جا اهم ستون آهن.

حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح:

سنڌ جي سدا حيات شاعر حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رح جا ڪلهوڙن سان خوشگوار تعلقات رهيا آهن. ميان نور محمد جي شاه سان ملاقات ۽

تخت گاه خدا آباد

کيس مٿويءَ جو تحفو پيش ڪرڻ، مائي گلان کي دعا ڪرڻ ۽ ميان غلام شاھ جي ڄمڻ واريون روايتون ۽ حقيقتون ٻنهي جي تعلقات جي ثابتي آھن. تاريخي لحاظ کان اھو ثابت آھي تہ شاھ رح خدا آباد ۾ آيو ھو. شاھ صاحب ۽ ميان نور محمد جي ملاقات خدا آباد ۾ سمجھڻ گھرجي. مرزا قليچ بيگ لکيو آھي تہ: ”ھڪڙي ڏينھن ميان نور محمد ڪلھوڙي شاھ صاحب ڏي دعوت ڄواڻي موڪلي ۽ ملاقات جو شوق ظاھر ڪيائين. پوءِ شاھ صاحب ٺھرايل ڏينھن تي وٽس ويو.“ (4)

شاھ لطيف جي خدا آباد ۾ اچڻ واري ھڪ ٻي روايت اھا بہ ملي ٿي تہ، شاھ صاحب جڏھن ملتان کان درياھ رستي ٻيڙين تي شاھ عبدالڪريم بلڙي واري جي مقبري جي تعمير لاءِ سامان کنيو پئي آيو، تڏھن خدا آباد ۾ بہ لتو ھو. مرزا قليچ بيگ لکيو آھي تہ، ”شاھ صاحب جي قبي لاءِ ڪاشيءَ جي سرن آڻڻ ڪاڻ ملتان ڏي ويو ۽ اتان ڳچ جيترو سامان وٺي، سگھو ئي موٽي درياءَ جي رستي، ٻيڙيءَ ۾ ٿي آيو. جڏھن خدا آباد وٽ آيو تڏھن ساھي ڪڻڻ لاءِ اتي ٻيڙي جھلياڻون ۽ اتي لنگر لاهي پيا. شھر جي ماڻھن جو شاھ صاحب جي اچڻ جو ٻڌو، سي چلنگين جون چلنگيون دعا ڪرڻ ۽ ملاقات ڪرڻ پئي ويا.“ (5)

اھڙيءَ طرح ھڪ ٻي روايت بہ بيان ڪئي ويندي آھي تہ شاھ لطيف جڏھن ملتان کان ٻيڙين رستي موٽيو ۽ خدا آباد ۾ لتو، تڏھن ميان نور محمد کيس موٽين جي معجون جي ڊبلي تحفي ۾ موڪلي، جيڪا شاھ صاحب درياءَ ۾ اڇرائي ڇڏي.

تاريخي طور تي ڪيتريون ئي روايتون ۽ شاھديون موجود آھن، جن جي روشنيءَ ۾ اھا ڳالھ بلڪل عيان ٿي وڃي ٿي تہ شاھ لطيف ھن خدا آباد ۾ آيو ھو ۽ ھتي ڀر پاسي ۾ ڪن بزرگن سان ملاقات بہ ڪيائين تہ، ڪن جي مزارن تي بہ ويو. ڊاڪٽر لياقت مگسي پنھنجي ڪتاب، ”خدا آباد جي سياسي، سماجي ۽ معاشي حيثيت“ ۾ اھا ڳالھ لکي آھي تہ:

”تلاءُ يا مسجد جي اتر ۾ ڪجھہ جاين جا ڦٽل نشان موجود آھن، جن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اھو ميان صاحب جو ريسٽ ھائوس ھو. جتي نماز پڙھي اتي ڪجھہ وقت ويھي ٻاھرين ماڻھن سان ملاقاتون ڪندو ھو، ۽ اتي پڻ ٻاھرين پرڳڻن جي ماڻھن کي ترسايو ويندو ھو.“

ان جي ڀر سان گل شاھ پير بہ رکيل آھي، جنھن لاءِ روايت آھي تہ پير گل شاھ پٽائي صاحب جو ھمعصر ھو، جنھن جي ميان صاحب ڏاڍي عزت ڪندو

تخت گاه خدا آباد

هو. شاه عبداللطيف ڀٽائي صاحب جڏهن خداآباد آيو ته اتي اچي انهيءَ بزرگ وٽ قيام ڪيو هئائون“ (6)

مگسي صاحب ساڳئي ڪتاب ۾ اڳتي به هڪ ٻئي بزرگ ۽ ڀٽائي سرڪار جي ملاقات واري روايت درج ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته:

”امير پير راجل وير جيڪو ان وقت جو تمام وڏو بزرگ ۽ عالم ٿي گذريو آهي، سو پاڻ بيلائي پنهو هو، جنهن جي درگاه اڄ به اميناڻين ۾ موجود آهي، جتي ميلو لڳندو آهي. هن کي هندو توڙي مسلمان مڃيندا آهن. هن لاءِ روايت پڻ آهي ته ڀٽائي صاحب جڏهن خداآباد آيو هو، تڏهن هڪ رات امير پير وٽ ترسيو هو.“ (7)

تاريخي اعتبار کان اها ڳالهه تسليم ٿيل آهي ته ”خداآباد“ جي نالي سان ڪلهوڙن جا ٻه تختگاهه هيا. هڪ خدا آباد اول ۽ ٻي خداآباد ثاني. خداآباد اول دادوءَ جي ڀرسان ۽ خداآباد ثاني هالن جي نزديڪ آهي. ڪن تاريخدانن جو رايو آهي ته شاه لطيف خداآباد هالن واريءَ ۾ آيو هو. جڏهن ته تاريخ شاهد آهي ته خداآباد هالن واري 1188ھ ۾ تعمير ٿي ۽ شاه عبداللطيف ان کان گهڻو اڳ 1165ھ ۾ فوت ٿي چڪو هو.

اصل ۾ هن بحث کي پيش ڪرڻ وارو پروفيسر محبوب علي چنا هو، جنهن پنهنجي مقالي (خداآباد) ۾ اهو بحث ڪيو آهي. ڊاڪٽر غلام محمد لاکي ان باري ۾ وضاحت سان لکيو آهي ته:

”چنا صاحب شاه عبداللطيف ۽ خداآباد جي موضوع تي جيڪو بحث ڪيو آهي، ان جو مطلب هي ڏسجي ٿو ته ڀٽائي رح هالن واري خداآباد ۾ آيو هو ۽ نور محمد سان سندس ميل ملاقات هتي ٿي. حقيقت ۾ هي سڄو بحث تاريخي طور تي انتهائي مضحڪ خيز آهي، ڇو ته خداآباد هالن واري سن 1188ھ / 1774ع ۾ تعمير ٿي ۽ شاه عبداللطيف ان کان گهڻو اڳ سن 1165ھ / 1751ع ۾ فوت ٿيو.“ (8)

انهن روايتن ۽ واقعن مان اهو واضح ٿي وڃي ٿو ته، شاه عبداللطيف ڀٽائي رح هن خداآباد ۾ آيو هو ۽ هتي ئي ميان نور محمد سان ۽ ٻين بزرگن سان ملاقاتون رهيون. بهر حال هن خداآباد کي اهو شرف حاصل آهي ته لطيف سائين پنهنجا قدم مبارڪ هن سر زمين تي گهمايا آهن.

باغ علي خائف:

باغ علي خائف، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي درٻار سان وابسته هيو ۽ ميان صاحب جي ئي چوڻ تي مشهور تاريخ ”نامئ نغز“ 1155ھ ۾ لکيائين، جيڪو ڪلهوڙن جي دؤر بابت پهريون ڪتاب آهي. باغ علي خائف متعلق تاريخون خاموش آهن ته، هو ڪڏهن ڄائو ۽ ڪڏهن فوت ٿيو؟ مير علي شير قانع به هن کي نظر انداز ڪيو آهي. هو واحد سنڌي مصنف آهي جيڪو نادر شاه جي سنڌ تي حملي جو اڪين ڏٺو شاهد آهي ۽ سندس لکيل تاريخ مان ڪي اهڙا پهلو ملن ٿا، جي بي ڪنهن تاريخ ۾ ڪونهن. ان مان ڪلهوڙن جي دؤر کي سمجهڻ ۾ آساني ٿي آهي. اها تاريخ نظم ۾ ”شاهنامي“ ۽ ”سڪندر نامي“ جي طرز تي لکيل آهي. هيءُ ڪلهوڙن جي پهرين تاريخ آهي جيڪا خدا آباد ۾ لکي وئي. هي ڪلهوڙا دؤر جو شاهڪار آهي ۽ ادب جي دنيا ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. مورخ سنڌ پير حسام الدين راشديءَ ”نامئ نغز“ بابت لکيو آهي ته: ”فني لحاظ کان“ ”نامئ نغز“ ۾ ڪابه خوبي ڪانه آهي. بلڪ سون سقمن سان ڀريل آهي. شعر بي مزي، جابجا غلط، سڪتو ۽ ڀڃا اڪيچار شاعرانہ عيب - ليڪن مضمون جي لحاظ کان ڪتاب نهايت بيش قيمت آهي، ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙن متعلق منجهس جيڪي ڪجهه ملي ٿو، سو بيءُ ڪنهن به تاريخ يا ڪتاب ۾ موجود ڪونه آهي.“ (9)

باغ علي خائف، خدا آباد ۾ رهندي جيڪو علمي ڪم ڪيو اهو مثالي حيثيت رکي ٿو. حقيقت ۾ باغ علي خائف کي خدا آباد سان ڏاڍو پيار هو. هن خدا آباد جي شان و شوڪت ۽ سونهن جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي،

هوا خوشدل و باغبان دلپذير
خدا آباد شهر است جنت نظير

ترجمو: هن جي هوا دل کي خوش ڪري ٿي ۽ هن جا باغ دل وندرائيندڙ آهن، خدا آباد سڄي ڀڄ ته جنت جو نمونو آهي.

نه صرف ايترو، پر خدا آباد جي جامع مسجد بابت سندس ويچار هن ريت آهي.

”جڏهن هي مسجد جوڙي وئي ته منجهس نقاشيءَ جو ڪم نهايت عمدو ڪيو ويو. قبو ايترو بلند نهرايو ويو جو آسمان ستان وڃي مليو. چٽساليءَ جي ڪم ۾ شنگرف گهڻو استعمال ڪيو ويو. هن ڪري بيت المقدس ته تنو چئي

سگهجي، پر اتي هر وقت ذکر ٿيندو رهي ٿو. نحو ۽ صرف جا استاد عربيءَ جي تعليم ۽ تدريس ۾ مشغول آهن. صحيح بخاري پڙهائي وڃي ٿي. حافظ قرآن جي تلاوت ڪندا رهن ٿا ۽ ڏاڪر تسبيح ۾ مصروف آهن.“ (10)

منشي عبدالرؤف:

منشي عبدالرؤف سهتو ڪلهوڙن جو خاص منشي ۽ بلند پايه اديب هو. حقيقت ۾ ڪلهوڙن جي درٻار ۾ سرڪاري ڪم ڪار اڪلائڻ لاءِ منشي رکيا ويندا هئا، جيڪي يادشاهن ۽ عملدارن کي خط لکندا هئا. انهن مان منشي عبدالرؤف کي خاص اهميت حاصل آهي. هي پهريان بختيار خان وٽ ملازم رهيو. بعد ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي ملازمت ۾ گهڙيو. انشاءَ جي فن جو تمام وڏو ماهر هو. هو خدا آباد ۾ مامور رهيو ۽ اتي ئي خطن جا ٻه مجموعا مرتب ڪيائين. هڪڙو ”گلدستہ نوره بهار“ ۽ ٻيو ”گلدستہ هميشه بهار“ انهن ٻنهي مجموعن کي معتبر حيثيت حاصل آهي.

مير علي شير قانع ”تحفته الڪرام“ ۾ هن جون مختلف ذاتيون ڄاڻايون آهن. قانع لکيو آهي ته:

”.. ڪن جي چوڻ موجب هتان جو هو ۽ ڪن جي چوڻ موجب هئڻجو ڄڻ جو. بهرحال سهتن جي قوم جو ٿو ٻڌجي. انشا جي فن ۾ پنهنجي وقت جو بينظير هو. پهريائين خانپور ۽ سيويءَ جي حاڪم بختيار خان ۽ پوءِ نواب خدا يار خان جي سرڪار جو ملازم ٿي، منشين جو سرگروه ۽ وزيرن جي لسٽ ۾ داخل رهي ڪري گذاري ويو. سندس انشاءَ ڪيترن جلدن ۾ رائج ۽ اڄ ڪالهن جي منشين جو دستور العمل آهي.“ (11)

وري ٻئي هنڌ لکي ٿو ته:

”اصل قوم جو واڏو هو. هن بلاغت جي رندي سان فصاحت جي ڦهريءَ کي خوب لسو ڪري، ڪمال جي نقشن سان چڻيو هو. شاهجهان جي ڏينهن جي پڇاڙي ۽ عالمگير جي زماني جي ابتدا ۾ نٿي جي حاڪمن وٽ منشيگيريءَ ۾ مشهور معروف ٿيو. هو سئو خوشنويس هو....“ (12)

منشي عبدالرؤف 1140ھ ۾ فوت ٿيو. سندس ڏوهڻي عبدالله کي هن جي جاءِ تي مقرر ڪيو ويو. ميان غلام شاه جي دؤر ۾ منشي صاحب جو پيءُ محمد حفيظ منشيگيريءَ جي عهدي تي مقرر ٿيو.

ابو تراب:

ابو تراب جو تعلق هندستان جي شهر مراد آباد سان هو. سندس والد جو نالو ديوان ابو احمد خان هو، جيڪو پهريائين دهليءَ ۾ محمد منعم خان وٽ ملازم هو ۽ پوءِ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ ٺٽي ۾ ديوان جي عهدي تي مامور رهيو. پر ٻه سال کن سنڌ ۾ رهي 1148ھ ۾ واپس وطن موٽيو ته رستي ۾ سن شهر جي ڀرسان فوت ٿي ويو. ابو تراب پيءُ جي وفات کان پوءِ خدا آباد ۾ ميان نور محمد جي ملازمت ۾ چند سال رهيو. منجهس پيءُ جهڙيون ئي صفتون هيون. 1175ھ ۾ وطن ڏانهن موٽيو ۽ بعد ۾ اتان ديوان گدومل سان لاهور ۾ رهيو. پراڻي سندس حالات درست نه رهيا.

محمد پناه رجا:

محمد پناه رجا ٺٽي جو مشهور شاعر هو ۽ مير علي شير قانع جو دوست هو. رجا کي سنڌ جو ٽيون وڏو فارسي شاعر سڏيو ويو آهي. هو مير قانع جي استاد شاعر مير حيدر الدين ابو تراب ”ڪامل“ جو شاگرد هو. کيس ميان نور محمد جي وزير اعظم مير متاري جي سرپرستي حاصل رهي. ”رجا“ جي شاعريءَ ۾ ڪيترن ئي واقعن جو ذڪر ملي ٿو. خدا آباد ۾ ايندي سندس ملاقات ڪيترن ئي شاعرن ۽ اديبن سان ٿي. تاريخي قطع ڇوڙ ۾ وڏو ماهر هو. ميان صاحب جي ڪيترن ئي واقعن کي شاعريءَ ۾ قلمبند ڪيائين. مير علي شير قانع هن جو ذڪر تمام سٺن لفظن ۾ ڪيو آهي، لکيو اٿس ته:

”محمد پناه، تخلص رجا، شعر ۾ جناب مير حيدر الدين ابو تراب تخلص ”ڪامل“ جو شاگرد، طبع جي لطف ۽ فڪر جي جدت جي بدولت شعر ۾ سهڻا نڪتا ڳولي ڪيندڙ ۽ تاريخ ڪيڙ ۾ عجيب فڪر جو ڏٺي، نمڪين (مزیدار) ماڻهو ۽ مجلس جو مور آهي. فقيرن ۽ الله وارن سان معتقدانه روش رکي ٿو. هاڻي ٺٽي جي اندر شاعرن ۾ غنيمت آهي.“ (13)

سليمان بيگ اسلم:

سليمان بيگ اسلم، ايران جو باشندو هو. کيس نادري تسلط جي زماني ۾ ايراني حڪومت جي طرفان خدا آباد ۾ ميان نور محمد جي درٻار ۾ موڪليو

ويو. سندس ڪم نادر شاه جي نالي وارو خطبو پڙهڻ ۽ سڪي تي سندس نالو درج ڪرڻ جي نگراني ڪرڻ هو. مير علي شير قانع لکيو آهي ته:

”هن جو نالو سليمان بيگ هو. نادر جي تسلط جي زماني جو آهي. نور محمد خان سرائي، جنهن کي خدا يار خان جو لقب مليل هو، تنهن وٽ خداآباد ۾ به - ٽي ڏينهن رهيو.“ (14)

سليمان بيگ ”اسلم“ خداآباد ۾ ٿورو وقت رهيو، جتي هن جي ملاقات مشهور شاعر محسن ٺٽوي سان ٿي. اسلم پنهنجو هڪ غزل امتحان خاطر تخميس لاءِ محسن کي ڏنو ته، هن پنهنجي تخميس ۾ اسلم جي شعرن کي چمڪائي ڇڏيو. ”ديوان محسن“ ۾ ڄاڻايل آهي ته، ”سليمان بيگ اسلم جي شاعريءَ جو نه ايران ۾ ڪو مقام هو ۽ نه هندستان ۾.“ (15)

ميان عبدالواحد بوبڪائي :

ميان عبدالواحد، اصل ۾ بوبڪ جو هيو، بعد ۾ خداآباد ۾ اچي رهيو. وڏو عالم، نجوم ۽ رمل جو ماهر هو. خداآباد ۾ ڪيترن شاعرن، اديبن ۽ عالمن سان مليو هو. مير قانع فقط ايترو لکيو آهي ته ميان عبدالواحد، وڏيءَ عمر جو پير مرد، حال جو صاحب، نجوم ۽ رمل جو ماهر پڻ اتي جو آهي. نادر شاه وارن ڏينهن ۾ خداآباد ۾ ڏٺو هوم.“ (16)

محمد محسن ٺٽوي :

محسن ٺٽوي، ٺٽي جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. هو 1121ھ ۾ ڄائو ۽ زندگيءَ جون پائيتاليهه بهارون ماڻي 1163ھ ۾ وفات ڪري ويو. سڄي عمر ٺٽي ۾ رهيو. سندس خانداني پيشو ريشم جو واپار ڪرڻ هو. 1153ھ ۾ جڏهن ميان نور محمد جي پٽ ميان احمد يار خان جي خداآباد ۾ شادي ٿي، تڏهن ميان صاحب محسن کي ٺٽي مان خداآباد گهرايو. انهيءَ شاديءَ بابت محسن تاريخي شعر چيا. نه صرف ايترو پر ٻين ڪيترن ئي اهم واقعن کي شعرن ۾ آندائين جيئن ميان صاحب جو قرآن مجيد لکڻ، ميان کي شاه قلبي خان جو خطاب ملڻ وغيره. ميان نور محمد کيس اٺ آنا روزانو وظيفو ڏئي پاڻ وٽ مقرر ڪيو ۽ ايئن ميان صاحب جي درٻار سان وابستہ ٿي ويو. اهڙيءَ ريت سندس خداآباد ۾ اچڻ جاري رهيو. خداآباد ۾ رهندي هن تمام گهڻي شاعري ڪئي ۽ ڪيترن شاعرن سان ملاقاتون رھيس. انهن ۾ نادر شاه جي درٻار جو هڪ عملدار ۽ فارسي گو شاعر سليمان بيگ اسلم به شامل هو. محسن ٺٽوي

تخت گاه خدا آباد

جي شاعري غزل، قطعا، قصيدا، مرثيا، نظم، منقبت، مثنوي وغيره ۾ دستياب آهي. ڪيترائي شاعريءَ جا ڪتاب ڇڏيائين، جن ۾ هڪڙو ديوان به شامل آهي، جيڪو ديوان محسن نٿو جي نالي سان سنڌي ادبي بورڊ 1963ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. سندس شعر جي ديوان کي ان زماني ۾ نٿي جو سڀ کان وڏو تحفو سمجهيو ويندو هو. مير علي شير قانع ته ايئن به لکيو آهي ته شاعريءَ جي ڪماليت سخن جي لطافت ۽ ڪلام جي ميناڄ ۾ نٿي محسن جهڙو پيو پيدا نه ڪيو. (17)

شيخ محمد نعيم :

شيخ محمد نعيم، شيخ عبدالخالق جو ٽيون نمبر پٽ هو، جيڪو شاهجهاني عهد ۾ نٿي جي ڪروڙ گري، امانت ۽ شرفي جهڙن عهدن تي سرفراز رهيو. هو خدا آباد ۾ به ايندو ويندو رهيو. پاڻ نٿي جو مشهور شاعر هو، سندس وفات 1145ھ ۾ خدا آباد ۾ ٿي. قانع لکيو آهي ته:

”هڪ لياقت ۽ چڱي سليقي وارو ماڻهو پيدا ٿيو هو. حاڪمن جي نوڪريءَ ۾ اڪثر وقت گذاري، سن 1145ھ ۾ خدا آباد ۾ گذاري ويو. شادي ڪانه ڪئي هئائين، تنهنڪري اولاد پيدا ڪونه ٿيس.“ (18)

شيخ مزمل:

شيخ مزمل راجائن جي طرفان وڪالت ڪرڻ لاءِ ميان نور محمد جي خدمت ۾ خدا آباد آيو ۽ ڪافي عرصو اتي رهيو. هو ميان صاحب جي درٻار جو هڪ ضرورت رکن بڻجي ويو. مزمل ڏاڍو خوش مزاج ۽ لطيفي باز شخص هو. شاعري به ڪندو هو. فن وڪالت ۾ پڙ هو.

لطيفي بازيءَ ۾ مير لطف الله کان به گوءَ کڻي ويندو هو. تاريخن ۾ اچي ٿو ته ميان نور محمد جو وزير مير متارو مزمل تي گهڻو چڙيل رهندو هو ۽ سدائين ميان صاحب کي هن جي خلاف پيو ڳالهائيندو هو. هڪڙي ڀيري مير متاري، ميان صاحب کي چيو ته مزمل کي نظر بند ڪري. اهڙيءَ طرح هڪ ڏينهن مزمل درٻار ۾ آيو ته مير متاري، ميان صاحب کي آهستي چيو ته مزمل کي ٻئي ڪمري ۾ وڃڻ جو حڪم ڪيو. مزمل پڻ اها ڳالهه ٻڌي ورتي ۽ ان تي هڪڙو شعر چيائين ته:

به ميان گنت مير نڪتـ سنڄي
باين الفاظ سنڌي، ”چئو ته ونجي.“

مير سيد عبدالجليل بلگرامي:

مير سيد عبدالجليل بلگراميءَ جو تعلق هندستان جي مشهور سر زمين ”بلگرام“ سان هو، جتي هو سن 1071ھ ۾ ڄائو. هو هڪ ئي وقت حديث، تفسير، لغت، موسيقي، شاعري ۽ عربي، فارسي، ترڪي ۽ هندي ٻولين ۾ وڏي مهارت رکندڙ هو. سنڌ سان هن جو تعلق 1116ھ ۾ قائم ٿيو، جڏهن پاڻ اورنگزيب عالمگير جي داروغي مرزا يار علي بيگ جي معرفت بکر ۽ سيوستان ۾ بخشي گيري ۽ وقايع نويسي ۽ سوانح نويسيءَ جو پروانو حاصل ڪيو. سنڌ ۾ ڏهه سال رهيو. جيستائين سيوهڻ ۽ بکر ۾ سرڪاري خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو، تيستائين خدا آباد ۾ ايندو رهيو ۽ حڪمرانن بابت شعر ۽ قصيدا چئي من جون مرادون حاصل ڪندو رهيو. 1126ھ ۾ سنڌ کي ڇڏي پنهنجي ملڪ موٽيو ۽ شاهجهان آباد ۾ فوت ٿي ويو کيس بلگرام ۾ دفن ڪيو ويو. سنڌ مان وڃڻ کانپوءِ به، هن جو تعلق سنڌ سان برقرار رهيو. سندس پٽ ۽ ڏوهنڻو بعد ۾ سنڌ جي درٻار سان منسلڪ رهيا.

مير سيد محمد بلگرامي:

مير سيد محمد بلگرامي 1101ھ ۾ بلگرام ۾ پيدا ٿيو. سندس والد مير سيد عبدالجليل سن 1117ھ ۾ سنڌ ۾ وقايع نويسي ڪري رهيو هو. سنڌ مان وڃڻ کان پوءِ هن پنهنجي پٽ مير سيد محمد کي ساڳئي عهدي تي مقرر ڪرايو.

مير سيد محمد بلگرامي عربي، فارسي ۽ هندي ٻولين جو ماهر هو. پاڻ 24 ربيع الاول 1133ھ تي دهليءَ کان بکر ۽ سيوهڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ 20 جمادي الآخر 1133ھ تي بکر پهتو، جتي بخشي گيري، سوانح نگاري ۽ وقايع نويسيءَ جا فرائض سنڀاليائين. 1134ھ ۾ کيس بکر مان بدلي ڪري سيوهڻ ۾ ساڳئي عهدي تي رکيو ويو. مير صاحب پاڻ لکيو آهي ته، ”هن ئي سال آئون (مير سيد محمد بلگرامي) ميان نور محمد خدا يار خان بهادر ثابت جنگ ڪلهوڙي جي حڪم سان 23 تاريخ محرم 1135ھ تي سيوستان کان خدا آباد وڃي رهيس. سيوستان ۽ خدا آباد جي وچ ۾ ٻارنهن ڪوه مفاصلو آهي. هي سڄو سال ميان نور محمد ڪلهوڙي جي پاڇي ۽ خدمت ۾ رهيس.“ (19)

مير صاحب جي ملازمت ۾ ڪجهه رڪائون پيدا ٿيون جن کي دور ڪرائڻ

تخت گاه خدا آباد

لاڏهليءَ ويو. جتي نواب امين الدوله جي مدد سان سيوهڻ جون خدمتون بحال ڪرايائين ۽ پاڻ 1145ھ ۾ واپس سيوهڻ پهچي عهدو سنڀاليائين.

مير سيد محمد بلگرامي ڏيڍ سال تائين خدا آباد ۾ رهيو ۽ بعد ۾ ميان نور محمد کان اجازت وٺي سيوهڻ موٽي ويو. جتي نادر شاهه جي هنگامن تائين ڪم ڪندو رهيو. جڏهن سنڌ جا حالات وڌيڪ خراب ٿيا تڏهن هو 1155ھ ۾ سنڌ کان واپس وطن بلگرام موٽڻ لاءِ ٻيهر خدا آباد ۾ آيو ۽ ميان صاحب کان اجازت ورتائين. اهڙو ذڪر پاڻ ڪندي لکي ٿو ته،

”هن سال راقم الحروف (مير سيد محمد بلگرامي) تاريخ 8 شعبان تي سيوستان کان خدا آباد ويو. مهربان ميان نور محمد خان کان پنهنجي وطن هندستان وڃڻ جي موڪل وٺي 12 شعبان تي وري سيوستان پهتو. سفر جي سامان، گهوڙي ۽ اٺ جي خريداري ۾ مشغول ٿيو. آخر تيار ٿي رمضان المبارڪ جي 25 تاريخ اتان روانو ٿيو. الله جي مهرباني، عافيت صحت سلامت ۽ با اهل و عيال سنڌي هندي ساٿين سان گڏ، سنڌ ۾ هن پيري ڏهه سال گذارڻ کانپوءِ خير خوبي سان 27 محرم سن 1154ھ تي پنهنجي اصلي وطن شاعرن جي سر زمين بلگرام پهچي، الله جو شڪر بجا آندم.“ (20)

مير سيد محمد ۽ سندس والد مير سيد عبدالجليل بلگرامي جو ڪلهوڙا خاندان سان گهاٽو رستو هو. مير سيد محمد بلگرامي جي خاص تصنيف ”تبصره الناظرين“ آهي، جنهن ۾ ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين جا واقعا سن وار درج ٿيل آهن. هن ڪتاب جو گهڻو حصو سنڌ ۾ لکيل آهي، تنهنڪري سنڌ بابت هن ۾ تمام اهم ۽ قيمتي معلومات ڏنل آهي. انهن مان ڪجهه واقعا، پير حسام الدين راشدي ”منشور الوصيت“ ۾ نوٽ ڪيا آهن. ان کان سواءِ مير سيد محمد هڪ فارسيءَ ۾ مثنوي ”ناز و نياز“ به سنڌ ۾ لکي مڪمل ڪئي، پر سندس لکيل تصنيف ”تبصره الناظرين“ کي ادب جي دنيا ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. پير حسام الدين راشدي جو انهيءَ ڪتاب بابت چوڻ آهي ته،

”ڪتاب هڪ قسم جو روزنامو آهي، جنهن ۾ 1101 هه کان 1185 هه تائين جا ذاتي خواه اهم ملڪي واقعا ۽ مختلف حادثا سال وار ترتيب سان لکيا ويا آهن. معلومات جي لحاظ کان ڪتاب قيمتي ۽ نهايت ئي اهم اطلاع جو ذخيرو آهي.“ (21)

مير غلام علي آزاد بلگرامي:

مير غلام علي آزاد بلگرامي، مير سيد عبدالجليل بلگرامي جو ڏوھڻو ۽ مير سيد محمد بلگراميءَ جو ڀاڻيڄو هو ۽ ٻنهي جو شاگرد به هو. مير غلام علي آزاد سن 1116ھ ۾ بلگرام ۾ ڄائو. هي وڏو شاعر ۽ عالم هو. خاص طور تي تاريخن کيڏ جو ماهر هو. عربي ۽ فارسي ٻولين جو وڏو ڄاڻو هو. حديث، فقه، سيرت، لغت، عروض ۽ ٻين علمن ۾ پڙ هو. عربي ۾ شاعريءَ جا ڪيترائي ديوان مرتب ڪيائين ۽ فارسي ۾ تذڪره وغيره به لکيائين، جن ۾ مآثر الڪرام، سرو آزاد، يد بيضا ۽ خزانه عامره گهڻو مقبول آهن. مير غلام علي آزاد 1142ھ ۾ سيوهڻ پهتو، جتي 1147ھ تائين پنهنجي مامي مير سيد محمد بلگراميءَ جي ماتحت بخشيگيري ۽ وقايع نويسي ڪندو رهيو. سيوهڻ ۾ قيام دوران هن فارسي شاعرن جو تذڪرو ”يديضا“ لکيو. هن سنڌ ۾ فقط چار سال قيام ڪيو. انهيءَ دوران ڪيترا ڀيرا خدا آباد ۾ آيو ۽ بيشمار شاعرن ۽ اديبن سان مليو ۽ شعر و شاعريءَ جا تبادلا ٿيا. مير غلام علي آزاد بلگرامي سن 1200ھ ۾ فوت ٿيو.

غلام نبي امروهي:

غلام نبي امروهي، هندوستان جي شهر امروھ جو ويٺل هو. سندس تخلص ”نسيم“ هو. هو حسني سادات هو. ميان نورمحمد جي وزير مير متاري جي رفاقت سان خدا آباد ۾ اچي رهيو. سيوهڻ ۽ خدا آباد ۾ سندس وڏي عزت ۽ احترام هو. پاڻ سٺو شاعر هو ۽ مير متاري جو صحبتي هو. جڏهن مير متارو فوت ٿيو ته هو وطن موٽي ويو ۽ وري ميان محمد مرادياب جي زماني ۾ موٽي آيو ۽ ٺٽي ۾ اچي رهيو ۽ عطارد جو مهمان بڻيو. مير قانع کيس بهترين سليقي ۽ وڏي حوصلي وارو ماڻهو ڄاڻايو آهي.

محمد يار وجهي:

هن جو نالو محمد يار وجهي هو. فارسيءَ ۾ شاعري ڪندو هو. سنڌ ۾ آيو ته ڪجهه ڏهاڙا خدا آباد ۾ به رهيو. هي شاعر به مير متاري جي ادبي رونق جو شاعر هو. خدا آباد ۾ شاعرن سان محفلون ڪيائين. مير علي شير قانع ”مقالات الشعراء“ ۾ سندس هي بيت ڏنو آهي:

تخت گاه خدا آباد

وعده بوسه بد شنار بدل مي سازد
کس ندیده است چنین طرفه ظريفي که مراست (22)

(ترجمو: گار ڏئي پوءِ به رڳو چميءَ جو واعدو ڪيائين. اهڙو ظريف يار
ڪنهن جو نه هوندو جهڙو منهنجو آهي.)

آقا ذڪي ڪرمانی:

آقا ذڪي ڪرمانی ايران جو رهواسي هو. نادر شاهه جي ڏينهن ۾ سنڌ
پهتو ۽ نٿي ۾ اچي رهيو. پاڻ سٺو شاعر هو ۽ شاعرن سان تبادلو ڪندو رهندو
هو. نٿي جي شاعرن ۾ چڱو مقبول هو. اتي ئي نامياري شاعر محسن نٿوي
جي صحبت اختيار ڪيائين. محسن اڪثر هن کان شعرن جي فرمائش ڪندو
هو. نٿي ۾ رهڻ کان پوءِ خدا آباد ۾ آيو ۽ اتي به شاعرن سان صحبت ۾
رهيو. پنهنجا شعر محسن کي صحيح لاءِ پڻ موڪلي ڏيندو هو. قانع لکيو
آهي ته، ”اهي بيت جيڪي معنيٰ ۽ مطلب جي لحاظ کان خاطر خواه نه هوندا هئا
ته محسن کي موڪلي ڏيندو هو ۽ ڪافي داستان ۽ مثنويون چئي محسن کي
درستگيءَ لاءِ به موڪلي ڏيندو هو، جتي اهي مون پاڻ ڏنا هئا.“ (23)

شيخ محمد علي حزين:

شيخ محمد علي حزين 1103ھ ۾ اصفهان ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو
نالو ابي طالب هو ۽ عالم ۽ پرهيز گار شخص هو. حزين جو نسب ۽ نسبت
پندرهن واسطن سان عارف بزرگوار شيخ زاهد گيلاني سان ملي ٿو. هو اصفهان
۾ پڙهيو. پاڻ افغانين ۽ نادر شاهه جي ظلمن کان تنگ اچي اتان نڪتو ۽
مختلف ملڪن ۾ ڏکڻ ۽ مصيبتن ۾ ڦرندو ايران کان ٿيندو عراق، يمن، مسقط
۽ بحرين ۾ پناهه ڳوليندو. پهرين شوال 1124ھ ۾ نٿي ۾ اچي پهتو. نٿي ۾
چند مهينا رهيو، جتان پوءِ خدا آباد ۾ به آيو. سنڌ ۾ سندس طبيعت بي مزي
ٿي پئي ۽ هتان جا حالات به کيس راس نه آيا. پاڻ نٿي ۽ خدا آباد ۾ قيام جو
ذڪر هن طرح ڪيو اٿس، ”هن شهر جي بي آبي، بد هوا ۽ بد عادتون عام
سامان آهن، ان ڪري بي آرام ٿي پيس. ماڻهن چيو ته خدا آباد هليو وڃ،
جيڪو سنڌ جو آباد ترين شهر آهي ۽ نٿي کان بن - تن ڏينهن جي پنڌ تي
آهي..... مان ڪشتيءَ ۾ خدا آباد پهتس، پر ان شهر جي سخت گرمي،
اڻوڻندڙ هوا، غمن جي هجور ۽ مرضن جي سختين ۾ مبتلا ٿي پيس. تقريبن

تخت گاه خداآباد

ست مهينا بيڪار ۽ بيوس پيو هوس. جڏهن ڪجهه ٽيڪس ته هتي رهڻ مناسب نه ڄاتو ۽ پيڙيءَ رستي بکر هليو ويس.“ (24)

مير قانع ڄاڻايو آهي ته، ”اڪثر روزا رکنڊو هو ۽ راتين جو جاڳندو هو. سڀني علمن ۾ دسترس حاصل هيس ۽ تصوف ۾ به ڪافي مهارت هيس.“ (25)

شيخ محمد علي حزين بعد ۾ اتان هندوستان هليو ويو، پر اتي به هن جا حالات درست نه رهيا. هن اتي به ماڻهن سان رويو سٺو نه رکيو. آخر ۾ ته سندس شعرن تي تعزير ڪڍيا ويا ۽ کيس ڏاڍو خوار خراب ڪيو ويو. هن 1181ھ ۾ وفات ڪئي.

سيد امتياز علي خان خالص:

سيد امتياز علي خان خالص، اصل ۾ ايران جو رهاڪو هو. سندس نالو سيد حسين هو. پر امتياز خان جي نالي سان مشهور هو. عالمگير جي زماني ۾ هندستان ۾ آيو ۽ دکن ۾ رهيو. پاڻ بهار صوبي جو ديوان به رهي چڪو هو. صاحب ديوان شاعر هو ۽ قصيدا ۽ مثنويون به چيائين. هو ٺٽي، خداآباد ۽ بکر ۾ به آيو. هندستان ۾ رهڻ کان پوءِ هو واپس وطن موٽيو ۽ ٺٽي پهتو ته کيس گهڻو مال متاع هجڻ سبب کيس قتل ڪيو ويو. مير سيد عبدالجليل بلگراميءَ، حزين جي قتل جو ذميوار ميان يار محمد کي ٺهرايو آهي ۽ سندس قتل جي تاريخ ”آه آه امتياز خان“ مان 1122ھ ڪڍي آهي. تاريخي طور تي اها ڳالهه بي بنياد آهي ۽ ميان يار محمد جو حافظ احمد علي وڪيل کي لکيل خط ان تي شاهد آهي. خود ڪلهوڙا حاڪم سيدن جو تمام گهڻو احترام ۽ عزت ڪندا هئا.

جان محمد جوهرِي:

جان محمد جوهرِي جا حالات پڌاڻن کان تاريخون خاموش آهن. مير علي شير قانع کيس خداآباد جو ڄاڻايو آهي ۽ هن کي ”جان محمد خدا بادي“ جي حوالي سان ذڪر ڪيو آهي. هن لکيو آهي ته، ”جان محمد جوهرِي خداآباد جو هيو. سندس صحيح سان هي بيت مون کي لڌو:“

زچوب نرگس واز برگ تاک مِسي شايد
شهيد چشم ترا گر کنند تابوتي. (26)

سيف الله:

سيف الله، محسن نثوي جو دوست هو. خدا آباد کان نٿي جي شاعرن سان تبادلو ڪندو هو. هو نٿي ۾ مولوي محمد جعفر جي خدمت ۾ پهتو ۽ محمد محسن صاحب سان وڏي محبت ۽ اخلاص رکيائين. مير علي شير قانع لکيو آهي ته، ”خدا آباد ۾ رهندي هڪ رباعي لکي محسن جي خدمت ۾ موڪلي، کانئس داد طلب ڪيائين. محسن صاحب ان جي جواب ۾ هڪ قطع لکي موڪليس ته ان جي شڪريي طور هڪ ٻي رباعي لکي محسن ڏانهن موڪليائين.“ (27)

عبدالقادر:

عبدالقادر نٿي جو رهواسي ۽ قاضين جي خاندان مان هو. تاريخ جي علم جو چاڻو هو. خدا آباد به آيو. مير علي شير قانع لکيو آهي ته، ”حقيقت اها آهي ته هي وڏو سنجيده طبع ۽ پروقار ماڻهو هو. تاريخ جي فن جو وڏو ماهر هو. جڏهن نادر شاھ 1160ھ ۾ مٿو ته هن هي بيت چيو:

فتنہ نادر چو برون شد ز میان
راحت آمد بهم عالمیان
خوش خبر هاتف فرمود ز غیب
”محوشد آفت نادر ز جهان.“ (28)

هنن شاعرن، اديبن ۽ عالمن کان علاوه ٻيا به ڪيترائي اهل علم ۽ اهل قلم خدا آباد ۾ ايندا رهيا. انهن ۾ پنهنجي وقت جو مشهور عالم مخدوم غلام محمد بگائي پڻ شامل هو. ان کان علاوه ڪوڙ سارا شاعر ۽ اديب هوندا، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن حوالي سان خدا آباد ۾ پيرو پريندا رهيا ۽ شعر و شاعري ۽ علم و ادب جون محفلون پڻ سڃاڻيندا رهيا ۽ من جون مرادون ماڻيندا رهيا. ڪي هميشه لاءِ هتي رهي پيا ته ڪي وري ٻين شهرن ڏانهن منتقل ٿيا. خدا آباد، شاعرن، اديبن ۽ عالمن جي توجهه جو هميشه مرڪز رهيو آهي.

حوالا

- (1) ”ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ جون سماجي - سياسي حالتون ۽ ادارن جو مطالعو“
از غلام محمد لاکو پي. ايڇ. ڊي لاءِ لکيل مقالو (اڻڇپيل)، ص 121
- (2) تحفته الڪرام، ص 32 - 33.
- (3) ساڳيو، ص 32.
- (4) احوال شاهه عبد اللطيف ڀٽائي، ص 30
- (5) ساڳيو، ص 28 - 29
- (6) ص 30.
- (7) ص 34.
- (8) مھراڻ 2- 3 / 1983ع، مقالو: ”ن جا تخت گاهه“ غلام محمد لاکو:
ص 233.
- (9) منشور الوصيت وڌستور الحڪومت، 1964ع، ص 18.
- (10) ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ جون سماجي - سياسي حالتون ۽ ادارن جو
مطالعو، از غلام محمد لاکو، پي. ايڇ. ڊي لاءِ لکيل مقالو (اڻڇپيل)
ص 256.
- (11) تحفته الڪرام، ص 340 - 339.
- (12) ساڳيو، ص 586.
- (13) تحفته الڪرام، ص 599
- (14) مقالات الشعراء، ص
- (15) ديوان محسن نٿوي، ص 109 .
- (16) تحفته الڪرام، ص 376
- (17) مقالات الشعراء، ص.
- (18) تحفته الڪرام، ص 583.
- (19) منشور الوصيت و دستور الحڪومت (سنڌي ترجمو)، ص 132.

- (20) منشور الوصيت و دستور الحکومت (سنڌي ترجمو)، ص 141.
- (21) ساڳيو، ص 36.
- (22) مقالات الشعراء، ص 826.
- (23) ساڳيو، ص 262 - 263.
- (24) تحفته الكرام (فارسي)، ص (ح)، 381 - 382.
- (25) مقالات الشعراء، ص 168.
- (26) مقالات الشعراء، ص 147.
- (27) ساڳيو، ص 313.
- (28) ساڳيو، ص 422 - 432.

مدي ڪتاب

- (1) "مقالات الشعراء." مير علي شير قانع، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1957.
- (2) "تحفته الكرام" (فارسي) مير علي شير قانع، تصحيح و تحشيه، سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1971ع.
- (3) "تحفته الكرام" (سنڌي ترجمو) مير علي شير قانع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1957ع.
- (4) "تاريخ سنڌ - ڪلهوڙا دور" (پڻي جلد) مولانا غلام رسول مهر، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ - ڪراچي، 1996ع.
- (5) "ديوان محسن نثوي" مرتب: محمد حبيب الله رشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1963ع.
- (6) "قديم سنڌ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" مرزا قليچ بيگ، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1981ع.
- (7) "خداآباد جي سياسي، سماجي ۽ معاشي حيثيت" ڊاڪٽر لياقت علي مگسي. ميان نصير محمد، ميان يار محمد ڪلهوڙو تاريخي ثقافتي يادگار ڪميٽي خانپور ضلع دادو 1997ع.
- (8) "واليءَ سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙو" مرتب: ڊاڪٽر محمد لائق زرداري،

- سند هسٽاريڪل اٿنڊ ڪلچرل سوسائٽي مورو سنڌ 1991ع.
- (9) ”مهراڻ“ 2-3/1983ع مقالو: ”ڪلهوڙن جا تختگاه“ غلام محمد لاکو.
- (10) ”منشورالوصيت و دستورالحڪومت“ (فارسي) مرتب: سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1964ع.
- (11) ”منشورالوصيت و دستورالحڪومت“ (سنڌي) ترجمو: عبدالرسول قادري، ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي، 1996ع.
- (12) ”مهراڻ“ 3-4/1998ع، مقالو: ”بلگرام جي هڪ علمي گهراڻي جي سنڌ ۾ وقايع نگاري“ ترجمو: محمد پنهل ڏهر.
- (13) ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ مرزا قليچ بيگ، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي، مرڪز ڀٽ شاهه حيدرآباد سنڌ 1987ع.
- (14) ”ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ جون سماجي سياسي حالتون ۽ ادارن جو مطالعو“ (اڻڇپيل) پي. ايڇ. ڊي لاءِ لکيل مقالو: از- غلام محمد لاکو 1998ع، جنرل هسٽري شعبو سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو.
- (15) ميان غلام شاهه ڪلهوڙو (سنڌ جو شاهجهان)، مرتب، اسلم عباسي، عباسي ڪلهوڙا اتحاد سنڌ، 2002ع.

صوفي شاه عنايت شهيد

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

ڪلهوڙن جو راڄ سنڌي تاريخ جو هڪ اهم باب آهي. ان جا ڪئين پهلو آهن. آءٌ هن مقالي ۾ شاه عنايت جي شهادت واري حادثي بات پنهنجا خيال ظاهر ڪريان ٿو. خدا آباد کي ميان يار محمد ڪلهوڙي بحرييت تخت گاه آباد ڪيو ۽ 1701ع کان 1768ع تائين تخت گاه جي حيثيت رهيس (1) انهيءَ دوران 1718ع ۾ شاه عنايت ۽ سندس ڄاڻنارن جي شهادت جو واقعو ٿيو.

هي جانڪاه حادثو سنڌ جي تاريخ جو هڪ منفرد ۽ ڊڪڊاڪ حادثو آهي. هن جي نوعيت سرڪاري ڏاڍ ۽ مفاد پرست ظالم ٽولي جي سوچ کي ظاهر ڪري ٿي. اڄ به هن واقعي جو پڙاڏو ٻڌجي ٿو ۽ اهو ظلم اڄ به سنڌ جي غريب ۽ هاريءَ سان روا رکيو پيو وڃي.

سنڌ جو هي ناميارو صوفي ۽ انسان دوست انقلابي درويش، تعلقي ميرپور بٺوري جي نصريه ڳوٺ ۾ 1656ع ۾ ڄائو. سندس سوانح عمريءَ جا خاص ماخذ مير علي شير قانع ٺٽويءَ جا ڪتاب تحفته الڪرام ۽ مقالات الشعراءَ آهن. تحفته الڪرام ۾ قانع شاه عنايت جي آبا و اجداد جو ذڪر ڪيو آهي. انهن جو وڏو ملا صدو لانگاه هو، جيڪو هڪ توڪلي درويش هو. شاه عنايت جو شجرو هن ريت آهي: شاه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله ولد ملا يوسف ولد ملا شهاب الدين ولد ملا آجب ولد ملا صدو لانگاه (1).

شاه عنايت جي سوچ انسانيت جي تمام قريبن ڀرماريت کان تمام دور هئي. هن جي تعليم تربيت جو حتمي نتيجو اهو ٿيو جو هو ظالم جي خلاف ٿيو. جيئن ئي خطي جي غريب خلق خلاف ڏاڍن کي ڏٺائين ته ڪمزور جو پاسو ورتائين ۽ ظالم سان مهاڏو اٽڪايائين.

سندس حالات ۾ اهو لکيل آهي ته جوانيءَ جي دؤر ۾ حق ۽ علم جي

طلب ۾ پنهنجو وطن ڇڏي پرديس ويو. سير سفر ڪندو حيدرآباد دکن ۾ هڪ درويش شاهه عبدالملڪ سان ملاقي ٿيو. ظاهري علم شاهه غلام محمد کان حاصل ڪيائين. اهو شاهه عنايت سان گڏ شاهه جهان آباد کان سنڌ موٽيو. شاهه غلام محمد جي عقيدت ۽ شاهه عنايت ڏانهن خلق جي رجوعات نه ٿئي جا ظاهر پرست برداشت ڪري سگهيا ۽ نه مقامي ملا موراثا، وڏيرا، گادي نشين ۽ حاڪم سهي سگهيا. لهاڏا هڪ سازش ستي وئي ۽ ان ۾ ٺٽي جي مقامي ماڻهن مان ڪريمي درگاه جو مسند نشين سيد عبدالواسع، وڏيرو نور محمد پليجو ۽ حمل جت شامل ٿيا. هڪ ڀيرو غريبان مار ٿي، پر شاهي دربار مان غريبن کي زمين واپس ملي (2). سازش گهري ستيل هئي، ان ڪري شاهي دربار مان باغين جو بنياد پٽڻ جو حڪم اچي ويو. سازشين جو مڪو مٽو ۽ شاهه عنايت ۽ سندس مريدن جانثارن تي خوني حملو شروع ٿيو (3).

مولائي شيدائي لکي ٿو ته: ”هم اوست جي نعري سبب علما به برخلاف ٿي پيا (4).“ صوفين کان ڍل طلب ٿي. هنن چيو ته زمين بادشاهه جي طرفان مليل آهي، تنهن ڪري ڍل نه ڏبي (5). اڳوڻي گورنر مير لطف عليءَ کان پوءِ نواب اعظم خان ٺٽي جو گورنر ٿي آيو. ڍل کان صوفين پوءِ به جواب ڏنو. هوڏانهن حاڪم جي ڇاڙتن اهو مشهور ڪيو ته شاهه عنايت ۽ صوفي فقير پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ گهرن ٿا. بادشاهه لاءِ ته اها گار هئي. دربار کان تنبيهه جو حڪم آيو، پر هتي ته تياري مڪمل هئي. هن حملي ۾ شاهه عنايت جا ڪافي مريد شهيد ٿيا. شاهه عنايت جي مريد مير جان الله شاهه رضويءَ مقابلي جي اجازت گهري پر صوفي شاهه عنايت اجازت نه ڏني. گهيرو اٽڪل ڇهه مهينا هليو. ٺاهه جون ڪوششون ٿيون. شاهه عنايت کي گورنر جي دربار ۾ گهرايو ويو. اها به هڪ سازش هئي. ڳالهين مان جڏهن ڪٽ تيل نه نڪتو ته گورنر شاهه عنايت کي ڪاوڙ ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي. جڏهن هي ارڏو ۽ اڏول انسان پنهنجي اصول تان نه هٽيو ته جلاد کي اشارو ڪيو ويو. شاهه عنايت شعر پڙهيو:

رها نبيدي مرا از شر هسستي،
جزاک الله في الدارين خيرا.

سر ڌڙ کان ڌار ٿيو، جان جان آفرين جي حوالي ٿي ويئي. اڄ ڪير شاهه عنايت شهيد جي ابدي آرام گاهه تي حاضري ڏي ته روح پرور نظارو آهي ۽

تخت گاه خدا آباد

ڪورواه ويجهو ملا حسن جي آرام گاه جي ڀرسان هڪ ڪلوميٽر تي حمل جت جي قبر ڏسجي ته حق ۽ باطل جو فرق اڄ به صاف نظر ايندو.

صوفي شاه عنايت جي شهادت جو واقعو 1130 / 1718ع ۾ ٿيو. (6) ان وقت شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي عمر 28 سال هئي. شاه عبداللطيف جي هر عمر شاعر طور به سندس نالو آيو آهي. شاه عنايت جو ڪلام هٿ نه آيو آهي، سواءِ هڪ ٻن بيتن جي. پروفيسر محبوب علي چنا پنهنجي هڪ مقالي ۾ شاه عنايت رضوي، عنايت فقير (ڏيرو يا چوڍو) سان گڏ ٽئين جنهن عنايت جو شاه جي رسالي ۾ آيل ڪلام جو ذڪر ڪيو آهي. سو شاه عنايت شهيد آهي. (7) چنا صاحب ڪن بيتن ڏانهن اشارا ڏنا آهن، جن ۾ عنايت تخلص وارا بيت شاه شهيد جا ڄاڻائي ٿو. هڪ بيت هي نروار ڪيو اٿس:

هلڻ مون تي حق ٿيو. پهچڻ پنهنوءَ وس،

آري عنايت چوي، لوڙي آءُ لهنديس،

اتي نهارينديس، جيڏيون پنهنجي جت ڪي. (8)

زهوڏانهن پروفيسر بدويءَ تذڪري ۾ به هڪ ئي بيت ڏنو آهي، جو هي آهي:

اڌر انڌر اڀري، ڪو جهي ڪميڻي،

تنهن سان ٻارو جل ٻاجهون ڪيون، هوت ڏسي هيڻي.

اگهاڻي شاه عنايت چوي، تنهنجي تڪر مان ٿيڻي،

جا هيءَ واجي وهيڻي، تنهن کي محب مليو ماباڙ ۾.

(9)

ايئن سنڌي بيتن جو معاملو منجهيل آهي. هڪڙو شعر ٻيو به ڪتابن ۾ آهي، جيڪو شاه عنايت شهيد سان منسوب آهي. اهو فارسيءَ ۾ آهي:

سر در قدم يار فدا شد چنه بجا شد

اين بار گران بود ادا شد چنه بجا شد.

شاه جي رسالي ۾ سهڻيءَ ۾ هن شعر جي پهرين سٽ، هڪ بيت ۾ تضمين ٿيل آهي:

گهڙي گهڙو هٿ ڪري. پهون نهاري ٻنگ،

سر در قدم يار فدا شد چنه بجا شد وصل اهوئي ونگ،

رات جنين جورنگ، آران سي اڪارئين.

رسالي جي ڇاپن ۾ هن بيت جون پڙهڻيون مختلف آهن. ڊاڪٽر بلوچ هن

بيت کي پنهنجي تاليف ”شاه جو رسالو- شاه جو ڪلام“ ۾ شاه جو بيت ڪري آندو آهي. فارسي مصرع شامل نه ڪئي اٿس.

فارسي شعر ڪنهن جو به هجي گذريل صديءَ جي سٺ واري ڏهاڪي ۾ بزم طالب الموليٰ طرفان هڪ طرح مصرع هن شعر تي آڌاريل ملي هئي. سڄو شعر ڪنهن شاعر هئين بهاريو هو جو هن شعر ۾ ترجمو هو:

سر يار جي قدمن تي فدا ٿيو ته بجا ٿيو
هي بار گران هو، آڏا ٿيو ته بجا ٿيو.

بهرحال صوفي شاه عنايت سنڌ جي هڪ قداور شخصيت آهي. هن جي زندگي ۽ حالات توڙي شعر بابت وڌيڪ معلومات موجود نه آهي، جو سندس باري ۾ ڪي وڌيڪ حقيقتون بيان ڪري سگهجن. جيستائين سنڌي شعر جو تعلق آهي ته ڊاڪٽر بلوچ رسالي ۾ ٻين شاعرن جي ڪلام جي سلسلي ۾ صوفي شاه عنايت جي ڪنهن بيت ڏانهن پنهنجي تاليف شاه جو رسالو - رسالي جو ڪلام ۾ ڪوبه اشارو نه ڪيو آهي.

حوالا

1. قانع، مير علي شير: ”تحفته الڪرام“ (سنڌي) سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع وارو ڇاپو، ص 262.
2. خداداد خان: ”لب تاريخ سنڌ“ (سنڌي)، سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع، ص 138.
3. مولائي شيدائي: ”جنت السنڌ“ سنڌي ادبي بورڊ، 1993ع، ص 462.
2. قانع: ”تحفته الڪرام“ ص 425 ۽ ص 429.
3. ايضا: ص 427 ۽ مقالات الشعراء ص، 29.
4. ايضا: ص 427.
5. مولائي شيدائي: ”تاريخ تمدن سنڌ“ سنڌ يونيورسٽي، 1959ع، ص 28.
6. ايضا: ص 528.
7. بدوي لطف الله: ”تذڪره لطفي“ (جلد اول) پيو ڇاپو 54-1955ع، ص 263، 262.
8. چنا محبوب علي: مقالو: ”شاه جي رسالي ۾ سندس همعصرن ڏانهن اشارا“ مخزن نذر لطيف، محڪم اطلاعات، ص 90.
9. تذڪره لطفي، ص، 270.

خداوادي لپي

جاگتر هدايت پريم

هڪ عظيم ٻوليءَ کي پنهنجي وسيع ۽ عريض زمين لاءِ ٻه چار يا وڌيڪ ڳالهائڻ جا نمونا هوندا آهن. جن کي لسانيات جي علم ۾ لهجا، محاورا يا Dialects چيو ويندو آهي. انهن سمورن نمونن مان ڪو به هڪ نمونو ان ٻوليءَ جو ”معياري لهجو“ هوندو آهي ۽ علم ادب جي لحاظ کان ٻين مقامي لهجن تي حاوي هوندو آهي، جنهن کي پڙهيل طبقو عام طرح سان استعمال ڪندو آهي. روايت طور ۽ رسمي طرح تخت گاهه جي پڙهيل ماڻهن جي زبان کي معياري زبان جو نمائندو سڏيو وڃي ٿو (1). ”خداآباد“ سن 1701 کان 1750ع تائين سنڌ جو تخت گاهه رهيو آهي. ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ جي ٻولي ترقي جون منزلون طئه ڪندي هڪ اهڙي پڌ تائين پهچي چڪي هئي، جنهن ۾ عالمي معيار جي شاعري تخليق ڪرڻ جون سموريون صلاحيتون موجود هيون. منهنجو اشارو حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي عظيم شاعريءَ ڏانهن آهي.

خداوادي لپي جيڪا خداآباد ڏانهن منسوب ڪئي وئي آهي، سا خداآباد جا عالم اڪابر ۽ واپاري استعمال ڪندا هئا. خداآباد جيئن ته سنڌ جو تخت گاهه هو تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته اها رسم الخط سنڌي ٻوليءَ جي ان زماني جي معياري لهجي کي تحرير ڪرڻ ۾ ڪم ايندي هئي.

سڀ کان پهريائين خداوادي رسم الخط لاءِ رچرڊ برٽن ڪافي ڪجهه لکيو آهي، برٽن جي راءِ ۾ سنڌي ٻولي ڪانڊاواڙ جي حدن کان بهاول پور تائين ۽ بروهين جي پهاڙن کان هندستان جي اولهه ريگستان تائين ڳالهائي ويندي آهي. جڏهن اسان سنڌ ملڪ فتح ڪيو تڏهن ڪا به اهڙي ڏيهي زبان ڪانه هئي، جنهن ۾ سنڌيءَ کان گهڻيون يا وڌيڪ ڪار آمد تصنيفون هجن. (2) رچرڊ برٽن سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪهڙو رسم الخط هجڻ گهرجي واري سوال جي چڱي ريت چنڊ چاڙڻ ڪئي آهي. برٽن پنهنجا خيال هن طرح ظاهر ڪيا آهن: سنڌي

تخت گاه خدا آباد

زبان لکڻ لاءِ گھڻن ئي قسمن جا اکر ڪم آڻيندا آهن. مسلمان عربي اکرن جا ڪيترا نمونا استعمال ڪندا آهن. انهن کان سواءِ هندو گھٽ ۾ گھٽ اٺن قسمن جون آڻيوٽائون ڪم آڻيندا آهن. مثلاً (1) خدا آبادي يا واڻڪا اکر (2) ننڍي (3) سرائي (4) خواجن جا اکر (5) ميمڻن جا اکر (6) پنجابيءَ جو اچڪو نمونو (7) پنجابيءَ جي لهندي صورت (8) گرمڪي يا پنجابي..... اسڪولن ڪولڻ کان اڳ اهو ضروري آهي ته ڪي ڪارائتا اکر چونڊ ڪيا وڃن. مگر انتخاب ڪرڻ ۾ مشڪلاتون آهن. چئن نمونن جي اکرن جي حمايت ڪئي وئي آهي، يعني 1. ديونا گري 2. خدا آبادي 3. گرمڪي 4. نسخي..... خدا آبادي اکرن جي حمايت انهيءَ ڪري ڪئي وڃي ٿي جو اهي اڳيئي گھڻي قدر ڪتب آندا وڃن ٿا، پر انهن جو استعمال هندن جي فرقي تائين محدود آهي. خدا آبادي لپيءَ تي مکيه اعتراض هي آهي ته هاڻوڪي صورت ۾ اهي پڙهڻ ۾ تمام ڏکيا آهن. ڪنهن صلاح ڏني ته انهن اکرن کي گجراتي حروف علت جو جامو پهرائي نئون روپ ڏجي. اها ڳالهه شايد ڏکي نه ٿئي (3).

خدا آبادي لپيءَ ڏکي ان ڪري هئي جو ان ۾ حروف علت، سر Vowels ڪونه هئا، جيڪي بعد ۾ ڏنا ويا. خداوادي لپيءَ ڪيپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي گرامر (تيار ڪيل 1849ع) ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپين مان هڪ لپي ڄاڻايو آهي ۽ نمونو پڻ ڏنو آهي. هو لکي ٿو ته:

The Khudawadi is the character used at Hyderabad and by most of the respectable merchants through out the country that of the Shikarpur and sukkur merchants differ but little from it (4).

سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪهڙي رسم الخط اختيار ڪئي وڃي، ان مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار کي اٽڪل ڏهه سال لڳي ويا. انگريزن سن 1843ع ۾ سنڌ کي فتح ڪيو ۽ ڏهن سالن جي عرصي کان پوءِ 1853ع ۾ سرڪار فيصلو ڪيو ته سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربي رسم الخط اختيار ڪيو وڃي. جيڪو اڄ تائين رائج آهي. جڏهن ته ڪيپٽن جارج اسٽئڪ خداوادي خط جي حمايت ۾ هو ۽ رچرڊ برٽن عربي رسم الخط جو طرفدار هو. جارج اسٽئڪ جي خيال ۾، سنڌي ٻوليءَ لاءِ خدا آبادي سنڌي لپيءَ کي اختيار ڪرڻ گهرجي. اها لپي حيدرآباد ۽ انهيءَ جي آس پاس وارين ايراضين جا سنڌي واپاري ڪتب آڻيندا آهن..... خدا آبادي لپيءَ سنڌيءَ جي خاص پنهنجي ۽ نرالي لپيءَ آهي، جيڪا صدين کان وٺي انهيءَ ٻوليءَ لکڻ لاءِ استعمال ٿيندي پئي اچي، انهي لپيءَ ذريعي سنڌي ٻوليءَ جو لکيت ۾ به نرالو وجود قائم رکي سگهيو.....

برتن ۽ ڪن ٻين جو اعتراض آهي ته خدا آبادي لپي ۾ سرن جا اچار ڏيکارڻ لاءِ جدا حرف يا سرن جون ماترائون نه آهن. ان ڪري اها لپي فقط شارٽ هينڊ وانگر آهي، جيڪا واپاري ماڻهو پنهنجي لک پڙهه گجهي رکڻ لاءِ استعمال ڪن ٿا. انهيءَ جو جواب ڏيندي اسٽئڪ لکيو آهي ته: جيڪڏهن اسين عربي - فارسي اکرن ۾ سنڌي لکنداسين ته ان لپيءَ ۾ اسان کي گهڻيئي نوان حرف سنڌيءَ جي خاص آوازن ڏيکارڻ لاءِ ٺاهڻا پوندا. ڌاري لپيءَ ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪري انهيءَ کي اپنائڻ کان اهو بهتر آهي ته اسين سنڌي ٻوليءَ جي نج ۽ اڳاٽي لکاوٽ ۾ ضروري سڌارا ڪري ۽ سرن جون ماترائون ڏيئي اها لپي سنڌيءَ لاءِ استعمال ڪريون. مرليڏر جيٽلي لکي ٿو ته پنهنجي انهي رت تي عمل ڪندي هن خدا آبادي سنڌي لپي ۾ گهريل سر ۽ انهن جون ماترائون گڏي هڪ مڪمل ورڻمالا تيار ڪري ڏيکاري - ان مان هن اهو به ثابت ڪيو تي عربي - فارسي اکرن ۾ تبديل ۽ سڌارا ڪرڻ جي پيٽ ۾ خدا آبادي لپيءَ ۾ اسان کي معمولي تمام ٿورا سڌارا ڪرڻ پوندا (5).

خدا آبادي سنڌي لپيءَ جي حامين ۽ عربي - فارسي رسم الخط جي حامين جا دليل و دلائل ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ لنڊن موڪلي ڏنا ويا ته انهيءَ سوال تي هو پنهنجو فيصلو لنڊن مان لکي موڪلين. انهيءَ وقت جي سنڌ جي حالتن مطابق ڪورٽ سڀني پهلوئن تي گهرائي سان ويچار ڪري عربي - فارسي جي فائدي ۾ فيصلو ڏئي ڇڏيو.

انگريزن جي دور ۾ 1868ع ڌاري خداوادي لپيءَ ۾ سڌارا واڌارا آڻي معياري واڌاڪي سنڌي لپي ٺاهي وئي. جي اي گريئرسن لکي ٿو ته واڌاڪي لکڻي کي پڙهڻ لائق بنائڻ لاءِ ڪوششون به ڪيو ويون، 1868ع ۾ ان موضوع تي هڪ سرڪاري ڪاميٽيءَ غور ڪيو هو. جنهن هڪ بهتر صورتخطي ٺاهي، جنهن ۾ اهڙا اکر هئا جيڪي مڪاني صورتخطي ۾ ڪونه هئا. ها خداوادي نموني تي ٻڌل هئي پر ”ر“ جو اکر وري شڪارپوري مان کنيو ويو هو. اها سڌاريل هندو الف بي اسڪولن ۾ به سيڪاري وئي ۽ ان ۾ ڪتاب به ڇاپيا ويا، پر سرڪاري سرپرستيءَ جي باوجود ڪامياب ڪانه ٿي. (6) گريئرسن اصلوڪن خدا آبادي اکرن ۽ سڌاريل اکرن واري جدول پڻ ڏني آهي. مطلب ته خدا آبادي لپي کي بنياد بڻائي واڌاڪي سنڌي لکت ٺاهي وئي سا به ڪامياب نه ٿي سگهي. حالانڪ جهڻمٽل وسڻائي 1892ع ۾ پنهنجي ڪتاب ”ٽئون سنڌي وياڪرڻ“ لکي ٿو ته سڀني هندو سنڌي سرن کي اصل يا مثيل روپ ۾ هميشه ساڳيا آواز آهن. ايئن نه آهي جو هڪڙي سر کي به يا وڌيڪ آواز آهن، انهيءَ

ڳالهه کان لکڻ ۾ بلڪل گهڻو فائدو آهي. جو هجي ڪرڻ ۾ چوڪ يا شڪ يا هپڪ ڪڏهن نه ٿيندي، مطلب ته جيتري قدر سنڌيءَ ۾ آواز آهن، اوتري قدر هندو سنڌي سرن جو ڀنڊويست بلڪل پورو ۽ بي عيب آهي. (7)

ڊاڪٽر غلام علي الاتا چوي ٿو ته خداوادي رسم الخط خداآباد جا واپاري عام ۽ ماڻهو ڪم آڻيندا هئا. (8) خداآبادي رسم الخط سنڌي ٻوليءَ جو هڪ يادگار رسم الخط آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ معياري رسم الخط بڻجي پئي سگهيو. پر سنڌيءَ ۾ عربي رسم الخط ۾ گهڻو ئي ادب خصوصن شاعري وڏي عرصي کان ضبط تحرير ٿي چڪي هئي ۽ عربي - فارسي رسم الخط جي گهڻي ئي خوبي سببان سنڌي ٻوليءَ لاءِ اختيار ڪيو ويو. اهڙي طرح خداوادي خط سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي ورقن ۾ هڪ وساريل ورق بڻجي ويو.

حوالا

1. علي نواز جتوئي، پروفيسر: ”علم لسان ۽ سنڌي زبان“، سنڌالاجي ڄام شورو 1996، ص 123.
2. رچرڊ برٽن: ”سنڌو ۽ سنڌو ماڻهيءَ ۾ وسندڙ قومون“، سنڌي ادبي بورڊ 1995، ص (6).
3. برٽن، حوالو ساڳيو، ڪتاب ص 140 - 142.
4. جيتلي، ڊاڪٽر مرليدتر: ”ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوت“، دهلي 1999ع، ص 84.
5. جيتلي - حوالو ساڳيو ڪتاب ص 153 - 154.
6. گريئرسن، ترجمو فهميده حسين: ”برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2000ع، ص 73.
7. جهمٽل وسٿائي: ”ٽئون سنڌي وياڪرڻ“، 1892ع.
8. الاتا. ڊاڪٽر غلام علي: ”سنڌي صورتخطي“، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد. 1993ع

ميان يار محمد ۽ سندس تختگاه: خدا آباد

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

تاريخي پس منظر:

تاريخ ۾ ڪلهوڙا خاندان جي پذيرائي ميان آدم شاه ڪلهوڙي (1520-1600ع) کان ٿي. ”نامہ نغز“ (تصنيف 1155 هـ / 1742ع) ۾ مقامي سنڌي مؤرخ باغ علي خائف لکي ٿو ته، ميان آدم شاه چينه خان ڪلهوڙي جي نسل مان نائين پشت ۾ هو. سگهاري جسم ۽ نالي وارو هو، جنهن کي خود ”خانخانان“ جاگير ڏني هئي.

”يڪ نسل چينه ڪ آدم باسم
بود شاه نامي تنومند جسم
در اين سلسله او نهم پشت بود
دهد خانخانان به جاگير خود.“

(نامہ نغز ص 4)

مرزا عبدالرحيم خان خانان، شهنشاه اڪبر جي طرفان سال 1592ع ۾ سنڌ فتح ڪئي هئي. فتح کان اڳي هٽڙي غلام شاه (چانڊڪا) ۾ ميان آدم شاه جي مهڊوي / سهروڙي خانقاه تي حاضر ٿي دعا لاءِ عرض ڪيائين. بعد ۾ جاگير نذرانه طور ڏنائين. ليڪن بعد ۾ مغل دربار جو تاريخ نويس صمصام الدوله شاهنواز خان، ”مآثر لامرا“، جلد پهرين ۾، سنڌ جي ڪلهوڙا خاندان جي احوال ۾، لکي ٿو ته:

”اجدادش در لباس درويشي بسر مي بردند ... يڪي از اسلاف
او برئيس قوم ابره ... پيوست، وپارهء اراضي بطريق مدد
معاش حاصل کرد...“ (مآثر لامرا، تحت خدا يار خان)

پنهني حوالن ۾ وڏو تضاد آهي. ڪلهوڙن جا وڏا بزرگيءَ جي لباس ۾ گذاريندا هئا... انهن مان هڪ شخص (يعني ميان آدم شاهه) سنڌ جي قديم آبادگار قوم ابڙن جي سردار سان تعلق پيدا ڪيو ۽ هن کان ڪجهه زمين پنهنجي گذر بسر لاءِ حاصل ڪئي.... ظاهر آهي ته شهيد ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جو مرتبو گهٽائڻ خاطر هي سرڪاري تاريخ لکي وئي هئي. ”نامہ نغز“ جو حوالو حقيقي ۽ مدلل آهي. مهدي / سهروردي پيري مريديءَ جو ان وقت سنڌ ۾ وڏو زور هو. خانخاناڻن کي هالا ۾ مخدوم نوح رح کان پڻ دعا ڪرائڻ لاءِ تاڪيد ڪيل هو. هن مقالي ۾ اصل تاريخ ۽ سرڪاري درباري تاريخ جي تضاد تي مزيد بحث جي گنجائش نه آهي. مآثر الامراءِ جو صاحب متضاد بيان جاري رکندي لکي ٿو ته ”سندس (يعني ميان آدم شاهه جي) اولاد انهيءَ زمين جي ٿيڪ تي پنهنجي طاقت وڌائي، گهڻا ماڻهو سندن مريد ۽ معتقد ٿيا.... آهستي آهستي ابڙا قوم تي غالب پئجي، سندن اڪثر ڳوٺن تي قابض ٿي ويا. اهو سلسلو شيخ نصير (يعني ميان نصير محمد) تائين جاري رهيو. سندس وفات بعد، سندس وڏو فرزند شيخ دين محمد رياست (يعني زمينداري) تي قابض ٿيو. خلد مڪان (يعني شهنشاهه اورنگزيب) جي زماني ۾، جڏهن شهزادو معزالدين صوبي ملتان جي حڪومت تي فائز ٿيو ۽ شهزادي جو لشڪر سيوستان (يعني سيوهڻ) پهتو، تڏهن (ميان) دين محمد اطاعت قبول نه ڪئي.... آخر ڪار شهزادي، قرآن (شريف) وچ ۾ آڻي، (ميان) دين محمد کي سندس پن عزيزن سميت (ملتان) طلب ڪيو. جڏهن اهي ٿئي (ڪلهوڙا سردار) دربار ۾ پهتا، تڏهن شهزادي فوج مقرر ڪئي، جيڪا باقي بچيل ڪلهوڙن کي ٻارن پڇين ٻڌي اچي. (ميان) دين محمد جي ننڍي ڀاءُ (ميان) يار محمد ”بسرعت، تمام قبائل را در شعاب، جبال گذاشته، مستعد بجنگ شد.... يار محمد قوي دل شده“، يعني ميان يار محمد تيزي سان سموري قبيلي کي جبلن جي گهاٽين ۾ محفوظ ڪري، جنگ لاءِ تيار ٿيو... ميان يار محمد مضبوط دل جو مالڪ هو. (مآثر، ج 1، اردو ترجمو ص 813).

نئن گاج وٽ لڳل ”جنگ ۾ شهزادي (معزالدين نواب ملتان) جي فوج شڪست کاڌي“. (مآثر، ج 1، ص 836). پوءِ ميان يار محمد پنهنجن چئن گهرن ۽ قبيلي سميت رياست قلات ۾ ٻه سال جلاوطن رهيو. اتي جيڪي سختيون سنڌين ۽ قربانيون ڏنائين انهن جي بيان کان اڳ، سندس دور جو تاريخي پس منظر ذهن نشين ڪرڻ ضروري آهي: ٻن صدين کان سنڌ ڌارين جي غلامي ۾ جڪڙيل هئي. سورهين صدي عيسوي (1520ع) ۾ سمن جي مقامي سلطنت، ڌارين منگول قبيلن، ارغونن ۽ ترخانن جي قهر آلود حڪمراني

تخت گاه خدا آباد

پر تبديل ٿي وئي. صدي جي آخر ۾ (1592ع) اڪبر بادشاهه پنهنجي جنم ڏينهن تي سنڌ کي مغل شهنشاهيت ۾ ضم ڪيو.

سورهين - سترهين صدي دوران سنڌ جي سياسي صورتحال هڪ مال غنيمت مثل هئي، جتي ڌاريا حڪمران، سندن چاڙتا (مقامي حليف) ۽ غير ملڪي عملدار حتي الامکان حد تائين عام ڦرلٽ ۽ عوام آڙاري ڪندا هئا. سنڌي عوام جي زندگيءَ ۾ فقط الله جو آسرو باقي بچيو هو، جنهن سان صوفي بزرگ دلين کي اطمینان ڏياري رهيا هئا.

انهن مان ميان آدم شاهه ڪلهوڙي (1520-1600) جي خانقاهه هٿڙي غلام شاهه (چانڊڪا) ۾ مرجع عام و خاص هئي، جتي مغل سپهه سالار مرزا عبدالرحيم خان خانان دعا گهراڻي ۽ بطور نذرانہ جاگير جو پروانو پيش ڪيو. ميان آدم شاهه زمين جو نذرانہ قبول ڪري هڪ سياسي اقدار ڪيو: زمين حڪمرانيءَ جو بنياد آهي، انهيءَ جو قبضو آزادي ۽ خود حڪمرانيءَ جو ذريعو آهي. جڏهن انهيءَ ذريعي ۽ پيري - مريدي جي پٺ تي ميان آدم شاهه هڪ مضبوط مقامي طاقت بنجي ويو. تڏهن ملتان جي مغل واليءَ کي خطرو محسوس ٿيو ۽ انهيءَ کي، حليف مقامي زميندارن جي فرياد جو بهانو بنائي، ميان آدم شاهه کي موت جي سزا ڏيڻ سان رفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. ميان آدم شاهه جي ٻن فرزندن، ميان دائود محمد ۽ ميان ابراهيم جي صغير سنيءَ جو فائدو وٺي، ڪوٽوال شاهه محمد بلوچ کي هٿڙي جي خانقاهه تي متولي بنائڻ جي تجويز ڪيائين، ليڪن ٻئي تدبيرون مقامي عزم ۽ عقيدت اڳيان ناڪام ٿيون.

ميان دائود محمد سن بلوغت کي پهچي، خانقاهه جو انتظام سنڀاليو. ميان آدم شاهه جي شهادت رنگ لائو هو، مريدن ۽ مقامي عقيدتمندن ۾ اضافو ٿيو. ميان دائود محمد سرائي مريدن کي منظم ڪيو، سندس ٻن فرزندن، ميان الياس محمد ۽ ميان شاهل محمد هڪ ٻئي پٺيان زمينداري کي سنڌاريو ۽ وڌايو. موجوده ”گهاڙ واه“ (لاڙڪاڻو) انهيءَ دور جو گواهه آهي. ميان شاهل محمد کان پوءِ ميان نصير محمد، مغل سرڪار جي مسلسل چوڪسي ۽ امڪاني فوجي ڪاروائي جي مدنظر، پنهنجو صدر مقام بدلائيندو رهيو. آخر ڪار هٿڙي مان خانقاهه ڪاڇي جي محفوظ علائقي ۾ ”گاڙهي“ نالي هنڌ تي منتقل ٿي، جتي ميان نصير ۽ سرائي خليفن ۽ عزيزن جون تربتون آهن ۽ ڳوٺ ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي نالي سڏجي ٿو.

ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي زماني (1657-1692ع) ۾ ڪلهوڙا زمينداري ۽ مقامي طاقت مستحڪم ٿي. ميان دين محمد جي ايامڪاري

(1692-1700ع) ۾ اها طاقت ايتري قدر مضبوط هئي جو ملتان جي والي شهزادي معزالدين جي تابعداري قبول نه ڪئي وئي. خاندان جو ٻيو شهيد ميان دين محمد پنهنجي جد امجد، ميان آدم شاهه وانگر، قتل ڪيو ويو. انهيءَ سال، 1700ع ۾ سنڌ جي غلامي جي ٻي صدي پوري ٿي، ۽ نئين صديءَ جو سچ ميان يار محمد ڪلهوڙي تي تجلي ڪرڻ لڳو.

ميان يار محمد ڪلهوڙي جو دور:

(1702-1719ع)

سرڪاري تاريخ، مآثر الامرا، بي واجبي اختصار ۽ غلط بياني کان ڪم وٺندي ڄاڻائي ٿي ته شهزادي (معزالدين) انهن ٽن ماڻهن (ميان دين محمد ۽ بن عزيزن) جي گرفتاري کي ڪافي سمجهي (ملتان) موٽي ويو، ۽ اتي پهچي حڪم ڏنائين ته انهن ٽنهي شخصن کي قتل ڪيو وڃي. بعد ۾ يار محمد، آهسته آهسته ڪلي استقلال حاصل ڪيو، ۽ سيوستان (سيوهڻ) تي قابض ٿي ويو... سوي (سبي) جي وڏيءَ مملڪت ۽، جيڪا سنڌ کان قنڌار تائين پکڙيل آهي، ۽ ٻين علائقن کي قديم زميندارن جي قبضي مان ڇڏائي پنهنجي قبضي هيٺ ڪيائين، وغيره (مآثر، اردو ترجمو، ص 813 ۽ اڳتي).

ميان يار محمد ڪلهوڙي جو قصو انهي بيان کان گهڻو طويل، مختلف ۽ عبرتناڪ آهي.

گرفتاري لاءِ پيڇو ڪندڙ مغل فوج کي ”نئين گاج“ وٽ شڪست ڏيئي ڀڄائي ڪڍڻ بعد، ميان يار محمد مسلسل ٻه سال قلات ۾ مصيبتن کي منهن ڏنو. بروهي خان قلات پهريائين مقابلو ڪيو، جنهن ۾ محراب خان خان قلات، ماريو ويو ۽ لڄار صلح ڪرڻو پيو. جنهن ۾ ميان يار محمد جا فرزند ميان نور محمد ۽ ميان محمد خان خون بها ۽ جنگي تاوان جي ادائگي خاطر يرغمال بنايا ويا. پوءِ ميان يار محمد کي باقي قبيلي سميت قلات ۾ قيام ڪرڻ جي اجازت ملي. (تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا ص 21)

جلاوطني جي هن دور جو هڪ عڪس خود ميان يار محمد جي هڪ خط ۾ ملي ٿو. لکي ٿو ته ”... ڪوهستان جي علائقي ۾ جيڪي پريشانين لائق رهيون، ۽ بروهي حاڪم قلات هٿان جيڪي زهر جا پيالا پيڻا پيا، انهن جي ياد زندگيءَ جي آخري دم تائين نه وسرندي، ”آخر چون ڏيڌڪ بندهاي جلاوطنن از اوقات گذاري خود عاجز اند...“ آخر جڏهن ڏنائين ته اسين جلاوطن ماڻهو گذر اوقات ۾ خود عاجز آهيون، تڏهن اڌ قبيلي کي پاڻ وٽ

گروي رکي باقي اڌ کي پنهنجي ماڻهن سان گڏي سنڌ روانو ڪيائين ته جيڪي هت لڳي سو کڻي اچن. (گلدستہ نورس بهار قلمي ص 99، 100).

وطن واپسي:

ميان يار محمد التماس خان بروهيءَ کي ساڻ ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيو. قلات کان زيدي ۽ ننگ، اتان منيچر جو ڪنارو ڏئي سامتاڻي پهچي قيصر پنهور جي زمين تي قبضو ڪيائين. جتي ڪٿي سرائي خليفن ۽ مريدن جا انبوه سندس استقبال ۽ لشڪر ۾ شامل ٿيڻ لاءِ حاضر ٿيندا ڏسي، التماس خان بروهي ڊجي ويو ۽ ايئن چئي پني ڏنائين ته، ”توهان کي اسان جي مدد جي ڪا به ضرورت نه آهي، خان قلات جي تقاضا جو پاڻ اچي پورا ڪجو.“ سرائين جون جنگي ترڪيبون ۽ رنگ ڀنگ نرالا هئا. سنڌوندي تي ”پاٽ“ جو بندرگاه، نئي شڪارپور شاهراه تي واقع هجڻ سبب هڪ اهم دفاعي مرڪز هو. اتان جو عوام مغل سرڪار جي خلاف هو، ليڪن ظالم عملدارن جي موجودگيءَ ۾ بغاوت ڪري نه ٿي سگهيو. سرائي فتو فقير، پائائين سان رابطو قائم ڪيو ۽ ”پاٽ“ تي قبضي ڪرڻ جي ترڪيب ٺاهي وئي. ماڻهن مغل حاڪم کي عرض ڪيو ته اڄ رات اسان وٽ ٻاهران جڇ اچي آهي، توهان کي سپاه سميت شراب ڪباب جي دعوت ڏيون ٿا جيڪا قبول فرمايو ۽ قلعي جا دروازا جڇ جي آمد وقت کولڻ جو حڪم ڏيو. عرض مناسب ۽ مفيد هو، جيڪو قبول ڪيو ويو. سرائي لشڪر دهل شرنايون وڄائيندو شهر ۾ داخل ٿيو ۽ شراب جي نشي ۾ غافل مغل سپاهين ۽ عملدارن تي اچي تنو. اهڙيءَ طرح پاٽ جي اهم بندرگاه ۽ تجارتي مرڪز تي قبضو ڪيو ويو. (تاريخ پاٽ پراڻي، مولف مخدوم محمد روشن).

الاهي امداد:

مغل صوبيدار بختيار خان پهريائين ملتان سرڪار کي ميان يار محمد ڪلهوڙي جي پيشقدمي کي روڪڻ لاءِ فوج موڪلڻ جي استدعا ڪئي ۽ پوءِ شهزادي معزالدين جي خود اچڻ ۽ ڪنهن ڦاٽ ڦاٽڻ جي ڊپ کان انهيءَ کي روڪڻ لاءِ چيو. شهزاده کي شڪ گذريو ۽ پهريون حملو بختيار خان تي ڪيو ويو، جنهن مقابلو ڪيو ۽ ماريو ويو. اهڙيءَ طرح ميان يار محمد جو هڪ دشمن ٻئي دشمن هٿان دفع ٿيو ۽ انهي کي الاهي امداد ۽ مرشد جي ڪرامت سمجهي سرائي لشڪر جو عسڪري حوصلو بلند ٿيو.

ميان يار محمد ”گاها“ ڳوٺ ۾ عارضي صدر مقام قائم ڪيو. سرائي

تخت گاه خدا آباد

لشڪر وڌي وڃي مرڪپور ۽ گاهي جمشيد ڳوٺ والاريا ميان مير محمد ڪلهوڙو سندن ڪمان ڪري رهيو هو، پوءِ فتح پور تي قبضي ڪرڻ وقت ميان يار محمد پاڻ اچي ڪمان سنڀالي. مغل سرڪار، مقرر ملزم ميان يار محمد ۽ ڪلهوڙا قبيلي جي سموري جائداد، سبي ۽ گنجابه جي نواب بختيار خان جي حوالي ڪري ڇڏي هئي. ميان يار محمد، چانڊڪا (لاڙڪاڻو) تي حملو ڪيو ۽ بختيار خان جي ڀائٽي الهه بخش کان اهو سڄو علائقو کسي ورتو. بعد ۾ ڳاڙهي، شڪارپور پنهوراري ۽ ساھتي ۾ ڪنڊياري تي قبضو ڪيو. ان وقت، وقت مڊر سياستدان جي حيثيت ۾، هن فيصلو ڪيو ته ”شڪارپور پنهوران“ جيڪو هڪ ويران جهنگ هو، اتي سنڌ جو تختگاه تعمير ڪيو وڃي ۽ انهيءَ جو نالو ”خدا آباد“ رکيو وڃي.

تختگاه خدا آباد:

انهيءَ هنڌ سنڌ جي قومپرست قبيلي ماڃين جو ڳوٺ هو، جيڪو سيوهڻ جي مغل نواب حمايتي قبيلي پنهورن جي حوالي ڪيو هو ۽ هاڻي اهو ميان يار محمد جي قبضي ۾ هو. انهيءَ هنڌ هڪ قديم قلعو ”واھري جياسي“ جي نالي سان قائم هو، جتي ماڃي قوم آباد هئي. ارغونن جي دور کان وٺي ماڃي قوم ڌارين جي تسلط جي خلاف وڙهندي آئي هئي. مغلن اتي نيرون ڪوٽ جي نالي سان فوجي مرڪز ۽ سرڪار قائم ڪئي. باغبان (مخدوم بلاول شهيد جو يادگار) ۽ نيرون ڪوٽ (باغي ماڃي قبيلي جو مرڪز) ٻه الڳ ڀرڳڻا مقرر ٿيا ۽ نيرون ڪوٽ بکر بجاءِ سيوهڻ جي نوابي ۾ شامل ڪيو ويو. سيوهڻ جي مغل نواب بختيار بيگ ماڃين کان ڏل وصول ڪري نه سگهيو، تنهن ڪري هن فوجي ڪاروائي ڪري ماڃين کي اتان بيدخل ڪري سندن زمينون ۽ جائداد، چئن پنهور سردارن جي حوالي ڪيا ۽ چار واھ جدا جدا، موسو، عيسو، دائود ۽ جلال پنهور جي قبضي هيٺ ڏنا ويا. پنهور پوءِ به ماڃين جون زمينون آباد ڪري نه سگهيا ۽ اتي جهنگلي جانورن جا شڪار گاه ٺاهيائون، جنهن کي مغل دفترن ۾ نيرون ڪوٽ بجاءِ ”شڪارپور پنهوران“ جي نالي سان لکيو ويو. تاريخ مظهر شاهجهاني مطابق سيوهڻ جي نواب احمد بيگ جي دور ۾ هي علائقو ويران ٿي ويو. انهي مان سمجهجي ٿو ته ماڃين ۽ ٻين قومپرست قبيلن، سميجن، انڙن، شورن ۽ جابلو بلوچ قبائلي، مغلن جي حڪمراني هلڻ نه ٿي ڏني. سندن علائقا ڪنهن مضبوط ۽ ڏاهي سردار جا منتظر هئا، جيڪو مغل شهنشاهيت کان انهن کي آزاد ڪرائي سگهي. ميان يار محمد جي مدنظر اها زميني صورتحال هئي، تنهن ڪري جڏهن مغل

تخت گاه خدا آباد

شهين شاه فرخ سير، ميان يار محمد سان مصالحت جي پاليسي اختيار ڪئي، تڏهن پلاڏن ۽ مقامي طاقت جي باوجود هن ”خدا يار خان“ جو خطاب قبول ڪري، سبي ۽ گنجابه جي مشڪل صوبيداري پاڻ تي هموار ڪئي. تاهم انهي سان گڏ شڪارپور پنهوران ۽ نيرون ڪوٽ جو سڄو پرڳڻو طلب ڪيو جيڪو کيس ڏنو ويو ۽ هن ”خدا آباد“ جو شهر ٻڌرائي، انهيءَ کي پنهنجو صدر مقام بنايو، ڇاڪاڻ ته اهو سنڌي قومپرستي جو مرڪز هو.

تدبير ۽ دور انديشي:

سبي ۽ ڍاڍر جي صوبيداري، نقصان جو منصب هو. بختيار خان، دائود پوٽن ۽ ڪلهوڙن جي ملڪيت مان آمدني تي انتظامي خرچ پڪي جو پوراڻو ڪيو پئي. سندس مارجي وڃڻ بعد چار صوبيدار هڪ ٻئي پٺيان مقرر ٿيندا ۽ استعيفا ڏيندا رهيا. آخرڪار شاهي درٻار مان انهي بارگران ڪڍڻ لاءِ ميان يار محمد ڪلهوڙي کي منتخب ڪيو ويو. مدبري ۽ دور انديشي کان ڪم وٺي ميان صاحب اهو قبول ڪيو ۽ ڪاميابي سان نٻاهيو. انهيءَ ڪري مغل درٻار ميان يار محمد کي پسند ڪيو ۽ سندس ڪاروائين تي چشم پوشي لاءِ حڪم جاري ڪيو، بعد ۾ بکر ۽ سيوهڻ سرڪارين جو انتظام به ميان صاحب جي حوالي ڪيو ويو. گلدستہ نوره بهار مطابق بکر ۽ سيوهڻ جي ”زمينداري“، ”خدا يار خان“ جي حوالي ڪرڻ وقت پنج شرط عائد ڪيا ويا: (1) سزجن جي حفاظت، (2) ملتان ۽ ٻئي جي صوبيدارن سان، بوقت ضرورت، الحاق، (3) رستن تي امن امان، (4) رعيت جي خوشحالي ۽ (5) ايران متعلق صحيح خبر رسائي فراهم ڪرڻ (قلمي ص 9).

صوفي شاهه عنايت جي شهادت (1718ع):

مذڪور شرطن هيٺ، نٿي جي صوبيدار نواب اعظم خان کي ضرورت وقت فوجي مدد فراهم ڪرڻ لازم هئي. جڏهن صوفي شاهه عنايت شهيد جهوڪ شريف ۾ عوامي عقيدت حاصل ڪئي ۽ سيدن، پليجن ۽ بت زميندارن جي دشمني سبب نٿي جي نواب صوفي جي خانقاه تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو تڏهن شاهي درٻار جي اجازت سان: ”حسب الحڪم ڪمڪ بنام، خدا يار خان عباسي و سائر احتشام طلبيده“ خدا يار خان (ميان يار محمد) عباسي ۽ ٻين گروهن کي حسب الحڪم ڪمڪ جي لاءِ طلب ڪيو، ”تحفته الڪرام ج 3 ص 100). مير شهادت بلوچ ۽ ميان محمد خان ڪلهوڙو ڪمڪ وٺي روانا ٿيا. جهوڪ شريف جو محاصرو پورا چار مهينا جاري رهيو (13 آڪٽوبر 1717ع کان پهرين جنوري 1718ع) مورخ بند فقيرن رات جو محاصرو

ڪندڙن تي راتاها هڻي ڪافي جاني نقصان ڪيو. تنگ اچي مغل نواب اعظم خان صلح جو بهانو بنايو. مير شهداد ٽالپور ۽ ميان محمد خان وچ ۾ پئي قرآن شريف تي صلح ڪرايو. فقيرن جي جان مال کي نقصان نه رسائڻ جو عهد ڪيو ويو هو، ليڪن اعظم خان جي بدعهدي جي حالت ۾ ڪلهوڙا ڪمڪ ڪجهه به ڪرڻ جي مجاز نه هئي. 15 صفر 1130ھ مطابق پهرين جنوري 1718ع تي صوفي شاهه عنايت کي شهيد ڪيو ويو ۽ سنڌ جا زميندار، جيڪي شاهه عنايت جي بر خلاف هئا، هاڻي ميان يار محمد ڪلهوڙي کي هن شهادت لاءِ جوابدار قرار ڏيڻ لڳا. ڇاڪاڻ ته لاڙ جا ڪجهه ڳوٺ ميان صاحب کي ڪمڪ ڏيڻ جي عيوض عطا ڪيا ويا ۽ نواب شاڪر خان سنڌ ڇڏي ويو ته روپاه جو پرڳڻو ميان يار محمد ڪلهوڙي مقاطعي تي وٺي پنهنجي قبضي هيٺ آندو. موقعي جو فائدو وٺڻ، شهادت لاءِ ذميدار هجڻ جو ثبوت نه سمجهڻ گهرجي. هڪ دور انديش مڊبر قائد جي حيثيت ۾ ميان يار محمد، مغل سرڪار سان ڪيل عهدنامي جي تعميل ڪري ڪمڪ رواني ڪئي هئي. سندس مقرر ڪيل سالارن، شهداد خان ۽ ميان مير محمد، صلح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. عهد شڪني ۽ قتل لاءِ فقط نئي جو نواب ذميدار هو، جنهن جي علائقي ۾ ميران پور جهوڪ شريف واقع هئي ۽ جيڪو فوجي ڪاروائي ۽ مزيد اقدامات ڪرڻ لاءِ فعل المختيار هو. بعد ۾ شاهي دربار مان عطا ڪيل علائقن ۽ مزيد علائقي جو نيڪو حاصل ڪرڻ پنهنجي طاقت کي مستحڪم ڪرڻ خاطر ضروري هو.

مشڪلات ۽ استقلال:

ميان يار محمد ڪلهوڙي ڪل 18 سال راج ڪيو (1702-1719ع). پهريان نو سال سخت جدوجهد ۽ مخالفين کي زير ڪرڻ ۾ گذريا ۽ پويان نو سال ڪلهوڙا طاقت کي منظم ڪرڻ ۾ صرف ٿيا. ميان يار محمد، ڪلهوڙا خاندان جو پهريون فرد هو جنهن کي شاهي اعزاز حاصل ٿيو ۽ هن انهي اعزاز ۽ موقعي کي پنهنجي خاندان، ساٿين ۽ ملڪ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو. سندس درپيش بيحد مشڪل حالات هئا، خاندان جي ملڪيت تي بختيار خان جي وارثن جي دعويٰ جاري رهي، مريدن ۽ سرائي خليفن، سروپجي ۾ پاڻ کي سڃو ڪري ڇڏيو هو، انهن جي آبادڪاري ۽ بحالي خاطر مقتدر مقامي وڏيرن ۽ سندن قبيلن جي مزاحمت ۽ ويڙهاند هڪ وڏو مسئلو هو، جڏهن ته ڪلهوڙا خاندان جو اڌ حصو عورتن سميت، خان قلات وٽ يرغمالِي هو جن ۾ ميان نور محمد، ميان دائود ۽ ٻيا فرزند ۽ عزيز به شامل هئا. يرغمالين جي آزاديءَ لاءِ ميان يار محمد کان

سمندر خان ”گنجاہ“ جو علائقو طلب ڪيو، جيڪو مغل سرڪار طرفان کيس عطا ڪيل هو. مير شهادت تالپر ۽ شيخ غلام محمد صلاح ڏني ته شرط پورو ڪجي ۽ انهيءَ لاءِ شاهي اجازت طلب ڪجي. گلڊسٽ نورس بهار ۾ ميان يار محمد جا هي الفاظ سياست جي تاريخ ۾ محفوظ ڪرڻ جي قابل آهن:

”من فرزند و قبائل و جان و مال خود را، در راه بندگي نثار کرده ام. هرچه مناسب دانند، بنويسند“ (قلمي ص 314). ساڳي ذريعي جي ص 94 تي سندس المناڪ پريشاني جو ذڪر ڪيل آهي، جيڪا خان قلات طرفان سندس چئن ڪٽنبن ۽ پٽن کي پرده دار زالن سميت قلعي ۾ اچي رهڻ جي حڪم سبب پيدا ٿي: ”چون اين مراتب منافي ناموس بود، نورچشم (ميان نور محمد) از بس غيرت و حميت همگي اهل پرده را ...“ اڳتي انهي نسخي جو پنو غائب آهي، ص 63 تي پڻ افراد خانہ جا نالا ڏاهي فلاڻو لکيو ويو آهي. بهرحال خاندان جي پريشاني اڪثر حاڪمن ۽ سردارن کي جهڪائي ڇڏيندي آهي، ليڪن ميان يار محمد نه جهڪيو. جڏهن قلات جي خان، سمندر خان کي ملتان سرڪار طرفان تاڪيدي حڪمنامو مليو، تڏهن ڪلهوڙا يرغمالِي خاندان کي قلات جي قيد مان رهائي حاصل ٿي. (تاريخ سندھ، ص 227).

سبي ۽ گنجاہ جي صوبيداري ۾ باغي پٺاڻن کي منهن ڏيڻو پيو. سردار رحيم پراڻگ ۽ دولت خان پني بغاوت ڪئي، جنهن کي ميان يار محمد ڪمال استقلال ۽ ڪاميابي سان منهن ڏنو. مغل سرڪار سان ڪيل معاهدي جي آخري شق مطابق ميان صاحب جي ذميوارِي هئي ته ايران جون صحيح خبرون بروقت مغل دربار ۾ پهچائي. ميان اها ذميوارِي به احسن طريقي سان نباهي. ايراني ۽ مغل شهنشاهيت جي وچ ۾ ڦٽل جو قبضو هڪ مستقل مسئلو هو، جيڪو همايون بادشاهه کان مسلسل جاري هو. ميان صاحب جي ذمي سبي ۽ ڍاڍر جي سرحدن جي حفاظت ڪرڻ هئي ۽ قلات جي بروهين تي اعتماد تي نه ٿي سگهيو. انهي سلسلي ۾، ميان يار محمد خود لکي ٿو ته ”ملڪي انتظام جو رشتو بيحد نازڪ آهي. ۽ بادشاهه جي حقوق فرمانبرداري جو رشتو انهيءَ کان به وڌيڪ نازڪ آهي.“ (گلڊسٽ نورس بهار، قلمي ص 36، 37). انهيءَ رشتي کي ميان يار محمد بذات خود سرزمين تي حاضر رهي نباهيو. پنهنجي علائقائي سرحدن جي حفاظت ۽ رعيت جي امن امان خاطر پنهنجي عزيزن ۽ شڪارپور جي داؤد پوٽن سان ڇهه روز جنگ ۽ پوءِ امير محمد مبارڪ خان داؤد پوٽي سان صلح، سندس عسڪري ۽ سياسي صلاحيتن جو رڪارڊ آهي.

وفات ۽ پڻت:

سنڌ جو باصلاحيت سرواڻ، ميان يار محمد ولد ميان نصير محمد
ڪلهوڙو تاريخ 11 ذيقعدہ 1113ھ بروز جمع مطابق 14 سيپٽمبر سن 1719ع
تي پنهنجي تختگاه خداآباد ۾ راه رباني ورتي.
”ورا پنج فرزند چون نره شير،
که هريک جوان و دلاور دلير“

پويان پنج فرزند ڇڏيائين:

- (1) ميان نور محمد (2) ميان محمد خان (3) ميان محمد دائود خان
- (4) ميان تاج محمد خان ۽ (5) ميان غلام حسين خان.

شخصيت:

جديد دور جي محقق مولانا غلام رسول مهر جي تحقيق مطابق ميان يار
محمد ”اصلاً ديندار، درويش خو اور فقير منش آدمي تھا“ (تاريخ سنڌ
ص 302). جڏهن خانداني رياست جي ڀڳ ميان يار محمد جي مٿي تي رکي
وئي، تڏهن حالتون حد درجي ناسازگار ٿي چڪيون هيون. وڏو ڀاءُ قيد ٿي
ويو، ملڪيت ضبط ٿي وئي، شاهي فوج تعاقب ۾ هئي، مريد منتشر ٿي ويا
۽ خاندان جي لاءِ ڪٿي به جاءِ پناهه نه هئي. جڏهن ميان يار محمد هيءَ دنيا
ڇڏي، تڏهن ڪلهوڙا اقتدار جو سنڌ جي وسيع علائقن ۾ ڀايو پئجي چڪو هو
۽ سرائي ۽ ٽالپر سپاهين جي هڪ منظم فوج ڪلهوڙا اقتدار جي ضمانت
بنجي وئي هئي. اها تاريخي حقيقت ميان يار محمد جي عسڪري، انتظامي ۽
شخصي صلاحيتن جي غمازي ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

سنڌ جي خودمختياري لاءِ ڪلهوڙن جي جدوجهد

ڊاڪٽر محمد لائق زرداري

دنيا جي سرزمين تي تاج ۽ تخت ته هوندا ئي ماڻهن لاءِ آهن، جن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيترن ئي ماڻهن سرن جا سودا ڪيا. ڪي ڪامياب ٿيا ته ڪي مٽجي ميسارجي ويا. تاريخ ۾ صرف اهي زنده رهيا، جن پنهنجي وطن ۽ قوم لاءِ قرباني ڏيئي سک ۽ امن حاصل ڪيو. تخت ۽ تاج جو مالڪ، ڪنهن نه ڪنهن شخص کي ته ضرور ٿيڻو آهي. ڪير به هجي، خراج تحسین انهن کي پيش ڪيو ويندو آهي، جن وطن ۽ قوم لاءِ ڪشالا، مصيبتون ۽ مشڪلاتون برداشت ڪري عوام جي لاءِ سک ۽ امن خاطر تخت ۽ تاج جا مالڪ ٿيا. وقت جي اڪابرن روزنامچا لکي ڪي حقيقتون ۽ واقعات قلمبند ڪري رکيا. ڪن حڪمرانن پنهنجي منشين کان پنهنجون تاريخون مرتب ڪرايون. انهن کي وقت جي عالمن ۽ محققن ڇنڊڇاڻ ڪري تحقيق جي سائنسي بنيادن تي ترتيب ڏيئي مرتب ڪيو. تحقيق جو ڪم ته هلندو رهندو. ڪلهوڙن جي ڪيل جدوجهد ۾ سنڌ لاءِ ڪيل قربانيون ۽ ڪاوشون تاريخ ۾ هميشه هميشه محفوظ ٿي ويون.

ملتان برهمڻ دؤر کان وٺي سنڌ سان شامل هو. عرب دؤر ۾ به اتر سنڌ ملتان، جنهن کي ماموره جي نالي سان سڏبو هو، سنڌ سان شامل هو ۽ ڏکڻ سنڌ جو تخت منصوره هو، جتي عرب خليفن جا گورنر مقرر ٿي ايندا هئا. بعد ۾ هڪ عهد ۾ بادشاهن جي عروج ۽ زوال مطابق مختلف شهنشاهن مٿن سبڪتگين، محمود غزنوي ۽ شهاب الدين غوري جي تسلط ۾ رهي (1) سنڌ ۾ سمن جي سلطنت جي خاتمي کانپوءِ، سنڌ جو عوام ارغونن ۽ ترخانن جي تسلط ۾ رهيو. سنڌ ۾ مغلن خلاف بغاوت ٿي ۽ سيوهڻ، ٺٽي ۽ بکر ۾ سوين معرڪا ٿيا. آدم شاه ڪلهوڙي بکر ۾ مهدي دائرو کوليو ته مسلمان توڙي

هندو سندس حلقه احباب ۾ شامل ٿيندا رهيا. ميان آدم شاه کان وٺي ميان دين محمد تائين ڪلهوڙن پنهنجي وجود جي جنگ لڙي، جن ۾ هن خاندان پنهنجي رت جو نذرانو ڏنو ۽ پنهنجي طاقت کي بچائيندا آيا. ميان نور محمد سنڌ ۾ مقامي حڪومت جو بنياد رکيو. ڪلهوڙن کان اڳ ۾ سنڌ دهلي جي ماتحت هئي. دهلي مان ئي سنڌ جا گورنر ۽ نواب مقرر ٿي ايندا هئا، جيڪي ڌاريا هئا. دهلي دربار مان ڪڏهن به ڪنهن مقامي حڪمران لاءِ ڪوبه پروانو جاري نه ٿيو. ترخان دؤر حڪومت ۾ به سنڌ جا تعلقات دهلي جي مرضي ۽ خواهش موجب ٻين علائقائي قومن سان قائم ٿيندا هئا. سن 1552ع کان 1723ع تائين نئي ۾ گورنر مقرر ٿيا.

اڪبر جي عهد حڪومت ۾ ٿي گورنر آيا.

جهانگير جي دؤر ۾ چوڏهن گورنر آيا.

شاهجهان جي دؤر ۾ سورهن گورنر آيا.

اورنگزيب بادشاهت ۾ ارڙهن گورنر آيا.

اورنگزيب جي وفات بعد چار گورنر ٿيا.

۽ معزالدين جي دؤر ۾ ٻارنهن گورنر ٿيا.

1707ع ۾ اورنگزيب جي مرڻ کان پوءِ مغل شهنشاهيت جو زوال شروع ٿي ويو. ڏکڻ کان مرهٽن ۽ جاتن غارتگري شروع ڪئي. اتر ۾ روهيلن ۽ سکن ڦرمار شروع ڪئي. مرهٽن به ملڪ کي تپائي ڇڏيو. جاتن وري دهلي ۽ آگرا جي ويجهو خودمختيار رياست کڙي ڪئي. روهيلن دوا، گنگا ۽ جمنا کي ڦرمار لاءِ آماجگاهه بنائي ڇڏيو. دکن ۽ آڻوٽ مرڪز کان ڇڄي ڌار ٿي ويا. (2) سڀني صوبن ۾ خودمختياري جي هوا هلي. اورنگزيب کان پوءِ پويان ڪمزور حڪمران ثابت ٿيا. انهن سڀ ڪجهه برباد ڪري ڇڏيو. نواب اندروني خودمختيار بڻجي ويا. صرف نالي ماتر خراج ادا ڪندا هئا (3) سڄي ملڪ ۾ بدامنيءَ جي لهر اٿي، جنهن ۾ ڦرمار جو سلسلو شروع ٿي ويو. سنڌ ۾ ته اڳي ئي حالتون خراب هيون. سنڌ ارغونن کان وٺي، ترخانن جي دور، اڪبر ۽ جهانگير جي عهد حڪومت تائين، سنڌ جي سڀني طاقتور قبيلن سرڪار خلاف بغاوتون ڪيون، انهن قبيلن سرڪاري قافلن ۽ پيڙين کي ڦري، ملڪ ۽ مغليه نوابن جو نڪ ۾ ڍر ڪري ڇڏيو هو. شاهجهان جي دؤر ۾ شهزادو اورنگزيب 2

سال 8 مهينا نٿي ۾ صوبيدار ۽ سيوهڻ جو ناظم ٿي رهيو. سندس ڏينهن ۾ ڪڇ، قلات، ڪيچ مڪران، ڪاڇو، ڪوهستان، لاڙ ۽ ڪڇ ڀڄ تائين سڀني قبيلن فساد ڪيا. قلات جي احمد زئي خانن بغاوت ڪري آزادي جو اعلان ڪيو. (4) سنڌ ۾ وڳوڙ، فساد، قرون ۽ بيمارين منهن ڪڍيو. سن 1654ع اورنگزيب ۽ سندن ڀائرن جي وچ ۾ فساد شروع ٿيا. تخت ۽ تاج لاءِ گهرو ويڙهه شروع ٿي جنهن جو اثر سنڌ تي پيو. انهيءَ سال ۽ ٻئي سال سنڌ ۾ سخت ڏڪار پيو. پليگ جهڙي بيماري به قهر ڪري ڇڏيا. (5)

ڪلهوڙن جو مغل دربار خلاف مزاحمت :

دنيا قديم زماني کان وٺي جنگ سازي ۽ مارا ماريءَ انسانيت جو سڀ کان روشن ڪارنامو سمجهندي اچي پئي. اهي ماڻهو يقينن خاص قدر ۽ مرتبي جا مستحق هئا، جن ضرورت جي وقت، خلق خدا جي آزادي ۽ خوشحالي، امن ۽ سلامتيءَ خاطر تلوارون هلايون. هنن ان طرح ظلم ۽ ڏاڍ ڪي مٽايو ۽ مظلومن لاءِ خدا جي زمين تي اطمينان جي زندگي گذارڻ جا موقعا پيدا ڪيا، مگر خود غرض ۽ حق ناشناس، انهن انسانيت جي عظيم محسنن ۽ اهڙن ماڻهن کي به شامل ڪري ڇڏيو، جن خاص دائري ۾ ممڪن آهي ته ڪي چڱا ڪم به ڪيا هجن پر پوءِ به اهو اڪثر ملڪن ۾ علائقن لاءِ اذيت، مصيبت ۽ آفت جون بجليون بنيا رهيا. انهن جي هٿان هزارين ماڻهو تلوارن جي هيٺ آيا، هزارين گهر لٽجي ويا، اهو سڀ ڪجهه عمل ۾ آيو، جنهن کي اخلاق جي ضابطن خير جي بجاءِ شر، حق ۽ انصاف جي بدران ظلم ۽ ڏاڍ کان سواءِ ٻيو ڪجهه سمجهي نٿو سگهجي. (6) سنڌ جو عوام دريدر بي يارو مددگار هو. مغليه نواب صرف پئس ۽ وٺڻ ايندا هيا. انهن جي عوام سان ڪابه همدردي ڪانه هئي. مغل دؤر ۾ سنڌ ٻن حصن ۾ ورهايل هئي، سنڌ جي اتر ۾ بکر سرڪار هئي، جنهن جا وري پرڳڻا هئا، الور، سکر، ڇانڊڪو، جتوئي، درٻيلو ۽ ماتيلو، سيوي، فتح پور، گنجاپور ۽ ڪاڪڙي، ٻئي طرف ڏکڻ ۾ نٿو صوبو هئو، جنهن جا پرڳڻا هئا جن کي سرڪاريون چيو ويندو هيو، سي هيون ٺٽو، ڇاچڪان، سيوستان، نصرپور ۽ چڪر هالا. سنڌ جو نالو نشان به ڪونه هو. (7)

ميان نصير محمد ۽ اورنگزيب بادشاهه :

اورنگزيب بادشاهه جڏهن گهرو لڙاين ۾ مصروف هو ته سنڌ جي اتر ۾ بکر سرڪار جي حدن ۾ ميان نصير محمد مريدن ۽ همدردن جو وڏو حلقو پيدا

ڪيو. ”جيڪي ڪيڙي سو کائي“ جي اصول تحت بغاوت ڪئي. ميان صاحب پنهنجن وڏن جي نقش قدم تي هلندي سنڌي عوام جي دل جي ڌڙڪن تي پيو. هن مغلن سان مهاڏو اٽڪايو، جتي حاسدن ۽ مخالفن جي سازش تحت کيس بکر ۾ گهراڻي گرفتار ڪري دهلي موڪليو ويو. دهليءَ ۾ قيد دوران قيدي سنڌ کي ڪونه وساريو. جڏهن اورنگزيب گهرو لڙاين ۾ مبتلا هو ته هن سنڌي قيدي ڏي قاصد موڪليو. ان امان لاءِ ۽ وفاداريءَ جو وچن وٺڻ چاهيو. ميان جيڪي دل ۾ هو سوئي زبان تي آڻيون ٿا. پنهنجي طرفان ڪو جهيڙو نه ٿا ڪيون، مگر جڏهن ڪو گلي پئجي وڃي ٿو ته شهنشاهه جي فرمان موجب ان کي پنهنجي ڪيتي جي سزا ڏيون ٿا. ميان صاحب جاگيردار ٿي موٽيو ته هن فوجي قوت ۾ اضافو ڪرڻ شروع ڪيو. بکر سرڪار متس ڪڙي نظر رکي. بروهين ۽ پنهورن شاهي ڪارندن جي حڪم سان ميان صاحب سان لڙايون لڙيون. ميان صاحب 1658ع ۾ شرطيه محدود اقتدار حاصل ڪيو. جڏهن ته 1658ع ۾ مغل نواب اچڻ بند ٿيا ته ڪلهوڙا طاقت ۾ آيا. سندن مرڪز ٻڌاڙهي هو. جڏهن ميان نصير محمد خان 1692ع ۾ وفات ڪئي، کيس ٻڌاڙهي ۾ دفن ڪيو ويو. سندن فرزند ميان دين محمد والد جي گادي تي ويٺو. هن به اتر سنڌ، سبي ۽ قلات تائين ڪاهون ڪيون ۽ پاڙيسرين ملتان گورنر وٽ دانهيو جنهن ميان دين محمد سان قرآن شريف تي واعدو اقرار ڪري ملتان گهرايو ۽ اتي کيس قاسي ڏني ويئي. کيس به ٻڌاڙهي ۾ دفن ڪيو ويو.

ميان يار محمد ڪلهوڙو ۽ مغل دربار :

ميان دين محمد جي شهادت بعد سندس ڀاءُ ميان يار محمد مغل سرڪار جي خلاف بغاوت ڪئي. مغل شهزادي معزالدين سان لڙائي ڪئي، جنهن ۾ مغل شهزادي کي شڪست ملي. قلات جي حاڪم ميان سان اچي جنگ ڪئي. ميان يار محمد قلات جي خان سان هڪ ٺاه ڪيو، جنهن تحت ميان جا ٻه پٽ ميان نور محمد ۽ محمد خان قلات جي حاڪم وٽ يرغمال ٿي رهندا ۽ يار محمد وٽس حفاظت هيٺ رهندو. هي واقعو 1700ع ۾ پيش آيو. مغل گورنر اتر سنڌ جو انتظام، امن ۽ امان بحال ڪري نه سگهيو، جنهن ڪري لاچار ٿي بکر ۽ گنجپهه جا علائقا ميان جي حوالي ڪيا. قلات جي نواب کي حڪم مليو ته ميان يار محمد نواب مقرر ڪجي ٿو. سندس حمايت ڪئي وڃي. ميان يار محمد کي هيٺين شرطن تي نواب مقرر ڪيو ويو.

(الف) سرحدي رستن جو انتظام مستحڪم ڪيو ويندو.

(ب) جڏهن بادشاهه کي ضرورت پوندي ته هو پنهنجي فوج سميت ملتان ۽ ٺٽه جي صوبيدارن جي مدد لاءِ تيار رهندو.

(ت) رستن تي امن امان قائم ڪيو ويندو.

(ث) رعيت جي خوشحالي جو خيال رکيو ويندو.

(ج) ايران جون صحيح صحيح خبرون دربار شاهي ۽ ۾ پهچايون وينديون.

(ح) افغان، ايران ۽ مڪران جي سترهن لکن جي نظرداري ڪئي ويندي.

ميان يار محمد کي مغل دربار مان خدا يار خان جو لقب مليو. مگر هر طرف کان کيس خطرو هو. ان کان علاوه ميان صاحب جو اڌ خاندان قلات جي واليءَ وٽ يرغمال هو، جنهن کي آزاد ڪرائڻو هو ۽ ملڪ ۾ امن و امان به قائم رکڻو هو. بروهين جڏهن ميان صاحب کي پناهه ڏني هئي، تڏهن کيس يقين هو ته ميان صاحب وٽ وڏي دولت آهي، جن تي هو قبضو ڪندو. قلات جي خان، ميان صاحب کي انهيءَ آسري تي آزاد ڪيو ته سنڌ مان مال مٽيڙي اچي. مگر جڏهن ميان صاحب واپس آيو ته هو به والي بڻجي آيو هو. ميان صاحب پاڻ ٻڌائي ٿو ته ”قلات جي والي سمندر خان جي دل ۾ حسد جي باهه پڙڪي رهي آهي“ ميان کي چيائين ته گنجابه کي ڇڏي ڏي، ورنه جنگ جاري رهندي، ميان صاحب کي پريشاني هئي. هڪ ته اڌ قبيلو قلات ۾ يرغمال هو ۽ ٻيو گنجابه جو مطالبو ٿي رهيو هو. ميان يار محمد پنهنجي ڀاءُ ميان محمد خان کي قلات جي حالتن جو جائزو وٺڻ لاءِ موڪليو. قلات جي حڪمران چيو ته گنجابه کان دستبردار ٿيو ته پوءِ سندس قبيلو واپس ڪيو ويندو. ميان صاحب جي استقلال جو پتو ان مان پوي ٿو ته ميان صاحب چوي ٿو ته ”گنجابه هڪ قلعو آهي، مگر ڪو به شخص قلعي جي هڪ سر آڻي بنائڻ لاءِ گهري ته ان جو اڪيون انڌيون ٿي وڃن. مان خاڪ جو ڌرو به نه ڏيندس. خدا نه ڪري جو هن قسم جا خيال منهنجي دل ۾ پيدا ٿين. بروهي پنهنجي لشڪر ۽ ڪوهستاني افغانين کي پاڻ سان وٺي سرحدي علائقي ۾ آيو آهي ۽ گنجابه تي گهيرو ڪيو اٿس. رات ڏينهن جهڙپون ٿي رهيون آهن. مگر مون کي قسم آهي ته مون کي ذري جيترو به انديشو نه آهي. مون کي اميد آهي ته منهنجن سپاهين کي پگهارون ملن ته آئون قلات تي حملو ڪريان ۽ دشمن جون پاڙون پٽي ڇڏيان. پٽ ته ڇا پر قبيلو اصولن تي قربان ڪري ڇڏيان. ميان يار محمد خان جي سفارتڪارن ملتان جي

تخت گاه خدا آباد

گورنر وٽ مسئلو پيش ڪيو، جنهن حڪم ڪيو ته ميان جو يرغمالِي قبيلو ۽ سندس پٽ آزاد ڪيا وڃن.

گنجابه جو قلعو جيئن ته شاهي فرمان موجب ميان يار محمد کي مليو هو. ان جي واپسي شاهي فرمان جي نافرماني سمجهي وڃي ها، مگر قلات جو خان ان لاءِ جائز ناجائز اصرار ڪندو رهيو. ميان صاحب گنجابه جو قلعو پنهنجي پٽ جي نگراني ۾ ڏنو هو. جڏهن قلعي وارا ۽ سندس پٽ هڪ وبائي بخار ۾ مبتلا ٿي پيا ۽ سندس پٽ واپس آيو ته پٺيان قلات جي حاڪم سمندر خان جي ماڻهن ڏاڪڻين وسيلي چڙهي گنجابه تي قبضو ڪيو. جڏهن اها خبر ميان يار محمد کي پهتي ته گنجابه تي وڏو حملو ڪيائين، نتيجي ۾ قلات جا موڪليل فوجي سردار مارجي ويا. باقي ڀڄي نڪتا. انهن جو پيڇو ڪري کين قتل ڪيو ويو. ميان صاحب گنجابه سان گڏ سبي ۽ ڍادر جا قلعا به قبضي ۾ آندا. هي واقعو 1708ع ۾ ٿيو.

مغل دربار کان ميان يار محمد جي ذمي جيڪي فرض سونپيا ويا هئا، سي هن بخوبي سرانجام ڏنا، مثال طور دهليءَ جي بادشاه جي ڪيل حڪم جي نافرماني برادري، ايراني حڪومت جي يلغار کان آگاهي، فوجي تيارين ۽ حملن کان خبردار ڪرڻ، قلعن ۽ جابلو لڪن جي چوڪسي. جڏهن قنڌار ڪشمڪش جو مرڪز بڻجي ويو ته سبي ۽ ڍادر جي لڪن لاءِ سخت خطرو پيدا ٿي ويو. ميان صاحب کي تشویش هئي ته بروهين تي ڪوبه ڀروسو نه هو، جيڪڏهن قنڌار ۾ لڙائي لڳي ها ته افغان قلعي ۾ ويهي رهن ها. انديشو هو ته ايراني لشڪر بروهين سان گڏجي سنڌ ۾ قمار ڪن ها، ڇاڪاڻ ته سندس علائقو بروهين سان گڏ هو. بروهي، ميان صاحب جا دشمن هئا، ان کان علاوه قنڌار کان اچڻ وارا ماڻهو سبي ۽ ڍادر جي رستي کان اچي ٿي سگهيا (8). ميان يار محمد دهلي دربار کي مشورو ڏنو ته قنڌار ۽ قلات تي حملو ڪري قبضو ڪيو وڃي ته سنڌي فوج جي شان به رهندي، ميان صاحب ويهه هزار سنڌي لشڪر موڪلڻ جو اقرار ڪيو ۽ پنهنجي پٽ کي ان لشڪر جو سردار بنائڻ جو وڃن ڪيو. مگر دهليءَ جي بادشاه بهادر شاه انڪار ڪيو. ميان صاحب کي پوءِ بکر ۽ سيوهڻ جا علائقا به ڏنا ويا.

ميان يار محمد ڪلهوڙو ۽ دائود پوٽا :

دهلي دربار ۾ امير مبارڪ خان دائود پوٽي کي شڪارپور جي منصبداري مليل هئي. ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن جو رشتو سوڻاڻو هو. مگر جڏهن ميان يار

محمد کي دهلي دربار مان ”خدا يار خان“ جو لقب ۽ منصب مليو ته دائود پوٽن، ميان جي علائقي ۾ مداخلت ڪرڻ شروع ڪئي ۽ کيس ناڪام بناڻ جي ڪوشش ڪئي. آخر صبر جو پيمانو لبريز ٿي چڪو ۽ ٻنهي حاڪمن جي وچ ۾ ڇهه ڏينهن جنگ لڳي. کي ٿي جوڌا مارجي ويا ۽ ستين ڏينهن ميان صاحب ۽ امير مبارڪ خان ڳالهون ڪري صلح ڪيو. عهدنامي جو متن مغل بادشاهه جي طرفان مقرر ڪيل ملتان جي گورنر ڏانهن موڪليو ويو.

ملتان جي گورنر سان تعلقات :

مغل دربار کان جڏهن گنجابه ۽ ڍاڍر جا علائقا ميان صاحب جي منصب هيٺ آيا هئا، تڏهن ان جي طرفان مير شهداد خان ٽالپر سفير جي حيثيت سان ملتان ۾ خدمتون سرانجام ڏنيون. سنڌ جا سڀ ناظم جيئن ته ملتان جي گورنر جي ماتحت هئا، تنهن ڪري سڀني نوابن، منصبدارن کي هدايت ٿيل هئي ته هو مغل بادشاهه جي مفاد ۾ سياسي ۽ فوجي طرح هڪ ٻئي جي مدد ڪن، خاص طور نٿي ۽ سيوهڻ جي بغاوت جي ڀرپا ڪندڙن جو پيڇو ڪيو ۽ انهن جو سدباب ڪري ختم ڪيو، جهڙوڪ نومڙين جي لت مار ۽ شورش، ڪرمتين ۽ جوکين جي شورش کي ختم ڪيو. ميان صاحب نو سال شورش کي ختم ڪرڻ لاءِ لڳايا.

ميان يار محمد ڪلهوڙي جا مغل دربار سان تعلقات :

ميان يار محمد تمام پختي ارادي وارو ماڻهو هو. اهڙن ماڻهن جو شيوو هوندو آهي ته جڏهن ڪنهن سان ڪو انجام ڪندا آهن ته انهيءَ تي پهڙ وانگر چمي بيهندا آهن. ڇا به ٿي پوي، پنهنجي واعدي تان وار برابر به نه هٽندا آهن. ميان يار محمد جي دؤر جي شروعات، شاهي فوجن جي خلاف جنگ سان ٿي هئي، انهي جنگ ۾ هن پنهنجي عزيزن جون حياتيون خطري ۾ وڌيون. سندس عقيدتمندن جنگ لاءِ نهايت خوفناڪ پريشانين قبول ڪيون. گهر پار ڇڏيو، وطن کان بي وطن گوارا ڪيو. گذران جي سڀني وسيلن کان محروم ٿيو. پورا ٻه سال سخت ناگوار حالتن ۾ بروهين وٽ بسر ڪيائين، ليڪن سندس ارادي ۾ ڪوبه فرق نه آيو يا سندس عزم ۾ ڪابه ڪمزوري پيدا ٿي نه سگهي. کيس يقين هو ته شاهي عملدار حق ۽ انصاف جي اصولن جي کلي خلاف ورزي ڪندي سندس آزار ڀڃيائون آهن. جڏهن انهن عملدارن کي يقين ٿي ويو ته ميان صاحب

جي خلاف جيڪي قدم کنيا ويا هئا سي برابر غلط هئا ۽ ميان صاحب جون خداداد صلاحيتون سلطنت جي مقصدن لاءِ بيحد مفيد ٿي سگهيون ٿي، تڏهن کيس خطاب ۽ منصب عطا ڪيا ويا. انهيءَ عطئي کي قبول ڪندي ميان صاحب حڪومت سان پنهنجي وابستگيءَ جو ناتو ڳنڍيو. جهڙي طرح سندس حڪومت اصولن تي ٻڌل هئي، انهي ڪري پائيدار رهي. اهڙي طرح موافقت ۾ ٻهڙ جهڙي مضبوطيءَ سان آخري دم تائين پنهنجي اصول تي قائم رهيو. (9) ميان صاحب 1719ع ۾ وفات ڪئي، کيس پنهنجي ٻڌايل شهر خدا آباد ۾ دفن ڪيو ويو.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جا دهلي مرکز سان تعلقات :

سدين کان اهو رواج ۽ رسم مروج هئي ته جڏهن به ڪو بادشاهه شهنشاهه يا راجا مهاراجا وفات ڪري ويندو هو ته بادشاهي درٻار ۾ بادشاهه جي اولاد مان وري عهد مقرر ڪيو ويندو هو. جڏهن به وري عهد تاجدار بنايو ويندو هو ته بادشاهه جي ماتحت صوبن ۽ منصبدارن کي هڪ فرمان تحت نئين تبديلي جي آگاهي ڏني ويندي هئي ۽ خراج موڪلڻ ۽ وفاداريءَ لاءِ نئين سر اقرار ڪرڻ لاءِ حڪم ڪيو ويندو هو، جنهن تي سڀ عمل ڪرڻ جا پابند هوندا هئا. اهڙيءَ طرح جڏهن به ڪنهن صوبي جو گورنر يا علائقي جو منصبدار وفات ڪري وڃي ته ان جي موروثي اولاد جي مقرريءَ لاءِ مرکز کان نئين سر فرمان حاصل ڪيو ويندو هو. بادشاهه جي مرضي هوندي هئي ته هو فوت ٿي ويل جي اولاد مان ڪنهن کي به وري عهد، گورنر، ناظم، منصبدار مقرر ڪري يا پيو ڪو نئون ماڻهو مرکز کان حڪمران ڪري موڪلي ڏئي. عجيب اتفاق ٿيو ته دهليءَ جو بادشاهه ۽ سيوهڻ ۽ بکر جي والي ميان يار محمد ساڳئي ئي مهيني ۾ وفات ڪئي. دهليءَ ۾ 13 نومبر 1719ع ۾ ميان نور محمد وري عهد ٿيو. ميان نور محمد دهليءَ جي بادشاهه ڏانهن درخواست موڪلي ته ”موروثي“ غلام پنهنجي پيءُ جي جڳهه تي فرمانبردار آهي. اطاعت ۽ خراج جا واجبات پورا ڪري رهيو آهي. احڪامن جي تعميل لاءِ هر وقت ڪوشان آهي. ايراني سرحدن جي نظرداري، سبي ۽ گنجابه سان گڏ سيوستان جي جابلو لڪن جي نگهباني جا فرائض حل ٿي رهيا آهن. (10) هيڏانهن ميان نور محمد درخواست موڪلي ته ٻئي طرف دهليءَ جي بادشاهه ناصرالدين جي محمد شاهه جي نالي سان تخت نشيني ٿي. ميان يار محمد لاءِ فرمانبرداريءَ لاءِ فرمان پهتو. ان جي بدران

ميان نور محمد جي درخواست قبول ڪري کيس پنهنجي پيءُ جي موروثي گادي جو منصبدار بنايو ويو.

ميان نور محمد ڪلهوڙو ۽ قلات جي حڪومت:

ڪلهوڙن ۽ بروهين جا تعلقات ان وقت دشمني کي پهتا، جڏهن ڪلهوڙا ميان دين محمد جي سربراهي ۾ مغل سرڪار سان برسر بيڪار هئا. شهزادو معزالدين ملتان جو گورنر هو، بکر ۽ سيوي به سندس ماتحت هئا. معزالدين جي فوج سان لڙائي ڪندي ميان يار محمد ڀڄي وڃي قلات ۾ پناهه ورتي هئي. ان وقت محراب خان قلات جو حڪمران هو. بروهين جيڪي هنن بي وطن سنڌين سان ويڌن ڪيا، اهي ته تاريخ جي صفحن ۾ محفوظ آهن. بروهي گنجابه جي علائقي جا دعويٰدار هئا. انهي دشمني تحت ميان يار محمد جي اهل عيال ۽ سندس پٽن ميان نور محمد ۽ محمد خان کي هنن يرغمال بناڻي رکيو. جڏهن ٻنهي ڀائرن جا مٿا اگهاڙا هئا ۽ قلات جي حاڪم اڳيان قيدي جي صورت ۾ پيش ڪيا ويا ته قلات جي حاڪم کين قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو. مگر موقعي تي موجود قلات جي وزير اعظم آخوند محمد صالح راءِ ڏني ته ميان صاحبان جو قتل، تاريخ ۾ هڪ وڏو بدنامي ڏاڍو ٿيندو، تنهن ڪري قتل جو حڪم معطل ڪيو وڃي. آخوند محمد صالح پنهنجي پڳ لاهي ميان صاحبان جي اگهاڙن مٿن تي رکي. ميان صاحبان پنهنجي ڪٽنب سميت ٻه سال قلات ۾ قيد رهيا. اڀستائين جيستائين ميان يار محمد کي منصبدار بنايو ويو ۽ ميان جي ڪٽنب جا قيدي آزاد ٿيا. ميان يار محمد جي هوندي سيوهڻ جو منصبدار ميان نور محمد کي بنايو ويو هو. جڏهن ميان يار محمد وفات ڪري ويو ته ان جي جاءِ تي ميان نور محمد منصبدار ٿيو. ان وقت قلات جو حڪمران عبدالله خان هو. ميان صاحب کيس احسان جي بدلي چاليهه هزار ساليانو ۽ آخوند محمد صالح لاءِ ٻه هزار ساليانو موڪليندو هو. تاهر قلاتي بروهي حملو آور ٿيندا هئا ته ميان صاحب لڙائي ڪري کين ڀڄائي ڇڏيندو هو. هڪ دفعي ميان صاحب لڙائي ڪندي قلات تي قبضي ڪرڻ وارو هو ته بروهين معافي ورتي ۽ آئنده شورش نه ڪرڻ جو واعدو ڪيو. آخر مستقل صلح ۽ امن خاطر عبدالله خان بروهي، پنهنجيون نيائون ميان نور محمد جي پٽن ميان مراد ياب خان ۽ خداداد خان کي 32 - 1731ع ۾ شادي ڪري ڏنيون، جيئن آئنده نفرتون ختم ٿين ۽ پاڻي ۽ رت جا رشتا قائم ٿين. وري به عبدالله خان ٻيهر حملو ڪيو ته ميان نور محمد جي دفاعي حملي ۾ عبدالله خان مارجي ويو. دهليءَ دربار مان

تخت گاه خدا آباد

ميان نور محمد کي ثابت جنگ جو خطاب عطا ٿيو. ان سان گڏ ميان نور محمد کي گنجابه، سبي، بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي جا علائقا ڏنا ويا. ميان نور محمد سڀني علائقن کي گڏي ”سنڌ“ جو نالو ڏنو. سنڌ جو هڪ دفعو وري ٻيهر نالو نروار ڪيو. مغل دربار ۾ هاڻي واليءَ سنڌ ميان نور محمد سڏجڻ لڳو. سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي بيڪانير جي راجا زورآور سنگهه سان پٽڪن جي مناسبتا ڪري پاڻ کي پڳ مٿي ڀريو. سنڌ ڪيترين ئي صدين کان وٺي ٽڪرا ٽڪرا ٿي چڪي هئي، ڌارين جي غلامي هيٺ انهن جي هن قوم سان ڪابه همدردي ڪانه هئي. سنڌ جا قبيلا گذر معاش لاءِ خانه بدوشن واري زندگي گذاري رهيا هئا. چوريون ۽ ڦرلٽ جو ڌنڌو عام رواج هو. ڪلهوڙن زراعت کي هڻي ڏني. واهه کوٽريا ته ماڻهو ڌنڌي ۽ روزگار سان لڳا. ڏوهارين کي سخت سزائون مليون ته ملڪ ۾ امن امان قائم ٿيو. ميان نور محمد جي دور ۾ دهلي دربار ۾ مير لطف الله ٽالپر جنهن کي مير متارو سڏيو ويندو هو، تنهن کي سفير مقرر ڪيو ويو. هن سان گڏ وقت به وقت پيا سفارتڪار ويندا رهيا، جهڙوڪ سبزل خان، آخوند محمد صالح، حافظ احمد علي، ديوداس مول راج، ديوان ڪرن مل، ملان محمد يار درگاهي، شيخ عزيز الله، ديوان گدو مل ۽ سندس ڀاءُ جسپتراءِ شامل آهن. ميان نور محمد خان کي ”سنڌ جو حاڪم“ سڏيو ويو. مگر گنجابه، سبي، ڪراچي ۽ شڪارپور سنڌ جي وحدت کان الڳ ڪيا ويا.

سنڌ ايران جي قبضي ۾ :

سنڌ مغل دربار جي سنڀال هيٺ هئي. سنڌ ساليانو دهلي کي خراج ادا ڪندي هئي، ان جي خلاف حملي جي صورت ۾ مغل حڪمران حفاظت جو ذميوار هو.

ايران ۾ هڪ ڦورو ڌاڙيل نادر خان جي نالي سان رهڙن مشهور هو. نادر خان کي ايران جي فوج ۾ ڀرتي ڪيو ويو، جتي هو ترقي ڪري هڪ جڏي جو سالار مقرر ٿيو. هن ڪيترين ئي لڙاين ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. بعد ۾ ايراني سردارن جي حمايت سان ايران جو حڪمران ٿيو. هاڻي هن افغانستان ۽ هندستان کي فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو. هن بڪايل بگهڙ جيان ايرانين جا جڳا گڏ ڪري هڪ وڏو لشڪر تيار ڪيو. هن افغانستان تي حملو ڪري ڪابل ۽ پشاور تي قبضو ڪيو ۽ هڪ سال بعد قنڌار تي به

تخت گاه خدا آباد

قابض ٿيو. اتان ئي غزنيءَ تي حملو ڪري مغلن کان آزاد ڪرايائين. نادر پوءِ ملتان فتح ڪندو 18 مارچ 1739ع ۾ دهليءَ تي حملو ڪيائين. دهليءَ ۾ قتل عام جو حڪم ڏنائين. نادر جي درندن سپاهين قتل عام ۽ ڦرلٽ جي ڏور مچائي ڏني. ڏوهي بي ڏوهي قتل ٿيندا ويا. مرد، عورتون، ٻار ۽ ٻڍا سڀ قتل ٿيندا ويا. دهليءَ جون ناليون رت سان وهي هليون. ڪيترن ڏينهن تائين دهليءَ جي گهٽين ۾ لاش سڙندا رهيا. هڪڙا جمنا نديءَ ۾ اڇايا ويا ۽ ٻيا بنا هندو مسلم تميز جي جلايا ويا. هڪ ڏينهن دهليءَ ۾ 30 هزار انسان قتل ٿيا. دهليءَ مان 70 ڪروڙ روڪڙ ۽ هاٿي، گهوڙا ۽ ڪوهنور هيرو (جنهن جي قيمت ڪٿي نٿي سگهجي) ڦريو ويو. نادر پنهنجي هڪ پٽ نصر الله خان جي شادي هڪ مغل شهزاديءَ سان ڪرائي. نادر شاهه جي پٽ نصر الله خان کان جڏهن سندس پيڙهي جو شجرو پڇيو ويو ته هن ٻڌايو ته نصير الله ابن نادر ابن شمشير ابن شمشير.....

12 اپريل 1739ع تي مغل درٻار مان هڪ شاهي فرمان جاري ٿيو، جنهن موجب اٽڪ درياءَ جو اوڀر پاسو مغل درٻار ۾ رهيو. باقي سنڌ ۽ اولهه وارا علائقا نادر شاهه جي حوالي ڪيا ويا.

دهليءَ جي بادشاهه محمد شاهه ۽ نادر شاهه جو عهدنامو:

هي سڀ ممالڪ نادر شاهه جي حوالي ڪريان ٿو. اولهه برف وارو سڄو ملڪ، درياءَ اٽڪ، درياءَ سنڌ، سنگره نالي، دارالملڪ، ڪابل، غزني، افغانين جا ڪوھستاني مقامات، هزاره جات، قلع بکر، سکر، خداآباد، چانڊڪا جوکين ۽ بلوچن جا ديره جات، نٿو صوبو، قلع راهه قصبو بدين ۽ پرڳڻو دولت نادريءَ جي پرڳڻه سموال (نصربور) کيبي، سڀ بندر، قسبا، ڪيت ۽ پرڳڻا دولت نادريءَ جي حوالي ڪيا ويا. (11)

جڏهن مغل سلطنت سان اهڙو فيصلو ڪري چڪو، تڏهن بکر جو رستو پڇيائين. ڪنهن ماڻهو ٻڌايس ته سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد جي طرفان هڪ وڪيل هت رهندڙ آهي، جنهن جو نالو مير متارو آهي. ان کي گهرائي نادر سنڌ متعلق حال احوال معلوم ڪيو. مير متاري فارسيءَ ۾ گفتگو ڪندي کيس چيو ته ”ميان جا ماڻهو سڀئي تلوار هڻي ڄاڻن ۽ سڀ جوشيلي طبيعت وارا

تخت گاه خدا آباد

آهن. هو بهادريء ۾ هڪ ٻئي کان وڌيڪ آهن. ايئن جيئن نانگ هجن. هنن ۾ هاڻين جهڙي قوت آهي ۽ سندن جسم چيٽن جهڙا اٿن. سڀني جي هٿن ۾ گرز آهن، تلوارون آهن ۽ بندوقون آهن. هو ڪنهن به لشڪر کان نٿا ڊڄن، ڏاڍا بي باڪ آهن. ميدان ۾ دلير آهن ۽ حد درجي جا چالاڪ آهن. جڏهن هن سالار جي فوج جوش ۾ اچي وڃي ته جيڪر پهڙ جي دل مان دونهن نڪرڻ لڳي.“

نادر ميان نور محمد لاءِ هڪ سفير محمد علي بيگ جي ذريعي پيغام موڪليو ته اچي پيش پوي، خراج پهچائي ۽ پنهنجي پٽ کي ڏهه هزار فوج ڏئي مون وٽ پهچائي. نادر جو پيغام مير متاري ۽ محمد علي بيگ ميان صاحب کي پهچايو. ميان صاحب درٻار ۽ اميرن سان مشورو ڪيو ۽ جواب موڪليو ته ”مون وٽان خزانن جي اميد نه رکو. منهنجي هٿ ۾ صرف هڪ خزانو آهي، جيڪو آهي ”تلوار“. مان ڪنهن جي لشڪر کان نٿو ڊڄان.“ نادر دهليءَ کان موٽي ڪابل پهتو ۽ جڏهن ڊيري اسماعيل خان پهتو ته ميان جي مخالف دائود پوٽن جي امير صادق محمد خان اتي وڃي فرمانبرداريءَ ۽ اطاعت جو اعلان ڪيو ۽ پنهنجي فوج جو هڪ حصو نادر شاهه جي مدد ۾ ڏنائين. هن ميان جي خلاف نادر شاهه کي ڏاڍو پڙڪايو. جنهن هڪدم لاڙڪاڻي ڏانهن رخ ڪيو. نادر شاهه لاهور ۽ ملتان جي ناظم کي حڪم ڏنو ته ڪنهن به سنڌيءَ کي هن علائقي ۾ پناهه نه ملڻ گهرجي. لاڙڪاڻي پهچي نادر شاهه، سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد کي حڪم ڪيو ته اچي پيش پوي. ميان صاحب دهليءَ ۾ نادر جون قهري ڪارروايون ٻڌي چڪو هو. مغل بادشاهه سان وفاداريءَ جي وچن ۽ عوام جي قتل عام ۽ ڦرلٽ جا منظر سندس اڳيان ڦري رهيا هئا. انهيءَ مهل هن داناءُ انسان هڪ ٻيو رستو اختيار ڪيو ۽ فيصلو خدا جي قدرت تي ڇڏي ڏنو. هن عوام کي فرمان جاري ڪري مشورو ڏنو ته پنهنجو مال ملڪيت دفن ڪري لڪائي ڇڏيو، ان ڏاڏو سڀ ڪجهه لڪائي ڇڏيو، جيئن نادر کي ڦرلٽ ۾ ڪابه شيءِ نه ملي سگهي. ۽ پاڻ پنهنجي فوج وٺي ريگستان جي علائقي عمرڪوٽ ۾ پهتو.

سنڌ ۾ هراس پئجي ويو ته ايران جو بادشاهه، افغاني فوج وٺي حملہ آور ٿي رهيو آهي. نادر شاهه نوشهري جي ميداني علائقي وٽان شهدادپور جو رخ رکيو. 14 فيبروري 1740ع تي نادر شاهه جي بڪايل فوج ڦرلٽ شروع ڪئي. نادر سامهون ايندڙ ڳوٺن کي ڦريندو، ماريندو ۽ ساڙيندو اڳتي وڌي رهيو هو. هن رستي ۾ بلاول فقير زرداري کي گرفتار

تخت گاه خدا آباد

ڪري هڪ جڳي سان گڏ ميان ڏانهن نياپو موڪليو.

نادر در ملڪ ايران، قادرم پر هر ديار،
لاقتي الا علي، لا سيف الا ذوالفقار

(ترجمو: ايران ۾ نادر جي نالي سان مشهور آهيان، دنيا جي هر ملڪ تي
قادر آهيان. حضرت علي ڪانسواءِ ڪو به پهلو ان نه آهي ۽ ذوالفقار جهڙي تلوار
نه آهي).

هن فوجيءَ بلاول فقير سان گڏي هڪ خط به موڪليو جنهن ۾ لکيائين
ته:

”مور ڪمزور ساڪن زمين شور، چوگور بلند بيني بگلزار وچوري، و خود
سندي از خود دارد، ويابد وشايد ڪه ڪمري وار طرف اطاعت درگردن، انداخته
حاضر بشوي، ورنه به سر سمندر آهن، شڪن پشمال خواست شد.“

(ترجمو: اي ڪمزور ڪول ۽ ڪلراني زمين جا رهاڪو، جا قبر وانگر
سوڙهي آهي. مٿي نهارڻ ۽ پاڻ کي ڪجهه سمجهڻ ڇڏي ڏي، بهتر آهي ته
قمريءَ وانگر فرمانبرداري جو طوق گردن ۾ وجهي حاضر ٿي نه ته ميدان
جنگ جي گهوڙن جي سنبن هيٺان، جي فولاد کي به توڙي ڇڏيندا آهن،
چيپاڻجي ويندين.“ بلاول فقير ميان نورمحمد آڏو حاضر ٿي نادر شاه جو
خط مير بهرام ۽ جان محمد ڏاهري جي سامهون پيش ڪيو. ٻئي ڏينهن نادر
به عمرڪوٽ اچي پهتو ۽ نادر شاه کيس چيو ته تو چو فراريت اختيار
ڪئي؟ ميان صاحب چيو ته مون دهلي دربار سان وفاداريءَ جو وچن ڪيو هو،
اگر توهان جي اطاعت ڪيان ها ته نمڪ حرام، نافرمان ۽ دغا باز ليکيو
ويان ها. ان کان علاوه مون مناسب نه سمجهيو ته بادشاهه جي سامهون ئي
جنگ ڪيان. دهليءَ جي فرمانروا جيڪڏهن سنڌ توهان جي حوالي ڪئي آهي
ته بنده اطاعت لاءِ حاضر آهي. نادر شاه به ڪروڙ فوج جو تاوان 20 ۽ لک
ساليانو خراج مقرر ڪيو ۽ طئه ميان صاحب جا ٻه پٽ مرادياب خان ۽ ميان
غلام شاه ٻه هزار سپاهه سميت ايران جي شاهي فوج سان گڏ هلن. هاڻي سنڌ
ايران جي زير تسلط رهي ۽ سنڌ جي حفاظت ايران جي نادر شاه جي ذمي
رهي جنهن لاءِ هو ساليانو خراج وٺندو رهندو.

نادر شاه دهليءَ جي فتح کان پوءِ سبي، ڀاڙ، ڪاچو ۽ ڪراچي، قلات
جي والي مير عبدالله خان جي حوالي ڪيا ۽ شڪارپور، ڊاڏو پوٽن جي امير

صادق محمد خان جي حوالي ڪيو. صادق محمد خان ڊيره اسماعيل خان وٽ نادر شاه سان مدد ۾ شامل ٿيو هو. جنهن جو کيس انعام مليو.

ڪڇ ۾ کانجيءَ جو قلعو :

ڪڇ ۾ کانجيءَ جو قلعو علي بندر کان ٽن ڪوهن تي راءِ جي قبضي ۾ هو ۽ ميان نور محمد لاءِ حڪم پهتو ته کانجيءَ جو قلعو فتح ڪيو وڃي. ميان نور محمد فوج تيار ڪري هيٺيان مهندار مقرر ڪيا، جهڙوڪ ميان احمد يار خان، ميان فضل علي خان، عارف خان، مير متارو، تاج محمد، پائي خان ڪلهوڙو، شيخ محمد، شاه بهارو، مراد ڪليري، مير چاڪر بلوچ، بختيار ڪهاوڙ، مسو فقير سامتو، شير بخش، درياءَ خان ابڙو، شيخ شڪر الله، روحل کوسو، فقير بلال زرداري ۽ ڦٽو هل فقير. قلعي ۾ سرنگ ڪري بارود سان ڌماڪو ڪيو ويو. شاه بهاري جي سفارش تي قلعي جي واليءَ کي قتل ڪرڻ بجاءِ قيد ڪيو ويو ۽ قلعو ميان جي قبضي هيٺ آيو.

نادر شاه جو موت ۽ سنڌي شهزادن جي آزادي :-

سن 1742ع ۾ نادر شاه جي مٿان قاتلان حملو ٿيو، جنهن ۾ نادر شاه سخت زخمي ٿي پيو. قاتل اقرار ڪيو ته نادر جي پٽ حملو ڪرايو آهي. نادر شاه انهيءَ سازش کان بي خبر رهي پنهنجي پٽ جون اکيون ڪيرائي ڇڏيون. سندس پٽ رضا قلي چيو ته اوهان مون کي اندو نه ڪيو آهي بلڪ سلطنت ايران کي اندو ڪري ڇڏيو آهي، ان بعد نادر شاه نيم پاڳل بڻجي ويو. نادر شاه جون يادون صرف قتل و غارت جو ماتم، خون ريزيءَ ۽ لت مار جو سوڳ، رڙيون ۽ روچ باقي وڃي بچيون. جون 1747ع تي رات جو نادر شاه سندس پٽ ۽ پوٽا مارجي ويا، باقي سندس پائٽيو ولي عهد بنيو، مگر هن کي به اندو بنايو ويو. پوري شهنشاهت ۾ بغاوت ٿي وئي. انهيءَ حالتن تحت سنڌي يرغمالِي شهزادا آزاد ڪيا ويا. ميان مراد ياب خان هڪ هزار سپاه سميت تهران کان مسقط ذريعي سنڌ پهتو. باقي ميان غلام شاه ۽ عطر خان ٻئي پائر هڪ هزار فوجي دستي سان ڪرمان کان ڪڇ مڪران رستي سن 1749ع ۾ سنڌ پهتا. ميان مراد ياب ۽ غلام شاه 8 سال ايران ۾ گذاريا ۽ ميان عطر خان 4 سال يرغمال رهيو. ياد رهي ته ميان غلام شاه ايران ۾ نادر شاه جي ساليءَ سان شادي ڪئي هئي، جنهن مان کيس ميان سرفراز خان

ڄاڻو هو. ميان نور محمد سنڌ ۾ پنهنجي ويڙيل پٽن سان ملي باغ بهار ٿيو. مگر مٿان ٻي مصيبت احمد شاه ابدالي جي صورت ۾ ظاهر ٿي.

سنڌ ڪابل جي قبضي هيٺ :

10 جون 1747ع تي نادر شاه جي قتل بعد علائقائي قومن سک جو ساهه کنيو. سنڌ وارن وڏي خوشي ملهائي. نادر شاه جي موت بعد سندس ڪمانڊر احمد شاه ابدالي اوڀر وارن علائقن جو دعويٰ ڏنو. احمد شاه قنڌار ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ تي حڪمرانيءَ جي دعويٰ پڻ ڪيائين. جيئن ايراني نادر شاه کي هيرو سمجهندا هئا، تيئن افغانين به احمد شاه کي پنهنجو هيرو بناڻي ڦرلٽ لاءِ تيار ڪيو. هن حڪم ڪيو ته جيڪي علائقا نادر شاه کي خراج ڏيندا هئا، هاڻي احمد شاه ابداليءَ کي ڏين. احمد شاه ابدالي قنڌار مان ميان نور محمد کي ”شاهنواز خان“ جو خطاب ۽ سوکڙيون موڪلي فرمان جاري ڪيو ته هاڻ خراج قنڌار ڏانهن موڪليو وڃي. ميان نور محمد حالتن جو جائزو وٺڻ شروع ڪيو ۽ خراج موڪلڻ لاءِ غور ڪرڻ شروع ڪيو. احمد شاه ابدالي تخت نشين ٿيندي ئي خيبر لڪ کان هندستان تي حملو ڪري ڏنو. دهليءَ جي فوج افغانين سان سخت مقابلو ڪيو ۽ احمد شاه شڪست کائي واپس وريو.

14 اپريل 1748ع تي دهليءَ جي بادشاهه محمد شاه وفات ڪئي، سندس پٽ احمد شاه غازي جي لقب سان تخت نشين ٿيو. مگر هي ڪمزور حڪمران ثابت ٿيو.

احمد شاه ابدالي هڪ سال بعد 1749ع ۾ ٻيهر مغل علائقن تي حملو ڪري پنجاب جا علائقا سيالڪوٽ، گجرات، پسرور ۽ اورنگ آباد قبضي هيٺ آندا. سن 1752ع ۾ ابدالي ٽيهر دهليءَ تي يلغار ڪئي. دهليءَ جي بادشاهه سان هڪ ڏهاڪو عمل ۾ آيو، جنهن تحت لاهور، ملتان، ڪشمير ۽ سنڌ جا علائقا ابداليءَ جي حاڪميت ۾ ڏنا ويا، گويا سنڌ ايران کان ڦري ڪابل جي زير تسلط آئي. اهي حالتون ڏسي ميان نور محمد ابدالي جي ممڪن حملن کان بچاءُ خاطر افغانين جي بڪ لاهڻ لاءِ خراج جو بندوبست شروع ڪيو. ميان ديوان گدومل کي خط ڏيئي ابداليءَ جي درٻار ڪابل ڏانهن روانو ڪيو. ابدالي سوکڙيون ۽ خط وصول ڪري ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ديوان گدومل کي سنڌ جو سفير منظور ڪري قنڌار ۾ رهايو. اڳتي هلي ميان صاحب خراج ڏيڻ کان لٽايو ته

تخت گاه خدا آباد

احمد شاه ابدالي پنهنجي هڪ سپهه سالار جهان خان کي لشڪر سميت سنڌ تي حملي ڪرڻ جو حڪم ڪيو. احمد شاه جو ڪمانڊر جڏهن نوشهري وٽ پهتو ته سنڌ جي سفير ديوان گدومل پٺيان سوکڙيون سان گڏ ٻه ٻوريون مٽيءَ جون پيش ڪيون. جڏهن مٽيءَ بابت معلومات ورتي ويئي، تڏهن ديوان گدومل کين ٻڌايو ته هي مٽي سنڌ جي بزرگن ۽ اوليائن جي تبرڪ واري خاڪ آهي. انهيءَ کان وڌيڪ پيو تحفو ٿي ئي نٿو سگهي ۽ پنهنجو پٽ عطر خان يرغمال طور موڪلي ڏنو. جهان خان سوکڙيون ۽ تبرڪ وصول ڪري ڏاڍو خوش ٿيو ۽ واپس وريو. ميان صاحب ابداليءَ جي امڪاني حملي کان بچاءُ ۽ سنڌي عوام کي خونريزيءَ کان بچائڻ خاطر اهل عيال ۽ فوج سميت جيسلمير ڏانهن نڪري ويو، جتي هن 9 ڊسمبر 1753ع ۾ وفات ڪئي. کيس موري لڳ محمد آباد ۾ دفن ڪيو ويو.

ميان غلام شاه ڪلهوڙو ۽ افغان دربار :

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وفات جي خبر افغان دربار ڏانهن موڪلي ويئي. افغانستان جي بادشاهه احمد شاه ولي عهد ميان مراد ياب جي نالي فرمان جاري ڪري، کيس ”شاهنواز خان“ لقب عطا ڪيو. خراج جي رقم 20 لک مان وڌائي 22 لک ڪئي وئي. ميان عطر خان کي وڌيڪ عرصي لاءِ يرغمال طور رکيو ويو ۽ ديوان گدومل کي بطور سفير قبول ڪيو ويو. ديوان گدومل حڪومت جو پروانو کڻي، عمرڪوٽ ۾ ميان مراد ياب خان کي پهچايو.

مراد ياب خان کي حڪومت ملڻ شرط، ڪڪرالي جي چامن بغاوت ڪئي جن کي ميان صاحب جنگ ڪري خاموش ڪرايو ۽ امن امان بحال ڪرايو. افغان بادشاهه ڪڏهن ڪڏهن خراج کان اڳ ۾ پئسن جو مطالبو ڪندو هو، تنهن ڪري افغانين جي بڪ لاهڻ لاءِ سنڌ جو عوام ۽ حڪمران پاڻ کي مصيبت ۾ سمجهندا هئا. ميان مراد ياب خان ڪمزور حڪمران ثابت ٿيو، جنهن ڪري ميان درباري اميرن مير بهرام تالپر جي اڳواڻيءَ ۾، ميان مراد ياب خان کي منصب تان هٽائي کيس قيد ڪيو. ميان نور محمد جي وفات بعد ڪلهوڙن خلاف اندروني سازشون شروع ٿي ويون. 29 آگسٽ 1757ع تي ميان مراد ياب جي معزولي ٿي.

احمد شاه دراني 1772ع ۾ وفات ڪئي، کيس 8 پٽ هئا. هن ٻئي نمبر پٽ تيمور مرزا کي جانشين بنايو هو، جيڪو ان وقت هرات ۾ گورنر هو.

سندس وڏي پاءُ سليمان، مرزا اقتدار تي قبضو ڪري بادشاهت جو اعلان ڪيو. جڏهن تيمور قنڌار تي ڪاهه ڪئي ته سليمان هندوستان پهچي ويو. تيمور مرزا پاڻ کي تيمور شاهه جي نالي سان بادشاهه سڏايو. هن افغاني تخت قنڌار کان ڪابل آندو. سنڌ جي يرغمالين ميان عطر خان کي سنڌ جي حڪومت جو پروانو ڏيئي سنڌ روانو ڪيو.

افغانستان ۾ يرغمالين بنايل ميان عطر خان جي نالي حڪومت جو پروانو جاري ٿيو. انهيءَ خبر پهچڻ شرط ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جيسلمير ڏانهن رخ رکيو. ڪيترائي ماڻهو مير بهرام ٽالپر سميت کيس ڇڏي ويا. ساڻس گڏ ليکي، سرائي ۽ بلوچ سردار گڏ هئا. ميان غلام شاهه جيسلمير ۽ بيڪانير کان ٿيندو بهاولپور جي حڪمران سان ناتا جوڙي سڪونت اختيار ڪئي. هن طرف ميان عطر خان جي حڪومت کي به ناڪام بنايو ويو. سنڌ جي ڪيترن اميرن ميان غلام شاهه کي حڪومت سنڀالڻ لاءِ مخفي نياپا موڪليا. ميان غلام شاهه، دائودپوٽن جي حمايت ۽ ڪجهه افغان سردارن جي مدد سان سنڌ تي ڪاهي آيو. 7 جون 1758ع تي روهڙيءَ ۾ ميان غلام شاهه پنهنجي ڀائرن عطر خان ۽ احمد يار خان سان جنگ ڪئي. مير بهرام خان جيڪو ميان غلام شاهه کي ڇڏي ويو هو. تنهن وري پيهر وفاداريءَ جو اعلان ڪري اچي ميان غلام شاهه سان شامل ٿيو. عطر خان ۽ احمد يار خان پنهنجي قلات ۾ وڃي پناهه ورتي، جتي پنهنجي ڀائرن کي جيل ۾ قيد ڪيو ويو. هيڏانهن مراد يار خان 1771ع ۾ وفات ڪئي.

افغان دربار ۾ مقرر سنڌ جي سفير ديوان گدومل افغان بادشاهه جي سفارش سان قلات ۾ قيد ٿيل پنهنجي ڀائرن کي آزاد ڪرايو ۽ سنڌ جي حڪومت تنهنجي ڀائرن ۾ ورهائي ويئي. سن 1759ع ۾ ميان عطر خان ناڪام حڪمران ثابت ٿيو. ٻئي طرف ميان احمد يار خان پنهنجي پٽ کي افغان دربار ۾ يرغمال طور پيش ڪري، سنڌ جي حڪومت جو پروانو حاصل ڪيو. جيسيتائين احمد يار خان سنڌ پهچي ٿي پهچي، ايسيتائين ميان غلام شاهه حڪومت تي قبضو ڪري ورتو. ميان عطر خان ۽ احمد يار خان دائودپوٽن وٽ پناهه ورتي، مگر جلدي ڀائرن متفق ٿي ميان غلام شاهه کي حڪمران تسليم ڪيو. هن پنهنجن ابن ڏاڏن واري سنڌ سنڀالي ۽ مذهبي طور پيري مريدي وارو طريقو به اختيار ڪيو، جنهن ڪري ميان غلام شاهه هڪ طاقتور حڪمران ٿي اڀريو، پاڙيسري سردارن جي شورش ۽ بغاوت کي ڪچلي ڇڏيو. ملڪ ۾ امن ۽

امان قائم ٿيو، ماڻهن کي روزگار ملڻ شروع ٿيو. افغان حڪمران کيس شاه وريدي خان جو لقب ڏئي سنڌ جو حڪمران مقرر ڪيو.

ميان غلام شاهه ايراني حاڪم نادر شاهه سان گڏ لڙايون لڙيون. سنڌ واپس ايندي، رستي تي ڪيترائي معرڪا به سر ڪيا هئا. هي تجربڪار جنگجو، مسافر نواز، بهادرن کي پرکي عهدا ڏيندو هو. دليرن جو قدردان هو، خوددار، همت وارو، ميدان جنگ ۾ گجندڙ شينهن ته وري رحمدل، نماز جو پابند هو. ابن ڏاڏن واري پيري مريدي واري مسند سنڀالي. فقيرن سان عزت واري سلوڪ سان هلندڙ هو. سرحدي زميندارن کي فرمانبردار بنايو. دير جات جا بلوچ، ڪڇ ڀڄ جا راجا، چام راڻو، چام بچار جوکيو، ملڪ عزت خان نومڙيو وغيره سڀ وفادار بڻايائين. ڪڏهن ڪڏهن ميان صاحب جوش ۾ اچي چوندو هو ته، ”مان احمد شاهه جي شهر قنڌار کي فتح ڪندس، سڀني اميرن کي تيار رهڻ گهرجي.“ هن بيڪانير جي ڪنور راج سنگهه سان پتڪا بدلائي يار وفادار جو حلف ڪيو.

سندس دؤر ۾ سنڌي ادب جو واڌارو ٿيو، عالمن ۽ اڪابرن جي عزت افزائي ٿيڻ لڳي. ميان غلام شاهه جنهن ڪڇ ڀڄ کي فتح ڪيو ته افغان دربار ميان صاحب لاءِ به پروانا موڪليا. ڪڇ جو حاڪم راءِ جيڪو سنڌي حڪمرانن کي تنگ ڪندو رهندو هو. جڏهن ميان صاحب جون فوجون ڪڇ ڀڄ جي ويجهو پهتيون ته سيٺ پونجا جي معرفت صلح جو پيغام موڪليو، جنهن ۾ ڪڇ جا ٻه بندر بست بندر ۽ لکپت بندر ميان صاحب جي حوالي ڪيا ويا. ان کان علاوه راءِ پنهنجي پيڻ جو سڱ ميان صاحب جي نڪاح ۾ ڏنو. خارجي تعلقات مائٽي ۾ تبديل ٿي مضبوط ٿيا. ميان صاحب ان بيگم کي ”سنڌ راڻي“ جو لقب ڏنو. هي شادي 13 مارچ 1762ع تي وڏي ڌام ڌوم سان ٿي.

ميان غلام شاهه ۽ انگريز :

جڏهن انگريزن بنگال ۾ مير جعفر کي حڪومت جي لالچ ڏئي پلاسي جي جنگ کٽي هئي، تڏهن بهار، بينگال ۽ اوڙيسا ۾ انگريزن جا پير ڪپي ويا هئا. اهڙيءَ طرح انگريزن واپار جي بهاني سان پوري برصغير ۾ لالچي نگاهون رکيون. سنڌ ۾ به هنن ڪوششون جاري رکيون. 22 سيپٽمبر 1768ع تي غلام شاهه جي دربار مان انگريزن واپار جو پروانو حاصل ڪيو، جنهن ۾ هنن قلمي شوري جو نڪو ڪيو. شاهه بندر ۾ ڪوئي قائم ڪري پريتم داس کي

تخت گاه خدا آباد

نمائندو مقرر ڪيو. انگريز نمائندي مسٽر سمپٽن کي نٿي يا شاهه بندر ۾ صرف هڪ جاءِ (گهر) ٺاهڻ جي اجازت ملي ۽ محصول ۾ ٻيون به رعيتون مليون. مگر اهو به شرط رکيو ويو ته انهيءَ گهر ۾ صرف مسٽر سمپٽن ئي رهندو. ميان صاحب انگريزن کي ڏنل سهوليت عيوض کانئن گولا بارود خريد ڪرڻ ۽ سٺا توپجي ڏيڻ جو مطالبو ڪيو. جنهن لاءِ انگريزن انڪار ڪيو. انگريز ڪوئي بمبئي کي خط لکيو ته جيڪڏهن ميان کي گولا بارود ۽ توپجي مهيا ڪيا ويا ته هي وڏو طاقتور حڪمران بڻجي ويندو. افغانين کي خراج ڏيڻ بند ڪندو. انهن ذريعي اسان کان اوني ڪپڙو خريد ڪري افغانين کي خراج عيوض ڏيندو رهي ٿو. هي طاقتور ٿي ويو ته افغانين کي ڪڍي ڇڏيندو. آزاديءَ جو اعلان ڪري افغانين لاءِ ملڪ تنگ ڪري ڇڏيندو. هي افغانين کان نفرت ڪري ٿو. في الحال افغانين جو سنڌ ۾ رهڻ لازمي آهي، جيئن اسان جو نفع بخش واپار جاري رهي سگهي.

مسقط جي امير سان ميان صاحب جا تعلقات تمام سٺا هئا. مسقط جي امير به پنهنجو نمائندو موڪلي قلمي شورو خريد ڪرڻ چاهيو. مگر انگريزن ان جي مخالفت ڪئي. انگريزن ميان صاحب جي ڪا به دل کولي مدد نٿي ڪئي، تنهن ڪري ميان صاحب انگريزن جي مٿان سختي ڪئي.

ميان صاحب دير غازي خان ۽ دير اسماعيل خان تي قبضو ڪري سنڌ سان ملايا ۽ اتي پنهنجا ناظم مقرر ڪيا. بهاولپور سان تعلقات بهترين بنايا. سنڌ جون حدون پنجاب کي اورانگهي رهيون هيون. مگر 1 آگسٽ 1772ع تي فالج جي بيماريءَ ۾ ميان غلام شاهه وفات ڪري ويو. کيس حيدرآباد ۾ دفن ڪيو ويو.

ميان سرفراز ڪلهوڙو :

ميان غلام شاهه جي وفات بعد، افغان درٻار ۾ سنڌ جي سفير مير بهرام خان درٻار مان ميان سرفراز لاءِ ”خدایار خاني“ جو لقب ۽ سنڌ جي حڪمرانيءَ جو فرمان آڻي ڏنو. ميان سرفراز خود به شاعر هو ته عالمن ۽ شاعرن جو به قدردان هو. ميان صاحب مارچ 1773ع ۾ ڊيري غازي خان ۽ ڊيري اسماعيل خان ۽ ٻين ڀر وارن علائقن جي دوري تي ويو، جتي هن چار مهينا گذاري ناظم مقرر ڪري واپس اچي پنهنجي وڪيل گلراج مل کي بهاولپور روانو ڪيو، جتي هن پاڙيسري نوابن سان سفارتي تعلقات بهتر بنيا. ميان

صاحب بيڪانير جي راجا ڪنور سنگھ سان پتڪو بدلائي دوستيءَ کي وفاداري ۾ پڪو ڪري ڇڏيو. هن ڪڇ جي راڻن جي شورش کي ختم ڪرڻ لاءِ حملو ڪيو ۽ واپسي تي ڪنٺ ڪوٽ جي هڪ ٺڪر راڻي جي ڌيءَ سان شادي ڪري بغاوت کي هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو. مگر ڪلهوڙا دربار جي اندر حسد ۽ ساڙ جي باهه ٽمڪي رهي هئي. ميان سرفراز کي افغان دربار مان حڪومت جي سند ملي چڪي هئي مگر سازشي ماڻهن، بيروني طاقتن جي اشاري تي دربار جي اميرن ميان سرفراز کي معزول ڪري قيد ڪيو ۽ ميان غلام نبي کي مسند تي ويهاريو مگر جلدي ميان عبدالنبيءَ کي حڪمران بنايو ويو.

ميان عبدالنبي جي مسند نشيني دربار جي اميرن ڪئي هئي مگر افغان دربار مان ڪابه سند نه ملي هئي. ياد رهي ته ميان نور محمد ڪلهوڙي جي هڪ ولي عهد ميان احمد يار خان جڏهن سنڌ جي حڪومت جي سند پنهنجي نالي ورتي هئي، تڏهن پنهنجو پٽ عزت يار خان بطور يرغمال افغان دربار ۾ موڪليو هو. جيڪو ميان عبدالنبي جي حڪومت سنڀالڻ وقت به افغان دربار ۾ هو. انهيءَ دوران عزت يار خان افغان بادشاهه تيمور شاه کان پنهنجي لاءِ سنڌ جي حڪومت جو پروانو جاري ڪرايو. افغان بادشاهه عزت يار خان کي حڪومت جو پروانو حوالي ڪيو ۽ سندس مدد لاءِ 10 هزار افغاني فوج سان روانو ڪيو. دير هجڻ جي نائِب ناظم کي خرچ ۾ مدد ڪرڻ جو حڪم مليو. قلات جي واليءَ کي به مدد ڪرڻ جو حڪم مليو. ملتان، بهاولپور ۽ شڪارپور جي ناظم کي پڻ عزت يار خان جي مدد ڪرڻ جا حڪم ناما پهتا.

ميان صاحب جي مدد ۾ ڪوسا قبيلي جو به هڪ لشڪر مدد ۾ ڏنو ويو. ميان عزت يار جي لشڪر ۾ 30 هزار ماڻهو گڏ ٿيا. ٻئي طرف ميان عبدالنبي، مير بجار جي اڳواڻيءَ ۾ 18 هزار فوج وٺي مقابلي لاءِ شڪارپور جي ويجهو جنگ ڪئي، جنهن ۾ عزت يار خان کي شڪست ملي ۽ حڪومت جو پروانو ميان عبدالنبي جي حق ۾ جاري ٿيو. مگر حالات ميان عبدالنبي جي خلاف ويا. دربارين جي سازشن، بيروني سازشن سان ٻٽ ٿي ڪلهوڙا حڪومت جي خاتمي جو سامان ٺاهيو. ميرن مير فتح علي ٽالپر جي اڳواڻيءَ ۾ بغاوت جو اعلان ڪيو ۽ افغان دربار کي 12 لک ڏيئي حڪومت جو پروانو حاصل ڪيو. ميان عبدالنبي سنڌ مان نڪري جوڌپور کان ٿيندو افغان دربار ۾ پهتو، جنهن کيس بکر ۽ ليه ۾ جاگير ملي ۽ 40 هزار الائونس منظور ڪيو.

سن 1793ع ۾ افغانستان جي بادشاهه تيمور شاه وفات ڪئي ۽ سندس پٽ زمان شاه تخت نشين ٿيو ته هن ميان عبدالنبيءَ کان هڪ لک خراج جي بقايا رقم وصول ڪرڻ جو مطالبو ڪيو ۽ سندس پوتو ميان غلام علي، جنهن جي عمر 10 سال هئي، يرغمال ۾ ورتو. مگر معصوميت سبب افغان حڪمران جي حرمسراءِ جي عورتن هن کي آزاد ڪيو. پنجاب جي حڪمران راجه رنجيت سنگهه ميان عبدالنبيءَ کي راجپور واري جاگير بحال رکي ۽ سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ ميان صاحب کي مهري طور استعمال ڪرڻ ٿي چاهيو. سنڌ جو هي آخري حڪمران 1805ع ۾ گذاري ويو. سندس مقبرو راجه رنجيت سنگهه ٺهرايو جيڪو حاجي پور ضلع ديره غازي خان ۾ آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ ڪلهوڙا دؤر جي حڪومت جي پڄاڻي ٿي.

سنڌ جي آزادي ۽ خودمختياري لاءِ ڪلهوڙن جي ڪيل جدوجهد ۾ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ۽ ميان دين محمد ڪلهوڙي کي ملتان ۾ قاسمي ڏيئي سندن لاش سنڌ ڏانهن موڪليا ويا. هزارين سنڌي وطن دوست، ڪلهوڙن جي اڳواڻيءَ ۾ پنهنجي رت جو نذرانو ڏيئي شهيد ٿيا. اولاد جي يرغمالي، قيد و بند جون صعوبتون، اذيتون ۽ تڪليفون سڀ ڪجهه پنهنجي مادر وطن سنڌ جي آزادي ۽ خودمختياريءَ لاءِ برداشت ڪيون. صدين کان وٺي صرف ڪلهوڙا دور ئي آهي جنهن ۾ سنڌ جو نالو ”سنڌ“ پيو ۽ اندروني طور خودمختيار ٿي عوام جي خدمت ڪئي.

حوالا

1. ڪليات سرفراز، تصحيح خضر نوشاهي، ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي ڪراچي، 1996ع، ص 16.
2. رحيمداد مولاڻي شيدائي، تاريخ سکر، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1992ع، ص 186.
3. ڊاڪٽر عاشق حسين دراني، ملتان انبر دي افغان، بزم ثقافت ملتان، 1981ع، ص 26.
4. رحيمداد خان مولاڻي شيدائي، تاريخ سکر، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1992ع، ص 184.

5. ايڇ. ٽي. سورلي مترجم: عطا محمد پڻيرو، پٽ جو شاه، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1992ع، ص 73.
6. غلام رسول مهر، تاريخ ڪلهوڙا، جلد ٻيون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص 445.
7. غلام رسول مهر، تاريخ ڪلهوڙا، جلد ٻيون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ص 445.
8. غلام رسول مهر، تاريخ ڪلهوڙا، حصه اول، ص 224.
9. غلام رسول مهر، تاريخ ڪلهوڙا، حصه اول، ص 300.
10. اعجاز الحق قدوسي، تاريخ سنڌ، اردو، جلد ٻيو، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ص 421.
11. منشور الوصيت و دستور الحڪومت، ڪلهوڙا سيمينار ڪميٽي ڪراچي، 1996ع، ص 96.
12. ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، تاريخ ضلع نوابشاه، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي مورو، 2001ع، ص 446.
13. خداداد خان، لب تاريخ سنڌ، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1989ع، ص 142.
14. سهيل ظهير لاري، اي هسٽري آف سنڌ، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي 1994ع، ص 150.
15. مرزا قليچ بيگ، اي هسٽري آف سنڌ، سنڌ ڪلاسڪ، ڪراچي 1982ع، ص 155.
16. غلام رسول مهر، تاريخ ڪلهوڙا، حصو ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1964ع، ص 598.
17. اڪرم ميراڻي، ليه تهل اڄ تي ڪل، سرائڪي لوڪ سانجهه ليه، ص 4.
18. اسلم عباسي: ميان غلام شاه ڪلهوڙو (سنڌ جو شاهجهان)، عباسي ڪلهوڙا اتحاد سنڌ 2002ع، ص 48.

ميان يار محمد جي دور جون سياسي حالتون

نذير احمد شاگر بروهي

سترهين صديءَ جو پويون ڏهاڪو ۽ ارڙهين صديءَ جي پهرين چوٽائي يعني 1692ع کان 1719ع تائين وارو عرصو سنڌ جي تاريخ ۾ وڏي اهميت وارو آهي. ان دور ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙو پيري ۽ مريدي جي دائري کان ٻاهر نڪري، مڪمل طور سياسي ۽ فوجي طاقت جي زور تي سنڌ، هند ۽ بلوچستان جي تاريخ ۾ وڏي آب و تاب سان نمودار ٿيو. ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دور ۾ ئي اهم سياسي ۽ فوجي ڌريون موجود هيون، جن ۾ پهريون قبائلي سردار، جن وٽ ڪجهه سؤ ماڻهن جي فوجي طاقت موجود هئي ۽ انهن جو اصل ڪردار وڏيري يا جاگيردار جو هو. اهڙن قبائلي سردارن ۾ مير پنهور، فتحپور وارو ۽ نهمردي (نومڙيا) هئا. ٻي ڌر، جن جو واسطو نيمر حڪمران طبقي سان هو، جيڪي سنڌ ۽ بلوچستان جي مختلف خطن تي حڪمران هئا. انهن ۾ قلات رياست جا بروهي حڪمران، سيوي يعني سبيءَ جا پڻي پٺاڻ ۽ شڪارپور جا دائود پوٽا (هي اصل ۾ شڪارپور ۾ پڻين طرفان جاگيردار مقرر هئا، حاڪم نه. پر سندن سياسي اهميت وڏي هئي). ٽين ڌر - دهليءَ جا مغل هئا، جن جي حيثيت مڪمل طور تي حڪمرانن جي هئي ۽ جن جو سنڌ، بلوچستان ۽ سبيءَ تي مڪمل سياسي ۽ فوجي دٻڊو هيو.

انهن ٽنهي اهم سياسي ۽ قوتن مٿن جي ڪردار يا سندن سياسي ڪارنامن کي سمجهڻ سان گڏ ميان يار محمد جي دور يا سندس دور کان اڳ هند، سنڌ، بلوچستان ۽ سبيءَ جي سياسي منظر جو به اجمالي جائزو وٺڻ ضروري آهي، ته جيئن ان دور جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو وٺڻ وقت ذڪر ايندڙ ڪردارن جي باري ۾ مڪمل طرح آگاهي هجي.

ميان نصير محمد جي 1103ھ/1692ع ۾ وفات بعد سندس وڏو پٽ،
ميان دين محمد ڪلهوڙن جو واڳ ڏئي بنيو. ان دوران اورنگزيب عالمگير
(پهرين ذي القعد 1068ھ/21 جولاءِ 1658ع - 28 ذي القعد 1118ھ/3 مارچ
1707ع) دهليءَ جي تخت تي نمودار ٿيو. (1) سندس دور يعني 1688ع ۾
نواب مقرر خان جي جاءِ تي نواب باقر خان بطور ملتان جو گورنر منتخب ٿيو،
پر انهيءَ سال نواب باقر خان جي جاءِ تي ٻيهر نواب مقرر خان کي ملتان جو
گورنر مقرر ڪيو ويو. (2) 1695ع ۾ شهزادو معز الدين ملتان جو گورنر
مقرر ٿيو، جيڪو 1707ع تائين پنهنجي عهدي تي برقرار رهيو. (3) سموري
سنڌ (بکر ۽ سيوهڻ جا صوبا)، سبي ۽ قلات رياست جا حڪمران ۽ علائقا جن
تي سندس سياسي ۽ فوجي دٻڊپو قائم رهيو، کائڻس بعد مغل حڪمرانن
طرفان بکر تي گورنر مقرر ٿيڻ بند ٿي ويا ۽ جتي ڪٿي خصوصن سنڌ جي
اترين علائقن تي ڪلهوڙن طرفان ماڻهو مقرر ٿيڻ لڳا. (4) سبيءَ تي ڀٽي
پنائڻ جي حڪومت جو آغاز 30 آگسٽ 1659ع ۾ ٿيو. انهيءَ خاندان جو
پهريون حاڪم جيند خان المعروف ملڪ جيوڻ ولد بارو خان هيو، جنهن 30
آگسٽ 1959ع کان 1666ع تائين حڪمراني ڪئي. کائڻس بعد سندس وڏو پٽ
مرزا خان المعروف بخت بلند خان 1666ع کان 1699ع تائين سبيءَ جو حاڪم
مقرر ٿيو. قلات رياست جي بروهي حڪمران مير احمد خان تين 1666ع -
1698ع) هن کان سبيءَ جو علائقو حاصل ڪرڻ لاءِ ساڻس اڙنهن جنگيون
جونيون، پر بروهي حاڪم کي ڪجهه نه وريو، ليڪن ڀٽي حاڪم فوجي،
سياسي ۽ معاشي طور تي بلڪل ڪمزور بڻجي ويو ۽ سندس ملڪي حالت يا
صورتحال ڏاڍي ابتر رهي. (5) سبيءَ جي حاڪم مرزا خان ڀٽيءَ جون ٽي
راڄڌانيون مقرر هيون، جن ۾ سبي، ڍاڍر ۽ شڪارپور هيون. (6) اهي مؤرخ
جيڪي ان دور ۾ دائود پوٽن کي شڪارپور جا حاڪم تصور ڪن ٿا، اهي غلط
فهميءَ جو شڪار آهن. (7) هي هيو ميان نصير محمد جي وفات ۽ ان کان
بعد جي ملڪي صورتحال جو اجمالي جائزو. اسان هيٺ پنهنجي اصل موضوع
طرف اچون ٿا.

ميان نصير محمد جي 1103ھ/1692ع ۾ وفات بعد سندس وڏو پٽ
ميان دين محمد ڪلهوڙن جو واڳ ڏئي بڻيو. هن جي برسر اقتدار اچڻ کان پوءِ
وري ٻيهر شورش پسندن بغاوت شروع ڪئي. ان دوران ميان دين محمد ساڻن
ڪيترائي زبردست معرڪا ڪيا، ليڪن فتح هميشه ڪلهوڙن کي حاصل

تخت گاه خدا آباد

ٿيندي رهي. (8) فتحپور جيڪو اصل مير پنهور، سردار جو ڳوٺ هو، تنهن تي ڪلهوڙن پاران قبضي خلاف وري ٻيهر ميان نصير ڪلهوڙي واري دؤر جي چالاڪي ڏيکاريندي، سبيءَ جي حاڪم مرزا خان پٺيءَ کي ميان دين محمد جي مٿان چاڙهي موڪليو، پر اهو ناڪام ويو. جيئن مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

”سو (مير پنهور) بادشاهه جي حضور ۾ دانهين ويو، ۽
مرزا خان پٺيءَ جي نالي حڪم ڪڍايائين. هن به - ٽي دفعا
حملا ڪيا، پر ڪجهه نه ڪري سگهيو.“ (9)

هن کان پوءِ امير شيخ جهان آيو، پر مارجي ويو ۽ بکر جي حاڪم الله يار خان. (10) ڀڄي چند ڇڏائي. قمبر خان بروهي (بروهي حاڪم جو ڀاءُ) مٿس چڙهي آيو، پر هي به بيوس بڻجي، ساڻس صلح ڪري واپس وريو. انهيءَ لقاءَ کي ڏسي مير پنهور مجبور ٿي هميشه لاءِ اطاعت قبول ڪئي. (11) امير بهادر خان ثاني دائود پوٽي اندروني طرح ميان نصير محمد کان پوءِ ميان دين محمد سان دوستي ۽ سياسي لاڳاپا برقرار رکيا. انهن لاڳاپن رڪڻ جو مقصد شڪارپور جي علائقي کي سبيءَ جي پٺي حاڪمن جي قبضي کان آزاد ڪرائڻ هو، جنهن کي هن قائم ڪرڻ باوجود مٿس باروزين جي حڪومت برقرار هئي.

شهبازو معز الدين، ميان دين محمد جي انهن بغاوتن جو سلسلو ڏسي، ڪلهوڙن تي حملي ڪرڻ لاءِ بکر پهتو. ميان دين محمد بهترين سفارتي انداز ۾ پنهنجي ننڍي ڀاءُ مير محمد کي قاسم وڪيل سان گڏ شهبازي جي خدمت ۾ موڪليو جنهن شهبازي کي راضي ڪيو. شهبازو معز الدين ڪلهوڙن جي بغاوت کي سندن پاران ختم ٿيل سمجهي واپس وريو ته پوئتان بهار شاهه جي وڏي ڀاءُ مقصود فقير طاقت جي نشي ۾ مائيلي جي آس پاس کي لٽيو. اها خبر ٻڌي شهبازو معز الدين مينهن واءُ ڪري واپس پهتو. شهبازو ڪاوڙ ۾ سيوستان ۾ ويهي، گهاري ۽ آس پاس جي ترڪي تباهه ڪري ڇڏيو. شهبازو سيوستان ۾ ڇهه مهينا رهيو ته ميان دين محمد ڪلهوڙو مجبور ٿي سندس آڏو پيش پيو، جنهن کي پاڻ سان گڏ ملتان وٺي ويو ۽ پنهنجي پويان هڪ وڏي فوج ڇڏي ويو، جن جا ڪلهوڙن سان ڪيترائي معرڪا ٿيا. جن ۾ هڪ وڏو معرڪو ميان دين محمد جي ڀاءُ ميان يار محمد، شاهي فوج سان ڪيو. جنهن ۾ مغلن پاران ڪجسنگ ڀٽي ۽ سورج مل اڏيپوري ۽ ڪلهوڙن پاران تاجو فقير، جادو فقير ۽ بختاور فقير اڻوال ڪسجي ويا ۽ مغل فوج کي شڪست ٿي. (12) ان معرڪي کان پوءِ ڪيترائي ٻيا ننڍا ننڍا معرڪا ٿيا. آخر ميان

يار محمد وڌيڪ فوج گڏ ڪرڻ ۽ سهڻي نموني مغلن سان منهن ڏيڻ لاءِ بروهين کان مدد وٺڻ لاءِ روانو ٿيو. هوڏانهن شهزادو معزالدين، قلات جي بروهي حاڪم مير محراب خان بروهي پهرين (1695ع - 1697ع) ڏانهن پيغام موڪلي، ميان يار محمد کي گرفتار ڪرڻ لاءِ چيو. (13) آخر ڪرخ (خضدار ۽ کير تر جبلن جي وچ ۾ هڪ ڳوٺ) جي مقام تي، اڻڄاڻائي جي هڪ جهڙپ ۾ بروهي حاڪم زخمي ٿي، ٽئين ڏينهن وفات ڪري ويو. (14) ته سندس جڳهه تي مير سمندر خان بروهي قلات جو حاڪم بڻيو. (15) جنهن ميان يار محمد ۽ سندس خاندان ۽ ماڻهن کي نه صرف پاڻ وٽ رهايو، پر اندروني طرح مغلن جي خلاف پاڻ ۾ ٺاهه به ڪيائون. ميان يار محمد جي قلات وڃڻ بعد سرائي فقير ڪجهه پاسيرو ٿي ويا ۽ حالتن جو جائزو وٺڻ لڳا. ڪلهوڙن جي ملڪ ڇڏي وڃڻ ڪري ڪوئي به واڳ ڏئي نه رهيو. ان لاءِ شهزادو معزالدين ڪلهوڙن جي فتح ڪيل علائقن تي احمد خان المعروف بختيار خان ثانيءَ کي نگران مقرر ڪيو. بختيار خان ثاني، مرزا خان پٺي جو پٽ هو، جيڪو مرزا خان يعني پنهنجي پيءُ جي 1699ع ۾ وفات بعد سبيءَ تي پٺي خاندان جو ٽيون نمبر حاڪم بڻيو. (16) بختيار خان ثاني پنهنجي پاران چانڊڪا ۽ سيوستان تي هڪ با اعتماد رشتيدار الله بخش کي ناظم مقرر ڪيو. (17) غلام رسول مهر، بختيار خان ثانيءَ کي صرف سيوستان ملڻ جي تصديق ڪندي لکي ٿو، ته:

”شاهي دربار مان هن وٽ فرمان پهتو ته پيءُ جي جاءِ تي توهان کي سيوستان جو ناظم بڻايو ويو آهي.“ (18)

غلام رسول مهر واقعن کي نه سمجهي ۽ غلط تجزيو ڪري صرف بختيار خان ثانيءَ کي سيوستان علائقي ملڻ جو ذڪر ڪيو آهي. در اصل بختيار خان ثانيءَ کي شاهي حڪم نامي تحت ڪلهوڙن جي سموري فتح ڪيل علائقن تي نگران مقرر ڪيو، جنهن ۾ چانڊڪا ۽ سيوستان ۽ ٻيا علائقا شامل هئا. بختيار خان ثانيءَ کي وڌيڪ پرڳڻا ملڻ ڪري سندس سياسي ۽ معاشي قد ڪاٺ مٿي اڀريو.

ان دوران 1699ع ۽ 1700ع جي وچ ڌاران امير بهادر خان ثاني دائود پوٽو، جيڪو هميشه شڪارپور جي علائقي کي پٺي پٺائڻ کان آزاد ڪرائڻ لاءِ هميشه اندروني طرح مغلن ۽ ڪلهوڙن سان لاڳاپا وڌائڻ ۾ مصروف رهيو، وفات ڪري ويو، ته سندس جاءِ تي سندس نوجوان پٽ امير مبارڪ خان دائود پوٽن جو پڳدار بڻيو. (19) تنهن کي بختيار خان ثاني، پنهنجي خلاف سمجهي

تخت گاه خدا آباد

شڪارپور مان تڙي ڪڍايو. دائود پوٽا مختلف هنڌن تي قسمت آزمائي ڪندا، پهرين آگسٽ 1701ع تي شهزادي معزالدين وٽ ملتان پهتا. (20) جنهن اتي معزالدين کي بختيار خان ثانيءَ جي خلاف مڪمل طرح برعلاڻ جي ڪوشش ڪئي. دائود پوٽن ۽ ڪلهوڙن جي وچ ۾ اڳيئي خفيه معاهدو هو. انهيءَ معاهدي تيڻ جو اشارو راورتي هنن لفظن ۾ ڏئي ٿو ته:

”معلوم ٿئي ٿو ته دائود پوٽن ۽ يار محمد
ڪلهوڙي جو خفيه سمجهوتو هيو ته هو (شهزادو)، بختيار
خان کان ناراض ٿئي.“ (21)

عبدالعزیز لوڻي پڻ اهڙين ڳالهين جي تصديق ڪندي، ان معاهدي ۾ قلات جي بروهي حاڪمن کي به ٽيون فريق هجڻ جي تصديق ڪري ٿو. هو لکي ٿو، ته:

”ان کان علاوه هو (بختيار خان ثاني) بيوقوف هيو ۽
براهوئي، ڪلهوڙا ۽ دائود پوٽن جي اتحاد (يعني ۽
معاهدي يا سمجهوتي) کان بي خبر رهيو.“ (22)

انهيءَ معاهدي تحت دائود پوٽن، شهزادي کي بختيار خان ثانيءَ کي معزول ڪرڻ ۽ سندس جڳهه تي سنڌ جي حڪومت ڪلهوڙن کي ڏيڻ جي سلسلي ۾ مڪمل سياسي ۽ سفارتي ڪوششون شروع ڪري ڏنيون. (23)

ميان يار محمد ڪلهوڙو قلات ۾ ٻه سال رهي 1113ھ/ 1701ع (24) ۾ واپس قلات جي حاڪم جي هڪ رشتيدار التماس خان بروهي جي نگراني ۾ بروهي فوج سان گڏ، منيچر ڍنڍ جي ڪناري تي هٽي تعلقي جي سڪ ۽ سانوه ڳوٺن ۾ پهتا. اتان اڳتي وڌي قيصر پنهور کان سامتاڻي ڪسيائون. پوءِ اچي ڳاهن ۾ چانوڻي هنيائون ۽ اتان مارڪپور ۽ گاهي جمشيد تي قبضو ڪري فتح پور جو قلعو ڇڏيائون. هن کان پوءِ بروهي فوج واپس هلي وئي ۽ ميان يار محمد گچيرو فتح ڪري، پنهورن جي گادي شڪارپور (جنهن کي هاڻي ڦڪا سڏيو وڃي ٿو). (25) جو نالو ڦيرائي ”خداآباد“ رکي رهڻ لڳو. (26) پوءِ ان مرڪز تان سرائي فوجن جو لشڪر اماڻي گهاري ۽ ڪنڊيارو فتح ڪيائين. (27) ان ريت ميان يار محمد بغير ڪنهن رڪاوٽ جي، ميان نصير محمد جي دؤر ۾ قبضي هيٺ آيل علائقن کي وري ٻيهر حاصل ڪري پنهنجي حڪومت

پروفيسر ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، ميان يار محمد جي انهن فتحن ۽ سبيءَ جي پٺي حاڪمن سان دشمنيءَ متعلق لکي ٿو ته:

”ان پسمنظر ۾ مقامي ماڻهو يار محمد کي ڏنڊائي چوندا آهن، جنهن تلوار هلاڻ کان سواءِ صرف ڏنڊي جي زور تي حڪومت ورتي، ليڪن اڃان شهزادو معزالدين ملتان ۾ موجود هو. سبيءَ جا حاسد پٺاڻ به سرگرم هئا ته مقامي زميندارن جي دشمني الڳ هئي. بهرحال ميان يار محمد وڏي حڪمت عمليءَ سان حالتن کي منهن ڏنو ۽ سڀني آزمائشن مان نڪري پار پيو.“ (29)

ميان يار محمد جي انهن هڪ ٻئي پٺيان فتوحات جو بختيار خان ثاني مڪمل جائزو وٺي رهيو هو ۽ سبي ڇڏي اچي شڪارپور ۾ پيرڪوڙي ويهي رهيو. پاڻ سندس پاران لاڙڪاڻي ۽ سيوستان تي مقرر ناظم الله بخش کي هر ممڪن مدد ڪري رهيو هو، ته ٻئي طرف ملتان جي وائسراءِ شهزادي معزالدين کي سموري صورتحال متعلق ڄاڻ ڏيندو رهيو.

آخر ميان يار محمد لاڙڪاڻي کي هٿ ڪري، اتان الله بخش نالي ناظم کي تڙي ڪڍيو. سنڌ جي تقريباً سڀني مؤرخن الله بخش کي بختيار خان ثانيءَ جو ڪنهن چاچو ته ڪنهن ڀاءُ ته ڪنهن وري سندس ڀائٽيو قرار ڏنو آهي. ان سلسلي ۾ مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

”لاڙڪاڻو بختيار خان جي ڀاءُ الله بخش جي هٿ مان ڇڏايائين.“ (30)

غلام رسول مهر، الله بخش کي بختيار خان ثانيءَ جو ڀائٽيو ڪوٺيو آهي. هو لکي ٿو ته:

”بختيار خان جي ڀائٽي ملڪ الله بخش کان لاڙڪاڻو ڪسيائين.“ (31)

انهن مٿين مؤرخن کي شايد غلط فهمي ٿي آهي. بختيار خان ثانيءَ کي نه ڪو الله بخش نالي ڀائٽيو هو نه ڪو ڀاءُ هو. باروڙي خاندان جي تاريخي مطالعي ۽ سندن شجري مطابق ”الله بخش“ نالي ڪو به ماڻهو بختيار خان

ٿانئء جو پائنتيو، پاء ۽ ڇاڇو نه هو. (32) عزيز لوڻي، الله بخش جي شخصيت متعلق وضاحت ڪندي لکي ٿو ته:

”الله بخش، جنهن کي لاڙڪاڻي جو حڪمران چيو وڃي ٿو، اهو مرزا خان جو پاء نه هيو، بلڪ ان جو پري جو رشتيدار هيو.“ (33)

جڏهن يارمحمد، الله بخش کان لاڙڪاڻو ڪسيو ته بختيار خان ثاني ۽ مغل فوجي ڪاردار ڪنهن به قسم جي مزاحمت نه ڪئي. بختيار خان هڪ طرف ملتان جي گورنر کي خط لکيا ته ٻئي طرف ٺٽي جي گورنر معرفت ميان يار محمد کي ايلازمنت ڪري، لاڙڪاڻو ڇڏائڻ جون ڪوششون ڪرڻ لڳو. اهڙي قسم جو هڪ خط ميان يارمحمد ڏي لکيل آهي، جنهن ۾ کيس چيو ويو آهي ته هو پنهنجي ميرڻ فقير سرائي کان، اهو زمين جو ٽڪرو خالي ڪرائي. هن خط مان ۽ تاريخي واقعن جي تجزئي مان، اهو نتيجو نڪري ٿو ته اهو خط شايد ٺٽي جي گورنر (34) لکيو هوندو. خط جو متن هن ريت آهي:

”حال ۾ بختيار خان جي تحرير مان ظاهر ٿيو ته ميرڻ فقير ڪجهه اوباشن سان گڏجي دشت ڪنگاني جي زمين تي هڪ ننڍو قلعو اڏائڻ چاهي ٿو ۽ هي زمين بختيار خان جي آهي. هن قسم جي حرڪت ميرڻ فقير جهڙي سياڻي ماڻهو کان پري آهي ۽ ظاهر آهي ته اوهان به اهڙي قسم جي ڳالهه کي هرگز روا نه رکندا. اوهان ڄاڻو ٿا ته بختيار خان منصبدار ۽ شاهي ملازم آهي. هو پنهنجي جاگير ۾ قلعو اڏائڻ تي چو راضي هوندو. ان جو نتيجو اهو ٿي ٿيندو جو ٻنهي فریقن جي وچ ۾ شورش پيدا ٿئي. اوهان ان معاملي ۾ بخوبي واقف آهيو. هن چئي پهچڻ سان ئي ٻه ڪلما نصيحت جي طور تي ميرڻ فقير کي موڪل ته اوباشن جي اغوا سان هن قسم جي حرڪت جو ارتڪاب بلڪل غلط آهي ۽ سراسر مصلحت جي خلاف آهي. اگر دل ۾ به اهڙي ڳالهه هجي ته اهو ڪيڏي ڇڏيندا. اسان جي رضامندي انهيءَ ۾ آهي ته اگر ڪوبه مغالطو / ڦڏو پيدا ٿئي ته اسان تي بادشاهي ملازم جي اعانت لازم آهي. ان صورت ۾ باقي ڇاپڻدو؟ وڌيڪ ڇا لکجي!“. (35)

پر خط لکندڙ کي ڪجهه نه وريو ۽ معاملو وڌيڪ ڳڻپير ٿيندا ويا. ميان يارمحمد جي ان سموري فتوحات دوران شهزادي معزالدين پاران مقرر ڪيل ناظم بختيار خان ثانيءَ کابہ مزاحمت نہ ڪئي. هوڏانهن دائود پوئڻ جا اندروني طرح ڪلهوڙن سان مسلسل رابطا جاري هئا. شهزادي معزالدين هي سمورو لقاءُ پئي ڏنو ته سندس پاران مقرر ڪيل بختيار خان ثانيءَ سنڌ جي اندروني پيچ ڊاهه ۾ کابہ مداخلت نہ ڪري رهيو آهي ته پئي طرف بختيار خان ثانيءَ خلاف سندس ئي هڪ قبيلي جو سربراھ ڏانهن ٿيو ته هن منهنجي ڌيءَ کي اغوا ڪيو آهي. ته تئين طرف دائود پوئڻ، جيڪي شهزادي سان ساڻ هئا، تن سنڌ ۾ سواءِ ڪلهوڙن جي پئي ڪنهن کي طاقت نہ سمجهي کين حڪومت ڏيڻ جون صلاحون ڏيڻ لڳا ۽ هو مختلف بهانن سان بختيار خان ثانيءَ کي هڪ نااهل، بيڪار ۽ مغل شهنشاهيت جو غدار قرار ڏيڻ ۾ ڪا ڪسر نہ ڇڏي. انهن ڳالهين جو تجزيو ميجر راورٽي هنن لفظن ۾ ڪري ٿو ته:

”معلوم ٿئي ٿو ته صوبيدار (شهزادي) کي انهن معاملن ۾ ملوث ڪرڻ ۾ دائود پوئڻ ۽ غالبن ميان يار محمد جو خفيه سمجهوتو هيو ته بختيار کان ڪاوڙجي معلوم ٿئي ٿو ته بختيار خان ڪنهن حد تائين بزدل حڪمران هيو ۽ ذميوار يون ونڻ کان گھيرائيندو هو. اهڙين حالتن ۾ جڏهن هن شهزادي جي اچڻ جي باري ۾ ٻڌو ته پنهنجي ماتحتن سان ڪاوڙيو. ليڪن هن ۾ شڪ نہ آهي ته ٻين هن کي خفيه نموني سمجهايو ته شهزادي جي اچڻ کي ٽارڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي وڃي. پوءِ ڇو نہ ان جي خلاف مسلح ڪاروائي ڪرڻي پئي. ان صورت ۾ کيس ڀرپور تعاون جو يقين ڏياريو ويو. هاڻي هن شهزادي کي هن طرف اچڻ کان روڪڻ لاءِ سڀ طريقا آزمايا ۽ کيس چيو ته، ”هو خود (بختيار خان ثانيءَ) لتي (ڪلهوڙن) جي خلاف ڪاروائي ڪري سگهي ٿو. ايتري قدر جو ايلاز منتقن تائين پهتو. هن عجيب و غريب رويي کان شهزادي جي دل ۾ شڪ پيدا ٿيا ۽ هن کي پنهنجي سرحد تي پهريائين باغين جو تجربو بہ هيو مبارڪ خان ملتان ويو ته جيئن هو صوبيدار ملتان کي انهن علائقن جي سردار ۽

حڪمران باروڙئي جي خلاف پڙڪائي، جنهن کي هو پنهنجي رستي جي رڪاوٽ خيال ڪندو هو. اهڙيءَ طرح نوجوان شهزادي جو اعتماد حاصل ڪندي، مبارڪ خان شهزادي جي دل ۾ بختيار خان باروڙئي سردار جي خلاف نفرت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. هن جو بنيادي مقصد ڪم از ڪم پنهنجي علائقي مان هن جو اقتدار ختم ڪرڻ هيو. انهن حالتن ۾ بختيار خان پنهنجي خلاف ڦهلايل ڄار ۾ ڦاسي پيو ۽ شهزادي کي ايلاز منٽ ڪرڻ لڳو ته هو سندس مدد لاءِ هتي (سند) نه وڃي (اچي) ڇو ته هو خود پاڻ هاڻي مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار هو / آهي. ان تي مڪار دائود پوئن کي پنهنجي سابق سازشي حڪمت عملي کي صحيح ثابت ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. " (36)

بختيار خان ثانيءَ جي موت بابت چار مختلف روايتون هر هڪ پهريون شيخ محمد اعظم ابن شيخ محمد صالح ۽ لالا دولت راءِ ولد لا لا عزتراءِ (37) ٻي آخوند محمد صديق، (38) ٽين مير علي شير قانع ۽ گولڊ سمنٽ، (39) ۽ چوٿين ملا فاضل ۽ راءِ بهادر هيتورام، (40) بيان ڪيون آهن. غلام رسول مهر انهن چئن روايتن، (41) کي صحيح قرار ڏئي ٿو، (42) پر ٻئي خاندان جي خانداني روايتن ۽ راورٽيءَ جي تحقيق مطابق اها ڳالهه درست نه آهي ته بختيار خان ثانيءَ، شهزادي معزالدين جي هٿان قتل ٿيو. (43) بختيار خان ثانيءَ جي قتل جي اصل وارتا ميجر راورٽي هنن لفظن ۾ پيش ڪري ٿو ته:

"مڪار دائود پوئي (امير مبارڪ خان) شهزادي (معزالدين) جي ذهن کي ان حد تائين تيار ڪيو ته شهزادي، دائود پوئن کي گرفتار ڪري، پيش ڪرڻ جي حامي ڀري. لهاڏا هي (دائود پوئا) شهزادي جي دستن کي پنهنجن دستن سان ملائي، انهن کي وڏي سليقي سان غير معروف رستن کان وٺي ويا ۽ پنهنجي پيش قدمي کي خفيه رکندا هڪ ڏينهن اچانڪ شڪارپور پهتا، جتي ان وقت بختيار خان انهن حالتن کان بي خبر موجود هيو. جهڙيءَ طرح هي (بختيار خان) انهن حالتن کان بي خبر هيو ۽ انهن کي صرف (ايندڙ فوج کي) دائود پوئن

جي فوج سمجھي، لحاظا سندن مقابلي جي لاءِ هن ڳوٺ (بختيار پور) کان فوج رواني نه ڪئي ۽ انهن جي مخالفت ارادن جي صورت ۾ مقابلي ڪرڻ جي تائيد ڪيائين. سازشي (دائود پوٽا) هن (بختيار خان) جي فوج ۽ شهزادي جي فوجن جي وچ ۾ لڙائي ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ بختيار خان حقيقتن کان پوري طرح بي خبر هجڻ جي سبب کان شهزادي جي فوج خلاف ڪاروائي ڪرڻ جو حڪم ڏيئي چار ۾ ڦاسي پيو. لهاذا مخالف دستي جي هڪ خان (امير مبارڪ خان دائود پوٽي) جي هٿان مارجي ويو، جنهن تي هن جي ساٿين وڙهڻ بند ڪيو ۽ پڇي نڪتا.“ (44)

ساڳي ڳالهه ”تذڪرتہ الملڪ“ جي مصنف يحيٰ خان به ڪئي آهي، هو لکي ٿو ته:

”اورنگزيب جي اقتدار جي چاٿيتاليهين سال رمضان 1113ھ / جنوري 1702ع ۾ ملتان ۾ هڪ بختيار نالي زميندار فتنو برپا ڪيو ۽ اعلايه بغاوت ڪيائين. شهزادو معز الدين صوبيدار ملتان، ٻن هزار سوارن، تازه دمر ليون، پنهنجن محافظن ۽ صوبي ۾ خدمتون سرانجام ڏيڻ وارن (دائود پوٽن جي) دستن سان گڏ سندس (بختيار جي) سرڪوبي لاءِ روانو ٿيو. انهن ۾ هڪ شديد جهڙپ ٿي، جنهن ۾ باغي شڪست کائي ويا ۽ بختيار خان مارجي ويو هن جهڙپ/جنگ ۾ بادشاهه جي دستن سان گڏ وڙهندي ملتان جي ماتحت دائودپوٽن وڏو نالو ڪمايو. انهن باغي کي گرفتار ڪري سندس سر ڌڙ کان ڌار ڪيو ۽ شهزادي جي حضور ۾ پيش ڪيو.“ (45)

ميجر راورٽي ۽ يحيٰ خان جي مٿين بيانن مان به ڳالهيون سامهون اچن ٿيون. هڪ ته شهزادي بختيار خان ثانيءَ سان دويدو جنگ نه ڪئي ۽ ٻيو ته شهزادي پنهنجي فوج جا دستا امير مبارڪ خان دائودپوٽي جي نگراني ۾ اڳ موڪليا، جن دغا، فريب ۽ مڪاري سان بختيار خان کي گرفتار ڪري، پاڻ پنهنجي هٿن سان جنوري 1702ع (اورنگزيب جي حڪمراني جي چاٿيتاليهين

سال) جي شروعات ۾ قتل ڪيو.

امير مبارڪ خان، بختيار خان کي قتل ڪرڻ بعد، شهزادي جي اصرار تي پڻي حاڪم جي لاش کي سندس سامهون پيش ڪيو. پڻي حاڪم جو درباري مؤرخ ملا فاضل، ان واقعي متعلق وڌيڪ تفصيل ڏيندي لکي ٿو ته:

”جڏهن شهزادي معزالدين، افغان سردار جي موت جي باري ۾ ٻڌو ته هن خواهش ظاهر ڪئي ته هو پنهنجي مغرور مخالف کي ڏسڻ چاهي ٿو. جڏهن هن، هن جي خوبصورت ۽ ڊگهي قد (واري لاش) کي رت ۽ مٽي ۾ ٻڌل / ڀريل ڏٺو ته حيران ٿيو.“ (46)

بختيار خان ثانيءَ جي مارجڻ بعد هندستان جي حاڪم اورنگزيب شهزادي معزالدين کي مبارڪ جو فرمان، اعزازي لباس ۽ ٻين قيمتي تحفن سان گڏ ڏه لک دام ڏنائين. (47)

بختيار خان ثانيءَ جي قتل بعد نئي سرڪار کان علاوه باقي سموري اتر سنڌ بي واڳ ڌڻي بڻجي وئي. ان دوران اتر سنڌ ۾ باقي ٻه اهم سياسي ۽ فوجي طاقتون رهيون. هڪ ميان يارمحمد جي سرڪردگيءَ ۾ ڪلهوڙا ۽ ٻيو دائود پوٽا، جن شڪارپور کي پڻين کان آزاد ڪرائڻ لاءِ سموري اتر سنڌ جي سياسي منظرنامي کي تبديل ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. امير بهادر خان دائودپوٽي، بختيار خان ثانيءَ کي قتل ڪرڻ بعد، شهزادي معزالدين کي پنهنجي چار ۾ ڦاسايو ۽ ڪلهوڙن سان اڳ ۾ ٿيل خفيه معاهدي تحت شهزادي کي ان تي عمل ڪرائڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪيون. آخر سندس ڪوششون رانگان نه ويون ۽ هن ڪلهوڙن کي علحده ٽڪرو وٺي ڏيڻ سان گڏ شڪارپور تي پنهنجي علحده حاڪميت حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. شهزادي معزالدين، ان دوران اتر سنڌ کي گهڻا ٽڪرا ڪيا ۽ انهن تي ڪنهن ڪنهن کي حاڪم يا نگران مقرر ڪيائين، تنهن متعلق مير علي شير قانع تحرير ڪري ٿو ته:

”شاهزادو، خانپور مير امين الدين خان کي، شڪارپور سنجر خان، مبارڪ خان ۽ هوت خان دائودپوٽن کي ۽ سيوستان غلام محمد سڪهانيءَ کي ڏنا.“ (48)

مير قانع جي ان بيان کي غلام رسول مهر، (49) اعجاز الحق قدوسي،

(50) ۽ ٻين مؤرخن (51) نقل ڪيو آهي. جيتري قدر مير قانع جو ”سيوستان“ جي علائقي کي غلام محمد سڪانيءَ کي ڏيڻ جو تعلق آهي، ته اها ڳالهه قبوليت جوڳي نه آهي. ڇو ته سيوستان دراصل نئي سرڪار جو هڪ پرڳڻو هو، شهزادي معزالدين پاران ان وقت سنڌ جي جاگرافيائي ورهاست دوران، اتي سعيد خان عرف سعيد خاني عرف چنگيز خاني (1113ھ/1114ھ) گورنر مقرر ٿي آيو، جيڪو پاڻ سيوستان (سيوهڻ) ۾ رهيو ۽ پنهنجي پٽ ارشد خان کي پنهنجو نائب مقرر ڪري نئي موڪليائين. ان طرح شهزادي پاران سيوستان کي غلام محمد سڪاني جي حوالي ڪرڻ بعيد از عقل آهي. (52)

تاريخي حقائق جي مطابق شهزادي، اتر سنڌ جا جيڪي ٽڪرا ڪيا، تن جو تفصيل هن ريت آهي.

الف: چانڊڪا ۽ دادو (جنهن ۾ جابلو پٽي ۽ ڪاڇي وارا علائقا شامل هئا) جا علائقا ميان يار محمد ڪلهوڙي کي ڏنا.

ب: خانپور جو علائقو مير امين الدين خان کي ڏنائين.

ج: شڪارپور يا سنڌ جي تاريخ ۾ دائودپوٽا پهريون دفعو جنوري 1702ع ۾ شڪارپور جا حاڪم بڻيا.

د: سيوي (سبي) جو علائقو غازي خان دودائي کي ڏنائين. (53)

غازي خان دودائي سبيءَ جو حاڪم مقرر ٿيڻ بعد علائقي جو انتظام سنڀالي نه سگهيو، ڇو ته هڪ ته سبي گهٽ پيداواري علائقو هو، ٻيو ته بختيار خان ثانيءَ جي قتل بعد مختلف قبيلن جي سربراهن، سبيءَ جي حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ شورشون برپا ڪيون، تن کي غازي خان پنهنجي نا اهلي سبب ختم نه ڪري سگهيو ۽ ناڪام ويو. ان کان بعد سبيءَ تي مختلف وقتن تي مختلف ماڻهو مقرر ٿيندا رهيا، پر اهي به صحيح نموني سان انتظام سنڀالي نه سگهيا. ان سلسلي ۾ مير علي شير قانع لکي ٿو، ته:

”سيوي جو درو بختيار خان جي انتقال ڪرڻ کان پوءِ غازي خان دودائي کي عطا ٿيو، پر هن کان جوڳو انتظام نه ٿي سگهيو، جنهن ڪري ڦيرائي الله بخش خان کي ڏنو ويو. تنهن کان پوءِ اسلام خان ۽ قائم خان نهارن کي مليو، پر

ڪوبه پورو انتظام رکي نه سگهيو. ۽ نيٺ ميان يارمحمد جي وڪيلن جي حوالي ٿيو، ته وڃي پنهنجي موڪل (اصيل) کي پهچائين! تنهن سان گڏ هي به حڪم ٿيو ته ”هن سرفرازيءَ جي عيوض ميان يارمحمد حضور ۾ حاضر ٿي دست بوسيءَ جو شرف حاصل ڪري.“ طلب موجب ميان يارمحمد درپيلي ۾ پهتو، ته خواجه حسين خان گهڻين نوازشن سان هن حڪم جي منسوخي جو فرمان ڪئي آيو، ۽ ڏيري جي نگراني سندس حوالي ڪيائين. اتان کان شاهي غلامن جي لسٽ ۾ داخل ٿيڻ جي ابتدا ٿي، ۽ ”خدا يار خان“ جو خطاب سندس طرهءَ امتياز بڻيو.“ (54)

ميان يارمحمد، ڪلهوڙو پاڻ کي سبيءَ ملڻ جي اصل وارتا هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو، ته:

”سبي ۽ گنجابه جي ڌرنَ جي حقيقت هن طرح آهي ته مان پهرين ڏينهن کان ئي ان خدمت جي خواهش نه رکندو هوس، ليڪن بختيار خان جي قتل کان پوءِ پهريائين هن جو پائتو، باوجود هن سموري خطي کان واقف هجڻ جي ۽ احمد يار خان ۽ دلاور خان باوجود وڏا منصب دار هجڻ جي، مذڪوره درن جي نظر و نسق تي قابو نه پائي مستعفي ٿيا. پوءِ وڏن هن خدمت تي هن فقير کي وڏي اصرار سان مقرر ڪيو. اهڙي طرح مان حضرت عالمگير جي سند جي مطابق اڄ تائين انهن علائقن جو انتظام نيڪ ناک ڪيو آهي ۽ پنهنجي عزت جي خاطر وڏي جمعيت نوڪرن جي به رکي ڪري، وڏي خرچ جي دٻاءُ هيٺ رهيو آهيان. آمدني جي ڪمي ۽ خرچ جي وڌڻ کي ڏسي ڪجهه وقت دل چوي ٿي ته انهن محالن کان پين وانگر استعفي ڏيئي ڇڏيان، ليڪن هي امير موجود وقت جي وڏن جي مرضي جي خلاف آهي. بهرحال مجبورن بسر ڪري رهيو آهيان.“ (55)

ميان يارمحمد کي هاڻي سنڌ جي گچ حصن جي حڪمراني، سبيءَ جا لڪ ۽ شاهي سرپرستي ملي چڪي هئي، ليڪن اڃان هڪ وڏو فڪر هو. (56) اهو اهو هو جو هن جو اهل و عيال ۽ ماڻهو، بروهي حاڪم وٽ ترسيل هيا، جن کي

بروهي حاڪم سمندر خان، ميان يار محمد سان ٿيل خفيه معاهدي تان ڦري وڃڻ ڪري، آزاد نه ڪري رهيو هو.

بروهي حاڪم، ميان يار محمد جا ٻار ۽ ماڻهو آزاد ڇو نه پيو آزاد ڪري؟ ان سلسلي ۾ سنڌ جي گهڻن مؤرخن پنهي حاڪمن جي وچ ۾ ڪجهه چيڪلشن جو ذڪر وڌي آيو وٽاب سان ڪيو آهي، جنهن تحت بروهي حاڪم، ڪلهوڙي جا ٻار ۽ ماڻهو يرغمال بڻائي ڇڏيا هئا. (57) هت ان ڳالهه جي ضرورت آهي ته مير سمندر خان بروهي ۽ ميان يار محمد جي وچ ۾ چيڪلشن جو سنڌ، بلوچستان، سبيءَ ۽ هندستان جي تاريخي پس منظر جي حوالي سان تحقيقي جائزو وٺجي ته جيئن بلوچستان ۽ سنڌ جي مؤرخن جي وچ ۾ جيڪي غلط فهميون پيدا ٿيون هيون، تن کي تاريخي سچائين سان نروار ڪرڻ کپي.

ڦلات جي بروهي حڪمرانن کي هميشه ڪڇي ۽ گنداواهه جي علائقن جي ضرورت رهي. ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ سبيءَ جي پٺي پٺاڻ حاڪم مرزا خان المعروف بخت بلند خان (1666ع / 1699ع) سان ارڙنهن جنگيون ڪيون، پر پوءِ به ڪجهه هٿ حاصل نه ٿين. جڏهن ميان دين محمد کي ملتان ۾ قتل ڪيو ويو ته ٻن تن سالن تائين ڪلهوڙن پاران خاموشي رهي. ان سياسي مائار جي ماحول دوران سنڌ ۾ سبيءَ جا پٺي پٺاڻ هڪ ئي قوت وڃي بچيا. شهزادي معزالدين، ٻي ڪا راهه نه ڏسي ڪلهوڙن جي فتح ڪيل علائقن تي مرزا خان جي پٽ بختيار خان ثانيءَ کي نگران مقرر ڪيو. شڪارپور جا دائودپوٽا يعني امير بهادر خان ثانيءَ، جنهن شڪارپور جو بنياد وڌو هو، تنهن مرزا خان جي سموري حڪمراني جي عرصي دوران ڪلهوڙن جي اڀرندڙ طاقت کي ڏسي، هميشه ساڻن سياسي ۽ پاڻي وارا لاڳاپا قائم رکيا ۽ خفيه نموني سان پٺي پٺاڻن جي خلاف ڪلهوڙن جو ساٿ ڏنو. ميان نصير محمد جي دهليءَ جي قيد مان آزادي پڻ امير بهادر خان ثانيءَ جي سفارتي ڪوششن جو نتيجو هئي. (58) ميان دين محمد جي قتل بعد ميان يار محمد ڦلات هليو ويو، جتي بروهي حاڪم ۽ ڪلهوڙا حاڪم جي وچ ۾ هڪ ”ٻه ڏيڍ“ معاهدو طئي ٿيو. ان معاهدي تي ڄا هر مؤرخ اشارا ڏنا آهن، پر تفصيل ڪنهن مهيا نه ڪيا آهن. آغا مير نصير احمد خان، ان معاهدي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته:

”ميان يار محمد ڪلهوڙي ڦلات راڄڌانيءَ ۾ اچي
امير بلوچستان وٽ 1697ع ۾ پناهه ورتي ۽ ٻه سال ڦلات
۾ رهيو. هن امير بلوچستان سان هڪ معاهدو ڪيو.

1. امير بلوچستان، سنڌ جي ڪلهوڙا خاندان جي حڪمران کي مصيبت جي وقت مدد ڏيندو ۽ انهن جي سنڌ ۾ حڪومت کي استحڪام بخشڻ لاءِ مدد مهيا ڪندو.

2. امير سنڌ (ڪلهوڙا خاندان) ان امداد جي عيوض ۾ امير بلوچستان کي ساليانو مبلغ چاليهه هزار روپيه خراج ادا ڪندو.

3. سنڌ جو ڪلهوڙو حڪمران، امير بلوچستان جي مخالف کي سنڌ ۾ پناهه نه ڏيندو، بلڪ انهن کي گرفتار ڪري امير بلوچستان جي حوالي ڪندو.

4. ميان يارمحمد ڪلهوڙو، سنڌ ۾ جيترو به علائقن کي پنهنجي قبضي هيٺ آڻيندو ته هو انهن علائقن جي ايراضيءَ جو ٽيون حصو، براهوئي حاڪم لاءِ مختص ڪندي، امير بلوچستان جي نمائندي جي حوالي ڪندو.

5. ڪڇي جي خطي ۾ گنداواھ جو سمورو علائقو امير بلوچستان جي حوالي ڪندو. هي معاهدو قلات ۾ مؤرخه 8 ڊسمبر 1698ع تي امير بلوچستان امير سمندر خان ۽ ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي وچ ۾ طئي ٿيو. (59)

ان ريت وري امير بهادر خان ثاني دائود پوٽي ۽ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وچ ۾ پڻ معاهدي ٿيڻ جا امڪان موجود آهن. انهن ٽنهي فريقين جو هڪ ٻئي سان معاهدا ڪرڻ جا پنهنجا پنهنجا ذاتي، سياسي، معاشي ۽ فوجي مفاد لڪل هئا. مثلاً: سبي ۽ ڪڇي - گنداواھ جو علائقو بروهين جي ضرورت هئي. دائود پوٽن کي شڪارپور جي ضرورت هئي، جڏهن ته ٽين ڌر ڪلهوڙن کي اتر سنڌ جي ضرورت هئي. انهن ٽنهي ڌرين کي پنهنجا مفاد حاصل ڪرڻ ۾ سبيءَ جو پڻي حاڪم بختيار خان ثاني رڪاوٽ بڻيل هيو، جيڪو ميان دين محمد جي قتل بعد اتر سنڌ ۾ شاهي سرپرستيءَ سان گڏ هڪ واحد اهم طاقتي مهري طور سامهون آيو.

تخت گاه خدا آباد

ان لاءِ تنهي ڌرين گڏجي پڻي حاڪم کي هر محاذ تي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪيون. جڏهن بختيار خان ثانيءَ، دائود پوٽن کي شڪارپور مان ٻڌي ڪڍيو ته هنن، هن جي خلاف ڪم ڪرڻ کان وسان ڪين گهٽايو. هوڏانهن بروهي حاڪم، ڪڇي گنداواهه کي حاصل ڪرڻ جي لالچ ۾ ميان يار محمد کي پيهر سنڌ ۾ فتوحات جي سلسلي ۾ بروهي فوجي لشڪر جي مدد مهيا ڪئي. پر پوءِ جڏهن سبيءَ جو علائقو ميان يار محمد کي مليو ته هن بروهي حاڪم سان ٿيل معاهدي تي عمل درآمد نه ڪيو ۽ ڦري ويو. ان دوران بروهي حاڪم مير سمندر خان بروهي کيس، سفارتي ڌمڪي موڪلي ته:

”جيڪڏهن سمورين عطا ٿيل جاگيرن مان گنجاب
چڏي ڏين، ته پنهنجو صلح قائم رهندو، ٻيءَ صورت ۾
جنگ لاءِ تيار ٿي وڃ.“ (60)

آخر ميان يار محمد پنهنجي ننڍي ڀاءُ مير محمد کي بروهي حاڪم ڏانهن روانو ڪيو، ته بروهي حاڪم جواب ڏنو، ته:

”گنجاب منهنجي حوالي ڪريو ته مان توهان جي اولاد
۽ قبيلي کي وڃڻ جي اجازت ڏيان، ۽ قول ۽ قسم جي
بنياد تي نئين طرح سان صلح ڪريان، انهيءَ کان پوءِ اوهان
کي ڪوبه نقصان نه رسندو. جيڪڏهن گنجاب نه ٿا ڏيڻ
چاهيو، ته پوءِ صلح ۽ امن جي ڪابه ضرورت ڪانهي. اٿو
هتان هليا وڃو. توهان جي قبيلن متعلق جيڪي منهنجي
دل ۾ ايندو، اهو ئي ڪندس.“ (61)

مير سمندر خان بروهيءَ وڌيڪ چيو، ته:

”منهنجا ماڻهو چون ٿا ته اڳ ڪي قدر مال وغيره
ڏيندا هئا، هاڻي ته اهو سلسلو به ختم ڪري ڇڏيو اٿن ۽
ڪجهه به نه ڏين! گويا پنهنجي انجام کان ڦري ويا آهن.“
(62)

”اڳ ڪي قدر مال وغيره ڏيندا هئا“ جي لفظن مان مراد اها آهي ته ميان
يار محمد ڪلهوڙو، قلات ۾ قيام دوران بروهي حاڪم کي هر سال چاليهه
هزار روپيا ساليانو خراج ڏيندو هو، جيڪو پوءِ ميان صاحب بند ڪري ڇڏيو.
(63) مير محمد خان، بروهي حاڪم جي جواب جو جواب ڏيندي، چئي ٿو ته:

تخت گاه خدا آباد

”جو ڪجهه پاڻ ۾ طئي ٿي چڪو آهي، ان ۾ اڃا تائين ڪوبه فرق نه آيو آهي.“ جيڪڏهن ڪجهه ٿيو به آهي ته اڳتي ايئن نه ٿيندو.“ (64)

مير محمد خان جي هن جواب جا هي لفظ، ”ڪجهه ٿيو به آهي ته اڳتي ايئن نه ٿيندو“ وڏي اهميت جا حامل آهن، جنهن مان سموري ڳالهه آشڪار ٿئي ٿي ته ميان يار محمد، بروهي حاڪم کي معاهدي تحت چاليهه هزار ساليانو خراج ۽ ڪچي - گنداواھ جا علائقا ڏنا هئا، جنهن تحت ڪلهوڙو حاڪم به ٽي سال باقاعدي سان چاليهه هزار ڏيندو رهيو هو، پر پوءِ اهو به ڏيڻ بند ڪيائين، يعني ميان صاحب معاهدي جي طئي شده ڳالهين کان ڦري ويو هو. انهيءَ ڪري بعد ۾ ٻنهي حاڪمن جي وچ ۾ سياسي ويڇا وڌيا. ان طرح صرف بروهي حاڪم کي مورد الزام ٺهراڻو صحيح نه آهي. انهن وچن وڌڻ ۾ ٻنهي ڌرين طرفان مفادن جو ٽڪڙو وڌڻ اصل محرڪ آهي.

بلوچستان جي تقريباً سمورن مؤرخن ميان يار محمد جي قلات وڃڻ دوران سندس فوجن پاران بروهي حاڪم مير محراب خان مارجي ويو. ملتان جي وائسراءِ پاران بروهي حاڪم جي خون جي عيوضي ۾ ڪلهوڙن کان ”ڪراچي“ جو علائقو کسي، بروهي حاڪم مير سمندر خان کي ڏنو. قلات جو پهريون تاريخي تذڪرو، آخوند محمد صديق سن 1276ھ / 1860ع ۾ ”اخبار الابرار“ نالي سان تيار ڪيو. ان وقت ميان يار محمد ۽ محراب خان جي جهڙپن کي هڪ سو سٺ سال گذري چڪا هئا. آخوند محمد صديق هن واقعي متعلق رقمطراز آهي، ته:

”په ٽي ڏينهن مير محراب خان زندهه رهيو. آخوند محمد صالح وزير کي طلب ڪري وصيت ڪيائين ته احمد خان ۽ عبدالله خان منهنجا پٽ آهن، پر حڪومت انهن کي نه ڏني وڃي. مير قمبر منهنجو وڏو ڀاءُ هو، مير سمندر ان جو وڏو پٽ آهي، حڪومت ان جي حوالي ڪئي وڃي. خان جي حڪم تي عمل ڪيو ويو. چغتاه بادشاه ڪورو ۽ ڪالاجي (ڪراچي) جا علائقا ميان ڪلهوڙن کان وٺي مير محراب خان جي خون بها طور احمد زئين کي ڏنا.“ (65)

آخوند محمد صديق جي ان بيان کي بعد جي بلوچستان جي سمورن

مؤرخن (66) حوالي طور استعمال ڪيو آهي. آخوند جي ان بيان ۾ ڪيتري سچائي ۽ حقيقت آهي، ان جو تاريخي ۽ تحقيقي جائزو وٺڻ ضروري آهي. سيٺ نائونمل تحرير ڪري ٿو ته:

”هڪ پاڻيءَ جو چشمو هو جنهن کي ڪراچيءَ جو ڪن سڏيندا هئا. ڪن جي معنيٰ آهي، اونهي پاڻيءَ واري هڪ ڪڏ ۽ ڪراچي هڪ مير بحر جونالو پڻ هو. ڪڏ جي چوڌاري تمر جا وڻ هئا. آخر جاءِ پسند ڪري، اتي گهر ٺهرايا ويا ۽ ڪڙڪ بندر مان سڀ متحرڪ سامان منتقل ڪيو ويو، پوءِ سڀ ڪراچيءَ جي ڳوٺ، جو ان وقت ڪراچي سڏبو هو، اتي اچي ويناسين سنبت 1785 (1729ع) ڌاري ڪڙڪ بندر جا ماڻهو لڏي اچي ڪراچيءَ ۾ ويٺا.“ (67)

حاصل مطلب ته ڪراچيءَ جو بنياد 1729ع ڌاري پيو. ڪراچي اصل ۾ هڪ مهاڻي عورت هئي، جيڪا پنهنجي راڄوندي هئڻ سبب اهميت رکندڙ هئي، جنهن جي نالي ۾ هي شهر وجود ۾ آيو ۽ نيٺ ڪراچي ۾ بدلجي ويو. (68) بروهي حاڪم مير محراب خان بروهي 1698ع (69) ۾ قتل ٿي ويو ۽ ان جي قتل کان بتيهه سال پوءِ ڪراچي شهر جو بنياد پيو. ان طرح ميان يار محمد ڪلهوڙي، ڪراچي بندرگاهه ڪهڙي حساب سان بروهي حاڪم جي قتل جي عيوضي ۾ ڏنو. سنڌ جو نامور مؤرخ ۽ محقق ڊاڪٽر غلام محمد لاکو ان اهم علمي ۽ تاريخي نقطي متعلق لکي ٿو ته:

”مغل دور ۾ ڪراچيءَ وارو سمورو علائقو نئي صوبي ۾ شامل هو محراب خان 1111ھ / 1700ع (70) ۾ مارجي ويو. نائونمل جي لکت موجب هيءَ بستي (ڪراچي) 1142ھ / 1729ع ۾ وجود ۾ اچي چڪي هئي، تڏهن به بحث هيٺ دور ۾ ان تي اڃا مغلن جو قبضو هو. ڪلهوڙن کي 1150ھ / 1736ع ۾ نٿو صوبو آخري مغل نواب صادق علي خان جي هٿان مليو، ان بعد وڃي سڄيءَ سنڌ تي پهريون ڀيرو ڪلهوڙن جي حڪمراني قائم ٿي. هن صورتحال ۾ ”ڪراچي“ ڪيئن ڪلهوڙن کان وٺي خان قلات کي ڏني ويئي، سا ڳالهه پتري پيئي آهي..... نه ان دؤر ۾ ڪراچي ڪلهوڙن جي عمل دخل ۾ هئي، ۽ نه وري ڪلهوڙن کان

ڪسي خون بها طور بروهين کي ڏني ويئي هئي. (71).

هن مٿئين بيان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته بلوچستان جي مؤرخن جي اها ڳالهه ته شهزادي معزالدين طرفان بروهي حاڪم مير محراب خان بروهي جي خون بها طور ميان يارمحمد کان ڪراچي وٺي ڏيڻ وارا بيان بي بنياد ۽ غلط آهن. ميان يارمحمد ڪلهوڙي، قلات مان ٻار وٺي اچڻ لاءِ وسيلا اختيار ڪيا، پر ڪجهه نه ويو. آخر هڪ اهم واقعو نمودار ٿيو، جنهن جي وجهه کان ميان صاحب جا ٻار ۽ ماڻهو قلات مان سنڌ پهتا. اهو واقعو هي هيو ته لکن جي علائقي ۾ شاه محمد پٽ غازي خان باهه ٻاري ڏني هئي. شهزادو خود شاه محمد جي خاتمي لاءِ اڳتي وڌيو، پر کيس ڪاميابي نه ٿي. مير شهداد خان ٽالپر هن معاملي ۾ سرگرمي ڏيکاري ۽ شاه محمد جو خاتمو ڪيو. هن واقعي هڪ طرف مير شهداد کي پٽ ٻاران ۾ جاگير ڏياري (72)، ۽ ٻئي طرف شاهي طرف کان خود يارمحمد مان به مطمئن ٿي ويو. مٿس پڻ انعامن جي بارش ٿي. هنن واقعن کان پوءِ معزالدين جي دخل ڏيڻ تي ميان يارمحمد جو اولاد ۽ گهروارا آزاد ڪيا ويا ۽ اهي خير خويءَ سان سنڌ ۾ موٽي آيا. (73)

مير علي شير قانع ان واقعي کي شهزادي پاران سنڌ تي ٻئي حملي (پهريون حملو 1697ع ۾ ڪيائين، جڏهن ميان دين محمد کي گرفتار ڪري ملتان وٺي) کان پوءِ ”توري وقت کان پوءِ“ جا لفظ چئي ڄاڻايو آهي (74). جڏهن ته غلام رسول مهر ان واقعي کي جهوڪ واري مسئلي يعني 1718ع جي شروعات جو قرار ڏنو آهي (75)، پر اڳتي هلي ان واقعي کي ميان يارمحمد ي سبيءَ ۽ گنجابو علائقا ملڻ بعد جو قرار ڏئي ٿو. (76) دراصل اهو واقعو 1117ھ / 1705ع جو آهي ۽ انهيءَ سال شهزادي، غازي خان جي پٽ شاه محمد کي آخري شڪست ڏني. شهزادي طرفان ان معرڪي ۾ ڪاميابي ماڻڻ بعد اورنگزيب عالمگير کيس 12 ربيع الاول 1117ھ / جون 1705ع تي انعام طور اعزازي لباس، هڪ هاٿي، هڪ گهوڙو ۽ ٻيا تحفا عنايت ڪيا. (77)

تقريبن ٻه سال ميان يار محمد ڪلهوڙي سڪون جا گذاريا ته مرڪز ۾ حڪومتي تبديلي آئي. اورنگزيب 28 ذوالقعد 1118ھ / 3 مارچ 1707ع تي گذاري ويو. هن جي عمر قمري حساب سان اڪانوي سال، سترنهن مهينا هئي ۽ پنجاهه سال، ٻه مهينا، ستاويهه ڏينهن حڪومت ڪيائين. (78) هن جي وفات سان ئي سندس پٽن ۾ حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ خونريز جنگين جو سلسلو شروع ٿي ويو. ائين وڏي ويڙهاند بعد سندس وڏو پٽ محمد معظم شاه عالم

بھادر شاھ پھريون 30 محرم الحرام 1119ھ / 3 مئي 1707ع (79) تي تخت نشين ٿيو. هن جي دور ۾ ڪوبه چڱو ڪم نه ٿيو، بلڪ ملڪ ۾ ڪيترائي سياسي مسئلا پيدا ٿيا. مغل سلطنت هن جي دور کان وٺي زوال طرف ملڪ لاءِ خطري جا نشان بنيا. هندوستان ۾ هن کي ”شه بي خبر“ يعني امور سلطنت ۾ ڪابه دلچسپي نه وٺندڙ سڏيو ويندو هو. 21 محرم 1124ھ / 27 فيبروري 1712ع تي وفات ڪيائين. هن جي عمر ستر سال، ڇهه مهينا هئي ۽ سندس دؤر حڪومت پنج سال، هڪ مهينو، ٻاويهه ڏينهن هئي. (80) مرڪز جي اهڙي سياسي گهٽتائي ۾ به ميان يار محمد جي حڪومت سياسي توڙي فوجي حوالي سان مضبوط رهي. (81) پر ٺٽي صوبي ۾ ڪجهه شر پسند ٽولا ڦرلٽ ۾ مصروف عمل هئا.

ٺٽي جي گورنر سعيد خان 1119ھ / 8-1707ع - 1121ھ / 10-1709ع) جي دؤر (82) ۾ نومڙين (نهمردي) فساد برپا ڪيو. (83) نومڙين جو قبيلو سيوهڻ، ڪوٽڙي ۽ محال ڪوهستان تعلقن جي جابلو پٽي ۾ رهندو هيو. ان جو مطلب ته اهي اوٿل، ساوه، عزيزاڻي، رني ڪوٽ، ٿاڻي، جهانگارا، ڪاٺي ۽ نار ۾ رهندا هئا. هي ڳوٺ سيوهڻ کان ترتيب وار 38، 30، 26، 20، 14، 10 ۽ 14 ميلن تي هوندا هئا. نومڙيا، سيوهڻ ۽ جوهي تعلقن جي اولهه ۾ ڪاڇي طرف يلغارون ڪندا هئا. نومڙيا اصل ۾ سميچن جو هڪ پاڙو آهي، پراڻي هاڻي پاڻ کي بروج سڏائين ٿا. نومڙيا سميچن سان گڏجي لڪي ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ ڀڳي ٺوڙهي جي آس پاس قرون ڪندا هئا. هي قبيلو سن جي پرڳڻي ۾ لڪي، آمري ۽ ٽهڙي کي ڦريندا هئا. (84) ٺٽي جي گورنر عطر خان المعروف سعيد خان، ڪمزور هجڻ ناتي، ميان يارمحمد کي ٻار ٻار مدد ڪرڻ جي اپيل ڪئي هئي. آخر 1119ھ / 1708ع ۾ ميان صاحب وڏي فوج سان گڏ نومڙين کي نه صرف شڪست ڏني پر کين هب ۽ پب جبلن کان به ڀڄائي ڪڍيائين. (85) بختيار خان ثانيءَ جي ڀائڻين ۽ ٻين هر هڪ دولت خان ولد محبت خان ولد بارو خان، سبزل خان ولد بارو خان (86) پنجو خان، رحيم خان پٿانگ ۽ دولت خان پٿانگ (پناڻ) جن 14 ذو الحج 1119ھ / 28 فيبروري 1708ع تي قنڌار ۽ نومڙين جي فتني جو فائدو وٺي سبيءَ تي قبضو ڪيو. (87) آخر ستتيهن ڏينهن کان پوءِ ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي فوجن 21 محرم 1120ھ / 1 اپريل 1708ع تي ڍاڍر ۽ سبيءَ جا قلعا وڏي خون ۽ خرابي کان پوءِ واپس ڪيا. (88) ميان يارمحمد سبيءَ کي ٻيهر حاصل ڪري ملڪي انتظامن ۾

معاشي سڌارن ڏانهن توجهه ڏنو، ته ان دوران دائودپوٽا، جن کي مغل حاڪم هند، شڪارپور جو علائقو تفويض ڪري ڏنو هو، تنهن پنهنجي طاقت کي شاهي پٺڀرائي جي آڙ ۾ غلط استعمال ڪيو ۽ مختلف ماڻهن جي زمينن تي قبضو ڪيو، ۽ ميان جي ملڪ ۾ درانگيزي ڪرڻ شروع ڪيائين. آخر ميان صاحب هڪ وڏي فوج موڪلي، امير مبارڪ خان دائودپوٽي سان مهاڏو اٽڪايو. مڪمل هڪ هفتي تائين وڏي ويڙهه هلي ۽ ٻنهي ڌرين جا ڪيترائي سو ماڻهو ڪسجي ويا، پر اڃانڪ ميان يارمحمد کي شاهي حڪم پهتو ته فوج ملتان روانو ڪري. ان لاءِ ميان صاحب تڪڙو نظريه ضرورت تحت دائودپوٽن سان صلح ڪري، مسئلي کي ٿڌو ڪري ڇڏيائين. (89) ميان صاحب جو دائودپوٽن سان ويڙهه ۽ فوجن کي ملتان رواني ڪرڻ کان پوءِ شڪارپور، تعلقي ڳڙهي ياسين جي ٽپي نوشهرو اڙو (90) جي هڪ افغان زميندار رحيمداد افغان، سبيءَ جي پٺي ۽ ٻين پٺاڻ قبيلن جي سربراهن جي مدد سان سبيءَ ۽ ڍاڍر تي قبضو ڪيو. ميان صاحب اهو ٻڌي پنهنجي پٽ دائود خان کي وڏي ڪٽڪ سان روانو ڪيو، جنهن رحيمداد افغان کي شڪست ڏيئي ڀڄايو. ميان يارمحمد ان معرڪي ۾ ڪاميابيءَ تي دائود خان کي هڪ ڀلو گهوڙو، خاص تلوار، جڙدار خنجر انعام طور عنايت ڪيائين. سيد عبدالجليل بلگرامي (91) رحيمداد خان افغان جي هار ۽ دائود خان جي جيت جي واقعي جي تاريخ هن ست مان ڪڍي آهي.

”ز دائود شد فتح سيوي و دادهر (1125ھ / 1713ع)“.

مطلب: ته دائود خان سبي ۽ ڍاڍر فتح ڪيو. (92)

ميان يار محمد ڪلهوڙي جي دؤر جا آخري نو سال امن ۽ سکون سان گذريا. سندس حڪمراني جي آخر ۾ جهوڪ واري مسئلي ڪرڻي، جيڪو سنڌي ادب ۽ تاريخ ۾ نمايان هجڻ سان گڏ اهم تڪراري موضوع رهيو آهي. (93) هن موضوع تي چند غير سنجيده ليکڪن غير تحقيقي انداز ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي کي جوابدار ٺهرائي، شاه عنايت شهيد جو قاتل قرار ڏنو آهي (94)، پر اصل ۾ ميان صاحب جو ان ۾ ڪو به هٿ نه هو، ۽ نه ئي شاه عنايت سان ڪو سياسي يا خانداني وير هوس. شاه عنايت، جڏهن بنوري پرڳڻي ۾ غازيان جي ڪناري ”جهوڪ“ ۾ سکونت پذير ٿيو، ته سندس شهرت هر طرف ڦهلجي ويئي. (95) ان دور ۾ نٿي جو گورنر لطف علي (1125ھ /

1713ع - 1127ھ / 1716ع) هو. بلڙيءَ جا سيد، جيڪي پڻ پيري ۽ مريدي جو سلسلو هلائيندڙ هئا، تن شاهه عنايت جي وڌندڙ شهرت کي ڏسي سندس ذاتي دشمن بنجي ويا. شاهه عنايت شاهي حڪم تحت مريدن کي زمينون وٺرائي ڏنيون ۽ انهن مٿان ڍل به معاف ڪرائي. (96) اهڙيءَ طرح سندس ۽ مريدن جو اثر ڏينهن ڏينهن وڌندو ويو. ان منظر کي ڏسي علائقي جي زميندارن جا هاري پڻ پنهنجن زميندارن کي الوداع چئي شاهه عنايت جي حلقي ۾ شامل ٿيا. (97) ان مسئلي تر جي زميندارن کي ڪاوڙايو ۽ بلڙي سيدن جو هم رکاب بڻايو. بلڙي وارن سيدن ۽ زميندارن، نٿي جي گورنر لطف عليءَ جا ڪن پريا. جنهن کين شاهه عنايت جي خلاف قدم کڻڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏي. (98)، جن وڏي لشڪر سان شاهه عنايت جي درگاهه تي حملو ڪيو، جنهن ۾ سندس ڪيترائي مريد شهيد ٿي ويا ۽ ڪيترائي زخمي ٿيا. مريدن ڊاڊرسي لاءِ پڪاريو، شاهه عنايت انصاف جي تقاضا موجب قاتلن جي زمينن تي قبضو ڪري ”جيڪو ڪيڙي سو ڪاڙي“ جو مشهور نعرو بلند ڪيو. (99) ان تحت معاشي طور هزارين بد حال خاندانن جا فرد ۽ هزارين اڻپڙهي ۽ مظلوم ماڻهو سندس پانهن پيلي بڻيا. 1128ھ / 1716ع ۾ لطف عليءَ جي قتل کان پوءِ نواب اعظم خان نٿي جو نواب مقرر ٿي آيو. (100) بلڙيءَ جي سيدن ۽ تر جي زميندارن جيڪي اڳيئي شاهه عنايت جا دشمن بڻيا بيٺا هئا، تن نئين نواب کي پڙڪايو، تنهن شاهي حڪم تحت مليل زمينن تي معاف ٿيل ڍل جي اوڳاڙي شروع ڪئي، ۽ قبضو ڪيل زمينن کي واپس ڪرڻ لاءِ حڪمت عملي جوڙي. ان قدم شاهه عنايت ۽ سندس مريدن کي ڪاوڙائي وڌو. ان صورتحال جو فائدو وٺي، نواب اعظم خان مرڪز کي غلط اطلاع ڏنو ته شاهه عنايت ۽ سندس فقير حڪومت جا دعويدار بڻجي رهيا آهن ۽ خليفه الله جو حڪم نٿا مڃين (101). مرڪز طرفان حڪم پهتو ته شاهه عنايت جي ان سرڪشي کي فوجي طاقت جي زور تي ڪچليو وڃي. نواب اعظم، سموري سنڌ جي مختلف حصن تي مغل حڪمرانن پاران مقرر ڪيل نگرانن کي فوج سميت جهوڪ پهچڻ جا حڪم جاري ڪيا. (102) ميان يار محمد ڪلهوڙو جيئن ته مغل حڪومت جو هڪ خاص ۽ اهم منصبدار هيو ۽ جڏهن کيس سبيءَ ۽ ڪچي جا علائقا ڏنا ويا ته هو ان ٿيل معاهدي جي هڪ شق:

”جڏهن بادشاهه کي ضرورت پوي ته هو پنهنجي فوج وٺي ملتان ۽ نٿي جي نوابن سان گڏ خدمت لاءِ تيار رهڻ

جو پابند بڻيل هو (i03). ان طرح گڏيل فرج شاه عنايت تي 18 ذوالقعد 1129ھ / 13 آڪٽوبر 1717ع ۾ حملو ڪيو ۽ کيس 15 صفر 1130ھ / 7 جنوري 1718ع، تي قتل ڪيو ويو. (104)

سنڌي زبان ۾ هڪ شعر لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو شاه عنايت، ميان صاحب کي بد دعا ڏيندي چيو هو:

ڪاهي ڪلهوڙو آيو، ڪري منڊي صلاح
اچي اڙيو انهن سان، جنين وٽ الله
ڪلهوڙي جي باهه، وسائي ورهين ڪي.

يعني: ڪلهوڙو مدائي جي نيت رکي آيو آهي، ۽ انهن سان اچي اڙيو آهي، جن وٽ الله آهي. ڪلهوڙي جي باهه ورهين لاءِ وسامي ويئي. (105)
غلام رسول مهر، هن مشڪوڪ شعر جي صحت تي بي لاڳ عالمانه تبصرو ڪيو آهي ۽ ان کي جعلي قرار ڏنو آهي. ان سان گڏ ان دؤر جي سياسي ۽ تاريخي حالتن جو تحقيقي انداز ۾ باريڪبينيءَ سان عالمانه تجزيو ڪري، ميان صاحب کي مڪمل طرح بي ڏوهي ثابت ڪيو آهي. (107)

ميان يار محمد ڪلهوڙي ارڙنهن سال (جنوري 1702ع کان سيپٽمبر 1719ع تائين) حڪومت ڪري 11 ذوالقعد 1131ھ / 14 سيپٽمبر 1719ع تي وفات ڪئي. (108)

حوالا، حاشيا ۽ واڌارا

- (1) Humaira Faiz Dasti, "Multan - A Province of the Mughal Empire (1525 - 1751)," Karachi, Royal Book Company, 1998, Pp.157. 177.
- (2) Ibid Pp.169. 170. 171
- (3) Ibid. Pp. 171. 177.
- (4) خان بهادر جداداد خان "لب تاريخ سنڌ"، سنڌي ترجمو: حافظ خير محمد اوحدي، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع، ص 90.
- اعجاز الحق قدوسي "تاريخ سنڌ" جلد ٻيو، (اردو)، لاهور مرڪزي اردو بورڊ، ڇاپو-ٽيون 1985ع، ص. 182.
- غلام محمد لاکو "ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ جي سماجي - سياسي حالتن ۽ ادارن

- جو مطالعو، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ پي. ايڇ ڊي. لاءِ پيش ڪيل
ٿيسن، شعبو جنرل هسٽري، 1998ع، ص. 63.
- (5) سنڌ جي مؤرخن ۽ محققن کي سڀي جي پڙهي حاڪمن متعلق تمام گهٽ
معلومات آهي، ان ڪري گهڻين غلط فهمين جو شڪار ٿيا آهن. اهڙن
مؤرخن ۾ ان موضوع تي هيٺيان شامل آهن:
- i. رحيمداد خان مولائي شيدائي ”جنت السنڌ“، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ
ڇاپو ٻيو 1985ع، ص. 445.
- ii. مير علي شير قانع ”تحفته الڪرام“ سنڌي ترجمو، مخدوم امير احمد،
حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو ٻيو 1976ع، ص. 63، 260، 262.
- iii. مير علي شير قانع ”مڪلي نامو“ تصحيح ۽ حاشيا: پير حسام الدين
راشدي، ڄامشورو، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1994ع، ص. 419، 420،
491.
- iv. ڊاڪٽر فرانس برنيئر ”برنيئر ڪا سفرنامو هند“ اردو ترجمو: خليفو محمد
حسين، لاهور، تخليقات، 2000ع، ص. 532، 531، 139.
- v. جي. پي ٿيٽ، ”سلطنت افغانستان“ اردو ترجمو: ارشد عزيز خان، ڪوئيٽا،
مسٽر رپرنٽس 1990ع، ص. 82، 81، 80.
- vi. مرزا قليچ بيگ ”قديم سنڌ - ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“، حيدرآباد،
سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون 1990ع، ص. 352، 302، 301، 297، 288.
- vii. غلام رسول مهر ”تاريخ ڪلهوڙا“ حصو پهريون، (اردو)، ڪراچي. سنڌي
ادبي بورڊ، 1958ع، ص. 171 کان 238 تائين مختلف صفحا.
- سڀي جي پڙهي حاڪمن جي حڪمراني ۽ سندن دور متعلق وڌيڪ تفصيل لاءِ
ڏسو:
- Abdul Aziz Luni, "Afghans of the Frontier Passes" Vol.1 Quetta,
New Quetta Bookstall, 1992. Pp. 148 To 205.
- (6) شڪارپور، ان دور ۾ سڀي جي پڙهي حاڪمن جي جاگرافيائي حدن ۾ هجڻ
سان گڏ سندن حڪومت جي ٽين راڄڌاني به هو. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو
- A.Aziz. Luni. Op. Cit. P. 182.
- (7) جيڪي مؤرخ، دائودپوٽن کي 1702ع کان اڳ شڪارپور جا حاڪم تصور
ڪن ٿا، انهن ۾ هيٺيان شامل آهن:

- i. پروفيسر غلام احمد بدوي ”شڪارپور جي تاريخ جو جائزو“ (مقالو) ”شڪارپور (ماضي ۽ حال)“ مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، شڪارپور، پبليڪيشن ڪاميٽي، 1984، ص. 34 کان 35 تائين.
- ii. ڊاڪٽر عبدالخالق ”راز“ سومرو ”شڪارپور جو تاريخي پس منظر“ (مقالو) شڪارپور صدين کان مرتب: ڊاڪٽر عبدالخالق ”راز“ سومرو، شڪارپور، شڪارپور ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، 1988ع، ص 20 کان 49 تائين.
- iii. پروفيسر لطف الله بدوي، ”شڪارپور دائود پوٽن جي تسلط هيٺ“، (مقالو)، ”شڪارپور سونهن جو شهر“، مرتب: خليل موريائي، شڪارپور، شڪارپور ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، 1996ع، ص. 59 کان 75 تائين.
- (8) غلام محمد لاکو حوالو ڏنل آهي، ص. 66.
- (9) مير علي شير قانع ”تحفته الڪرام“ حوالو ڏنل آهي، ص. 260.
- (10) مير محمد اڪرم جي 1681ع ۾ مدي پورو ٿيڻ بعد بکر تي نواب مقرر ٿيڻ بند ٿي ويا. جڏهن ميان دين محمد جي هٿان امير شيخ جهان مارچي ويو، مرزا خان ۽ قنبر بروهي ٻيٺوس بڻجي چپ ٿي ويا، ته حاڪم هند سنڌ تي سياسي ۽ فوجي دسترس رکڻ لاءِ الله يار خان کي تقريباً 1695 ۽ 1696ع جي وچ ڌاري بکر جو نواب مقرر ڪيو. اندازن هي ٿي - چار مهينا بکر جو نواب رهيو.
- (11) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 260.
- (12) ايضاً، ص. 260، 261.
- (13) Mir Ahmed Yar Khan Baluch, "Inside Baluchistan" Karachi, Royal Book Company, 1975, P. 76.
- (14) C. F. Minchin, op. cit. p 27.
- (15) مير گل خان نصير، حوالو ڏنل آهي، ص. 22.
- برگيديش عثمان، مير احمد خان ٽئين کان پوءِ سمندر خان کي بروهي حاڪم ڄاڻايو آهي، جيڪو غلط آهي، وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو:
- برگيديش ايس عثمان حسن، ”بلوچستان رپورٽاز“، (اردو)، ڪوئيٽا، گوشه ادب، 1984ع، ص 33.
- (16) A. Aziz. Luni, op. cit. pp. 195. 196.

- (17) هن واقعي کي گهڻا مؤرخ نه سمجهڻ ڪري غلط فهميءَ جو شڪار ٿيا آهن. انهن ۾ هي آهن.
- (18) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 197، 196.
- (19) امير مبارڪ خان 1683ع ۽ 1685ع ڌاري پيدا ٿيو.
- (20) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 202.
- (21) ايڇ. جي راورٽي، حوالو ڏنل آهي، ص. 883.
- (22) A. Aziz Luni. op. cit. p. 202.
- (23) ايڇ. جي راورٽي، حوالو ڏنل آهي، ص. 883.
- A. Aziz. Luni. op. city press. 2002.
- (24) هجري سن 1113ھ جي شروعات 8 جون 1701ع کان ٿئي ٿي. يارمحمد ڪلهوڙو 1111ھ / شروعات 29 جون 1699ع ڦٽات ويو. 1113ھ يعني 1701ع ۾ واپس وريو. اهڙي طرح پاڻ ڦٽات ۾ ٻه سال رهيو، واپس ورڻ کان پوءِ فتوحات جو سلسلو شروع ڪيائين. جنهن ۾ ٻه کيس ست - اٺ مهينا لڳي ويا. شهزادو معزالدين 1702ع جي شروعات ۽ سياري جي عروج ۾ سندس مٿان حملو ڪرڻ لاءِ آيو.
- (25) ڊاڪٽر لياقت مگسي ”خدا آباد جي سياسي - سماجي ۽ معاشي حيثيت“ سال 1997ع، ص 14.
- (26) ايضاً، ص 14.
- (27) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 263، 262.
- (28) غلام محمد لاکو حوالو ڏنل آهي، ص. 68.
- (29) ايضاً، ص. 68.
- (30) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 263، 262.
- (31) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 212.
- (32) راءِ بهادر هيتورام، حوالو ڏنل آهي، ص. 790 جي سامهون ڏنل شجرو.
- (33) A. Aziz. Luni. op. cit. pp. 202, 203.
- (34) ان دور ۾ نٿي تي حفظ الله خان (1103ھ - 1112ھ) گورنر هو. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو: خان بهادر خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص. 122.
- (35) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 194، 193.
- (36) ايڇ. جي راورٽي، حوالو ڏنل آهي، ص. 884، 883.

(37) شيخ محمد اعظم ابن شيخ محمد صالح ”جواهر دولت عباسيه“، (قلمی فارسي)، 1809ع، ص. 88، 75.

(38) آخوند محمد صديق، حوالو ڏنل آهي، ص. 34، 35.

(39) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 263.

(40) راءِ بهادر هيتورام، حوالو ڏنل آهي، ص. 782. راءِ صاحب هي روايت ملا فاضل جي ڪتاب تان نقل ڪيو آهي.

(41) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 213، 214، 204. هن تي روايتون نقل ڪيون آهن. جڏهن ته آخوند محمد صديق جي روايت نقل نه ڪئي آهي.

(42) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 214، 213.

(43) سنڌ جي گهڻن مؤرخن بختيار خان ثانيءَ جي قتل جو جوابدار شهزادي معز الدين کي قرار ڏنو آهي.

(44) ايڇ. جي راورٽي، حوالو ڏنل آهي، ص. 884.

(45) ايضاً، ص. 844.

(46) A. Aziz. Luni, op. cit. p. 195.

(47) H. Faiz. Dasti, op. cit. pp. 175.

(48) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264.

(49) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 215، 214.

(50) اعجاز الحق قدوسي، حوالو ڏنل آهي، ص. 408.

(51) مير علي شير قانع جي ان بيان کي هو بهو نقل ڪندڙ مؤرخن ۾ هيٺيان شامل آهن.

مرزا قليچ بيگ، حوالو ڏنل آهي، ص. 353.

مولائي شيدائي، حوالو ڏنل آهي، ص. 460.

غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، ص. 69.

(52) خان بهادر خداداد خان، حوالو ڏنل آهي، ص. 123.

(53) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264، 263.

(54) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 263، 264.

(55) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 215، 216، 217.

- (56) غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، ص. 69.
- (57) اهي مؤرخ جن بروهي ۽ ڪلهوڙا حاڪمن جي ڇپڻ لاءِ جو ذڪر ڪيو آهي، انهن ۾ هيٺيان شامل آهن.
- مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ڪلهوڙا دؤر.
- غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، مختلف صفحا.
- غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، مختلف صفحا.
- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، حوالو ڏنل آهي، مختلف صفحا.
- ڊاڪٽر لياقت مگسي، حوالو ڏنل آهي، مختلف صفحا.
- مولائي شيدائي، حوالو ڏنل آهي، مختلف صفحا.
- (58) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 175، 176.
- (59) آغا نصير احمد خان احمد زئي، حوالو ڏنل آهي، ص. 49، 50. آغا نصير، بروهي حاڪمن لاءِ ”امير“ لفظ ڪتب آندو آهي.
- (60) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 220، 221.
- (61) ايضاً، ص. 222.
- (62) ايضاً، ص. 229، 230.
- (63) آخوند محمد صديق، حوالو ڏنل آهي، ص. 39.
- (64) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 230.
- (65) آخوند محمد صديق، حوالو ڏنل آهي، ص. 37.
- (66) آخوند محمد صديق جي ان بيان ڪيل واقعي کي بعد جا بلوچستان جا مؤرخ هوبهو حوالي طور استعمال ڪندا رهيا آهن انهن ۾ هيٺيان شامل آهن.
- راءِ بهادر هيتورام، حوالو ڏنل آهي، ص. 204، 312.
- مير گل خان نصير، حوالو ڏنل آهي، ص. 23.
- ملڪ صالح محمد لهڙي، ”بلوچستان“ ڪوئيٽا، 1955ع، ص. 87.
- محمد سعيد دهوار، حوالو ڏنل آهي، ص. 236.
- آغا نصير خان احمد زئي، حوالو ڏنل آهي، ص. 53.
- ڊاڪٽر شاهه محمد مري، ”بلوچ قوم، عهد قديم سبي عصر حاضر تک“ لاهور، تخليقات، 2000ع، ص. 123.

- (67) سيٺ نائونمل ”يادگيريون“ ص. 53، 54.
- (68) غلام محمد لاکو ”ڪراچي شهر جي اوائلي تاريخ“ (مقالو)، حوالو ڏنل آهي، ص. 73.
- (69) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 262. مير قانع، ميان دين محمد جي شهادت جو سن 1111ھ / 1700ع ڏنو آهي.
- (70) غلام محمد لاکو ”ڪراچي شهر جي اوائلي تاريخ“ (مقالو)، ص. 75. لاکي صاحب پڻ مير قانع جي ڏنل سن کي حوالي طور استعمال ڪيو آهي.
- (71) غلام محمد لاکو ”ڪراچي شهر جي اوائلي تاريخ“ (مقالو)، حوالو ڏنل آهي، ص. 75، 76.
- (72) مولاڻي شيدائي، حوالو ڏنل آهي، ص. 465، 464. حاشيو پهريون. هي گولڊ سمٽ جي حوالي سان لکي ٿو ته ”پٽ باران“ شهدادپور ۽ ڪوهيرا جي وچ وارو برساتي ميدان هو. جتي ٽالپرن پنهنجي دڙن لاءِ قلعا تعمير ڪرايا هئا، جن کي ديره جات سڏيندا آهن. مولاڻي شيدائي مير شهداد جي پونئرن جو شجرو پڻ ڏنو آهي.
- (73) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264.
- (74) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264.
- (75) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 313. باب متفرق واقعات ۽ وفات.
- (76) ايضا، ص. 314.
- (77) ايڇ. جي راورتي حوالو ڏنل آهي، ص. 866، 884. حوالو پهريون.
- (78) Humaira. Faiz. Dasti, op. cit. p. 176.
- (79) Humaira. Faiz. Dasti, op. cit. p. 177.
- (80) Humaira. Faiz. Dasti, op. cit. pp. 10. p. 179, 126, 129.
- (81) غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، ص. 71.
- (82) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 319. مهر صاحب سعيد نالي نئي جي ٽن گورنرن جو ذڪر ڪيو آهي، جن ۾ پهريون سعيد خان عرف خانزاد خان 1113ھ ۾، ٻيو سعيد خان 1119ھ ۾ ۽ ٽيون سعيد خان عرف عطر خان 1125ھ ۾ گورنر ٿيا. نومڙين جي فتني کي ٽئين ۾

آخري سعيد خان جي دؤر جو قرار ڏئي ٿو. جڏهن ته لاکو صاحب، نومڙين جي وڳوڙ کي ٻئي سعيد خان جي دؤر جو قرار ڏئي ٿو. مهر جي اها ڳالهه غلط آهي ته ٽيو سعيد خان جنهن جو لقب عطر خان ٻڌائي ٿو. اهو 1125ھ ۾ گورنر مقرر ٿيو. ڇو ته 1125ھ ۾ دوران لطف علي خان گورنر مقرر ٿيو. جنهن جي دؤر ۾ شاهه عنايت شهيد جو واقعو نمودار ٿيو.

(83) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 317، 318.

(84) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 317.

ايم. ايڇ. پنهور ”مغل منصبدارن خلاف سنڌي عوام جي شاندار جدوجهد“ (مقالو)، سنڌي ترجمو: غلام محمد لاکو حيدرآباد، س.ا.ب، ٽماهي

مهرڻ، نمبر 3، جلد 39، 1990ع، ص. 120، 121.

(85) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 318.

سيد محمد بلگرامي، ميان صاحب جي نومڙين تي فتح جي تاريخ ”هي فتح خداداد 1117ھ“ مان کڍي آهي. هي سن 1705ع ٿو بيهي. ان دؤر ۾ نئي تي ڪوبه سعيد خان يا عطر خان نالي گورنر مقرر نه هو. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو: عبدالرسول قادري بلوچ، ”ڪلهوڙا دؤر جي دائري“ (مقالو)، حيدرآباد، س.ا.ب، ٽماهي مهرڻ، نمبر 4، جلد 36،

1987ع، ص. 117.

(86) بارو خان کي چار پٽ هئا. هر هڪ صادق خان، جنيد خان عرف ملڪ جيوڻ، خليل خان ۽ محبت خان وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو:

A. Aziz. Luni, op. cit. p. 133.

(87) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264.

(88) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264.

(89) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 264.

(90) نوشهرو ابڙو ڳوٺ، ڳڙهي ياسين شهر کان ڏکڻ طرف ڇهه ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي واقع آهي. هن ڳوٺ جو پهريون نالو ”جلال خان ابڙي پنهنجي نالي تي قائم ڪيو. غلام شاهه جي دؤر ۾ هي ڳوٺ پرڳڻو هو. برٽش دؤر ۾ 1843ع کان 1901ع تائين هي تعلقو ٿي رهيو. وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسو:

J. Pollen, "Memoirs of hereditary Jagirdars, Khattaidars, Pattadars and Hissadars in sin," 1888, p. 270.

(91) سيد عبدالجليل بلگرامي جو وطن بلگرام هندوستان هو. 1116ھ / 1704ع ۾ بکر ۽ سيوهڻ جو بخشي ۽ وقائع نويس ٿي آيو. هن عهدي

تي پاڻ 1130ھ / 1717ع تائين رهيو. وڌيڪ ڏسو:

عارف نوشاهي، ”بلگرام جي هڪ علمي گهراڻي جي سنڌ ۾ وقائع نگاري“ (مقالو)، سنڌي ترجمو: محمد پنهل ڏهر، حيدرآباد، س.ا.ب، ٽماهي مهراڻ، نمبر، 3-4، جلد 47، 1998ع، ص. 117، 118، 119.

(92) عارف نوشاهي، مقالو، حوالو ڏنل آهي، ص. 188.

(93) سنڌي ادب ۽ تاريخ کان علاوه ٻين زبانن جي لبرل ذهينيت وارن ليکڪن پڻ هن مسئلي کي اپاريو. ان لاءِ ڏسو:

سبط حسن، ”نوید فکر“ (اردو)، لاهور، مڪتبہ دانيال، پنجون ايڊيشن 1988ع، ص. 180 کان 219 تائين، باب چوٿون، ”واديء سنڌ جو سوشلسٽ صوفي“.

(94) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 271.

(95) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 250، 427.

(96) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 279.

(97) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 250.

(98) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 250.

(99) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 204.

(100) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 249.

(101) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 250.

(102) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 428، 250.

(103) غلام محمد لاکو، حوالو ڏنل آهي، ص. 127.

(104) مير علي شير قانع، حوالو ڏنل آهي، ص. 428.

(105) غلام رسول مهر، حوالو ڏنل آهي، ص. 298.

(106) ايضاً، ص. 296.

(107) ايضاً، ص. 297، 296.

(108) ايضاً، ص. 325، 324.

غلام رسول مهر، مير قانع جي ڏنل ڏينهن ”سومر ۽ اڱاري“ کي مد نظر رکي، ”اڱاري“ جي ڏينهن کي وڌيڪ ترجيح ڏيندي لکي ٿو ته، 11 ذوالقعد جي تاريخ مطابق 14 سيپٽمبر، ڏينهن اڱاري جو بيهي ٿو. ان طرح اها تاريخ صحيح آهي.

خداآباد جو قلعو

مرحوم شجاع محمد سخيراڻي

ميان يار محمد کي جڏهن شاهي دربار مان 1701ع ۾ خدا يار خان جو خطاب مليو، تڏهن هن دادو کان ڏکڻ طرف 7 ميلن جي مفاصلي تي شڪارپور پهتو ۽ وٽ هڪ نئون شهر خداآباد ٻڌايو ۽ اهو هنڌ حڪومت جو مرڪز ڪري ويهي رهيو. هن شهر کي ٽي ڪوٽ هن ريت آيل هئا.

1. پهريون اندريون ڪوٽ : هن ڪوٽ جي اندر حڪومت جو شاهي محل جنهن کي سهندي محل جي نالي سان سڏيو ويندو هو ۽ ٻيون سرڪاري عهديدارن جون جايون ٺهرايل هيون. هن ڪوٽ جي اندر جنگي سامان جهڙوڪ: بندوقون، توبون ۽ ٻيو بارود جي لاءِ خاص جاءِ جوڙايل هئي. ميان يار محمد جا ڌاريل هاٿي به هن ڪوٽ جي اندر رهندا هئا. ميان نور محمد جي دور ۾ شاهي محل جي تمام گهڻي تعريف لکي اٿن، ته حڪومت جو محل ڏاڍي سهڻي نموني ۾ نزاکتدار بنايل هو. سندس بلندي پري کان ڏسڻ ۾ ايندي هئي.

اڄ به اندرئين ڪوٽ جي اترئين ٻانهين سالم صورت ۾ آهي جا 2 ايڏائي سو وال ڊگهي ٿيندي. جامع مسجد جي اتر ۾ وڏي در وٽان هن ڪوٽ جو ٽڪر بيٺل نظر اچي ٿو. وري ڏکڻ ۾ ڦڪن کان ايندڙ رستي سان لڳ ساڳي ڪوٽ جي ڏاکڻي ٻانهيءَ جو ڳچل حصو به موجود آهي. باقي طرفن وارو ڪوٽ زمين دوز تي ويو آهي هينئر جيڪو نئون شهر خداآباد جو ٺهيل آهي ان جي اتر ۾ جيڪا هن قلعي جي بيٺل ٻانهي آهي ان کي ماييوسون ته ڪوٽ 15 فوٽ کن اتاهون ۽ 7-8 فوٽ کن ويڪرو آهي. هي ويڪر سندس پيٽهه جي ٻڌايل آهي.

2. ٻاهريون قلعو: جنهن جي ڀتين جا نشان پٿر پٿر ڏسڻ ۾ اچي رهيا آهن. هي ڪوٽ ڳچل زمين والاري ٿو جو ساري شهر خداآباد کي اترئين ڪوٽ ۽ باغن کي ڦريل هو. هن قلعي جون ڀتيون خداآباد شاخ ۽ دادو روڊ جي پل وٽ ظاهر آهن. ڪوٽ جو هڪ پاسو شاخ جي اتر کان هليو، جان بيبي جي مقبره وٽان لنگهي وڃي ڪريم داد پنهور جي گهر وٽ پهچي ٿو. اولهه طرف واري ٻانهي جا ڪريم داد جي گهر وٽان نڪري ٿي سان هاشم شاه جي مقام جو اڀرندو طرف وٺي شاخ اڪري جاني جروار جي اوڀر کان مڱڻيجن جو واٽر ڏيئي خداآباد وليج ۽ مهدي شاه جي اڀرندي کان هلي عطا محمد رانجهائي جي باغ وٽ اچي ڪري

تخت گاه خدا آباد

ٿي. ڏکڻ ۾ ڏاکڻي ديوار جنهن جا ڪي ٽڪرا حاضر به آهن. دادو روڊ اڪري اچي ماڻهي پيندڙ جي گهر آڏو ڊنگ رکڻ ٿا. باقي اڀرندي طرف واريون ديوارن ناپيد آهن، پر تڏهن به خدا آباد شاخ جي پل وٽان بيهي ڏکڻ طرف نهاربو ته اڀرندي ڪوٽ جو ڳپل حصو موجود ڪوٽ جي ان ٽڪر ۾ هڪ مورچو به جڙيل آهي جو اترين ٻانهين کان اٽڪل 190 يارڊن جي ويچوٽيءَ تي آهي. هن ڪوٽ کي چئني طرفن کان جنگي مورچا به نڪتل هئا. ڪوٽ جو پهريدار خطري وقت چئني طرفن کان سڌ سماع رکي سگهندا هئا. هن قلعي ۾ ڪاريزه رستو تيار ٿيل هو جو دشمن جي ڪاهه وقت ڪوٽ مان سولائي سان نڪري سگهيو هو.

3. ٽيون ڪوٽ : جو ميان جي ماڙي کي ڏنل هوندو هو. اها ماڙي ميان يار محمد جي مقبري جي لڳ هئي. ميان جي ماڙي وارو ڪوهه اڄ تائين به مشهور آهي. جو سندس نالي سان پيو سڏجي، ميان يار محمد جي مٽي اڄ سوڌو به انهيءَ ڪوهه مان پريندا رهن ٿا. انهيءَ ماڙي کي به چوڌاري هڪ ڪوٽ آيل هو. انهيءَ ڪوٽ جي اولهاندڙ پاسي جو ڪجهه ٽڪر اڃان موجود آهي ان هنڌ جي زمين آسپاس وارن هنڌن کان گهڻو مٿيو آهي ان هنڌ جا جيڪي اهڃاڻ ملن ٿا تنهن مان محسوس ٿو ڪجي ته انهيءَ هنڌ جي برابر ٽيون ڪوٽ نڪتل هو، وڏي ڄمار وارا به ٻڌائن ٿا ته اهو ڪوٽ ميان جي ماڙي لاءِ نڪتل هو انهن تنهي ڪوٽن جي ٻاهران ٻوڏن جي بچاءَ خاطر هڪ ڏبر دست بند هڻايل هو، جيڪو ڪيترن هنڌن تي اڃان تائين ظاهر ظاهر نظر اچي رهيو آهي. خدا آباد 1768 کان پوءِ ڦٽندو رهيو شهر جا پوءِ ڪيترائي ماڻهو لڏي وڃي حيدرآباد ۽ ٻين پاسن وارن هنڌن تي سڪون پڙير ٿيا. شهر ۾ قلعن جي سنڀال ڪانه رهي آخرڪار دو آبي جي ٻوڏن هڻي هن قلعي جو ڳپل حصو زمين دوز ڪري ڇڏيو. طوفانن ۽ ميهن ۾ ويتر ويتر ڊهندو ۽ ڀرندو هن ڪوٽ کي اٽڪل اڍاهي سو سال کن گذري ويو آهن تڏهن به سندس ڪيترا نشان هن وقت به ظاهر آهن.

خدا آباد جي آسپاس وارا هنڌ هينئر گهڻو ڪري ويران ۽ مقام بڻجي ويا آهن. ڪوٽ نمبر ٻئي جي الهندي طرف کان اول هاشم شاهه ۽ پوءِ شاخ جي ڏکڻ ۽ حاجن جروار تنهن کان پوءِ ڦڪن واري رستي جي ڏکڻ ۾ مهدي شاهه جا مقام موجود آهن. هن ڪوٽ جي وچ ۾ جتي شاهي بزار وارو شهر نڪتل هو. انهيءَ ڀرسان اتي هينئر طالب شاهه جي تربت آهي. جامع مسجد جي اتر ۾ وري گل شاهه جي تربت آهي. ڪلهوڙن جي حڪومت آهي هنڌ، شهر يا ڳوٺ هئا. جيڪي ڦٽي وڃڻ کان پوءِ انهن کي قبرستان بنايو ويو آهي.

(هي قلمي نسخو محمد عثمان ميمڻ دادو جي لائبريري مان وٺل آهي جيڪو 1950ع جو لکيل آهي ميمڻ صاحب جي ٿورن سان حاصل ٿيو).

تاريخي جامع مسجد خداآباد

ڊاڪٽر لياقت مٿسي

سنڌ جي تاريخ ۾ ڪلهوڙا دور حڪومت کي سونهري دور مڃيو ويو آهي. هن دور ۾ معاشي خوشحالي زرعي ترقي ۽ آبپاشي نظام ۾ جدت آئي، واه ڪٽيا، بند ۽ ڳنڍا وغيره وجود ۾ آندا ويا. نوان شهر اڏيا ويا. قلعن ۽ ڪوٽ اڏايا ويا، ان کان سواءِ آبي ۽ زميني رستا ٺهرايا ويا. ان دور ۾ بهترين عمارتون ۽ مقبرا ٺهرايا ويا. بيان ڪيل ۽ ٻين انيڪ ڪارنامن کي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي. اهڙين نالي وارين اڏاوتن مان تاريخي جامع مسجد خداآباد به هڪ آهي.

مشهور تاريخدان محترم غلام الرسول مهر پنهنجي ڪتاب تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور ۾ خائف جي حوالي سان لکي ٿو ته هي مسجد ميان يار محمد ڪلهوڙي جوڙائي. جڏهن هي مسجد جوڙي وئي ته منجهس نقاشي جو ڪم نهايت عمدو ڪيو ويو. چٽسالي جي ڪم ۾ شنگرف گهڻو استعمال ڪيو ويو. هن کي بيت المقدس ته نٿو چئي سگهجي. پر اتي هر وقت ذڪر ٿيندو رهي ٿو. نحو ۽ صرف جا استاد عربي جي تعليم ۽ تدريس ۾ مشغول آهن. صحيح بخاري پڙهائي وڃي ٿي. حافظ قرآن تلاوت ڪندا رهن ٿا ۽ ذڪر تسبيح ۾ مشغول آهن.

انگريز مورخ ڪزنس جي بيان مطابق هي مسجد ميان يار محمد ڪلهوڙي ٺهرائي. ڪلهوڙا خاندان مان ميان يار محمد ڪلهوڙو پهريون ڀيرو حاڪم هو، جنهن خداآباد ۾ شهر ٻڌي، پنهنجي حڪومت جو تخت گاه بنايو. خداآباد پوءِ اڌ صدي کان وڌيڪ سنڌ جي گادي جو هنڌ رهيو. خداآباد وڏا لاها ڇاڙها ڏنا هن جو نالو تاريخ هند، تاريخ سنڌ، تاريخ ايران ۽ تاريخ افغانستان ۾ ملي ٿو. ان وقت خداآباد، آبي ۽ زميني رستن وسيلي گهڻن ملڪن سان ڳنڍيل هئي. خائف وڌيڪ لکي ٿو ته هن شهر ۾ واه وهندا هئا باغ باغيچا هوندا هيا. جن ۾ هر قسم جا گل، ٻوٽا ۽ وڻڪار هوندي هئي. مور، ڪبوتر ۽ ٻيا پکي هر وقت ٻوليندا هيا. سير تفريح لاءِ ٻيڙيون هلنديون هيون هي شهر خائف موجب جنت نظير هو.

”هوا دا خوش و باغبان دلپذير
خداآباد شهر است جنت نظير“

دنيا جي انقلابن، سياسي اٿل پٿل، وقت ۽ حالتن جي تبديل ٿي وڃڻ ڪري، هي خوبصورت وسندي وارو شهر برباد ٿيندي ٿيندي تباه ٿي ويو. هن وقت هن شهر ۾ ان تاريخي زماني جي ڪابه يادگار باقي نه بچي آهي سواءِ جامع

تخت گاه خدا آباد

مسجد خدا آباد جي. هن جي آس پاس قديم شهر جي. آثارن جو باقي نشان ڪونه رهيو آهي. شهر جي بربادي جا بيشمار سبب آهن. انهن ۾ خود ڪلهوڙا خاندان جي پاڻ ۾ اڻڀڻت جو وڏو عمل دخل آهي. تخت گاه جي تبديل ٿيڻ ڪري به هن شهر جون رونڪون گهٽبيون رهيون. ڪجهه قدرتي آفتون به آيون ۽ آخري بربادي ميرن جي چرچ تي ٿي. جنهن ڪري هي شهر بلڪل ويران ٿي ويو.

تاريخي مسجد خدا آباد

خدا آباد جي مسجد ۽ ان جي اولهه طرف ميان يار محمد جو مقبرو ان وقت جي هنرمندن ۽ ڪاريگرن جي هوشياري ۽ مهارت جو وڏو مثال آهن. مرحوم غلام الرسول مهر لکي ٿو ته مسجد جي ٻاهرئين دروازي جي ٻنهي پاسن تي ڪاشي جو نهايت دل آويزان ڪم ڪيل آهي. چٽسالي جي ڪم ۾ تڪلف ۽ بناوت کان ڪم ورتو ويو آهي. ميان صاحب ان وقت مروج طريقو ترک ڪري نئون اڏاوتي نمونو اختيار ڪيو ۽ ڪاشي جي ڪم ۾ اصليت ۽ شان کي قائم رکيو.

ڪاشي جي هر هڪ سر تي ڪنول جو گل آهي ۽ مرڪزي ڏانڊي به ڪنول آهي، گل جا سليقي سان ڪنول پن پنهنجي پاسن ڏانهن ڦهلجي وڃن ٿا. غور سان ڏسبو ته ان جي اندر ۾ بي شمار گل نظر ايندا. منجهن، سڀني ۽ اينگائي جو ذرو به نشان نه آهي. گلن طرف ڏسڻ سان نهايت دلڪش اثر پوي ٿو هي جامع مسجد تمام گهڻن سببن ڪري حفاظت لهندي. مسجد جو بنياد 1701ع ۾ پيو ۽ ٽن سالن ۾ جڙي راس ٿي. مسجد جو نقشو يا بناوت يا بيهڪ جو سهرو دائود فقير ڪمير جي سر تي هو. جيڪو ميان صاحب وارن جي تعميري ڪمن جو نگران ۽ تعميري ڪم جهڙوڪ Tiles ۽ Bricks ۽ مٽي جا ٿانو وغيره ٺاهيندو ۽ پڇائيندو هو. هڪ روايت موجب ته ميان دائود فقير ڪنير پنهنجي سر رنگن جي ملاوٽ، ڪاشي جي سرن جي ڊزائين ۽ چيرولي ۽ شنگرف جي استعمال جو وڏو ڪاريگر هو. مرحوم بلاول خان پنڊ ٻڌايو ته مسجد شريف ٻاهران هجري سن لکيل هوندو هو ۽ فارسي شعر لکيل هوندو هو.

”گفتگو بام لایست نیست رسم عاقلان
از برائی نرم گفتن شد زبانی اسد خوان“

روایتون آهن ته مسجد ۾ قرآني آيتون ۽ فارسي جا شعر لکيل هوندا هئا. جيڪي هاڻي باقي نه رهيا آهن سواءِ محراب جي مٿان اصلي صورت ۾ لکيل آهي.
افضل الذكر لاله الا الله محمد رسول الله

مسجد اصل ۾ ٽن 3 طبقن، منزلن يا 3 ماڙ آهي. هڪ زميني ته خانو (Under ground) جنهن ۾ هيٺ وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ ٺهيل آهي. جنهن کي سرڪار بند ڪرائي ڇڏيو آهي. ٻيو حصو مسجد شريف جو آهي جتي نماز ادا ڪئي وڃي ٿي. ٽيون مٿيون حصو آه جيڪو گمبڊن جي صورت کان البازار نموني چوطرف ڦري ٿو. ننڍا ننڍا گمبڊ تمام گهڻا آهن پر وڏا گمبڊ 3 آهن. وچ وارو گمبڊ ٻين ٻن کان

تخت گاه خدا آباد

ويڪرو ۽ وڏو آهي زمين کان مسجد شيف 7 فٽ اوچائي تي آهي تهه خانور وري 14 فٽ هيٺ آهي. مٿي پڪين سرن، چيرولي (ڪي شنگرف لکن ٿا) ۽ ڪاشي جي سرن سان جڙيل آهي.

مسجد اندر گلڪاري ۽ رنگسازي ۽ چٽسازي (Fresco Painting) ڏسڻ وٽان آهن. مسجد جي ايراضي '120 X 185' آهي. هن جا ٻه حصا آهن. هڪڙو 80' ڊگهو ۽ 21 فوٽ ويڪرو آهي ۽ ٻيو 80' فٽ ڊگهو ۽ 25 فٽ ويڪرو اوچائي 34 فٽ اٿس. ٻاهريون دروازي جي ماپ '17x5'. 31' آهي. گهمبدن سميت مسجد جون سڀ ديوارون تمام ويڪريون آهن گهمبدن جي وچ ۾ اچڻ وڃڻ لاءِ بازارون ٺهيل آهن. جن ۾ چاري کليل آهي ته جيئن ديوارن وچ ۾ روشني جو بندوبست رهي. هنن ۾ ويڪرين ديوارن وچ ۾ اچڻ وڃڻ (بازارون) جي گنجائش تعمير ڪرڻ پٺيان گهڻي حڪمت رکيل آهي. مسجد سياري ۾ گرم ۽ اوناهاري ۾ سرد رهي ٿي. مسجد جي ممبر تي بيهي خطبو پڙهيو ته بنا لائوڊ اسپيڪر جي ان جو آواز تمام پري تائين ٻڌڻ ۾ ايندو، آواز ۾ پڙاڏو ٿئي ٿو. مسجد مسطيتيل جي نموني جي آهي. هن ۾ خداوادي پڪي سر استعمال ٿيل آهي. ان کان سواءِ ڪاشي جي ننڍي ۾ ننڍي سر جيڪا نصب ٿيل آهي. ان جي سائز آهي 1 X انچ آهي مختلف سائيز جون ڪاشي جون، مختلف رنگن ۾ ڏنل آهن. مسجد جي فرش لاءِ جناب محمد ابراهيم پنهور ٻڌايو ته اهو ساڻي رنگ جي ڪاشي جي سرن جو ٺهيل هو. ڪٿي ڪٿي اڄ به ساڻي رنگ جي ڪاشي واريون سرون فرش ۾ لڳل آهن آثار قديم وارن سيمينٽ سان فرش جي مرمت ڪئي آهي جنهن ڪري فرش تي پلسٽر نظر اچي ٿو. ۽ سرن ختم ٿيل آهن.

بناوت جي لحاظ کان مسجد شريف ٻن اهم سببن ڪري اهميت لهڻي هڪ ته مختلف رنگن ۽ ڊزائن جون ڪاشي جون سرون (Tiles) مختلف حصن ۾ مختلف ڊيگهه ويڪر ۽ ٽولھه ۽ وزن وارون استعمال ٿيل آهن، پيتين، پانيلن يا چونڪ جي وچ ۾ استعمال ٿيل ڊزائينون خوبصورت آهن. جيڪي پاڻيداري لحاظ کان به بي مثال آهن. رنگ سازي ۾ وڏي مهارت ۽ خوبصورتي آهي. رنگ سازي ۾ به مختلف رنگن سان ڊزائينون اڪريل آهن. جن کي ڏسي انسان حيران ٿيو پوي.

انگريزن جڏهين سنڌ فتح ڪئي ته انهن هن مسجد کي آثار قديم ايڪٽ هيٺ آڻي محفوظ ڪيو. هن جي مرمت ڪرائي. در ديون نصب ڪرايا ٻاهرين ڏاڪڻ جوڙائي ۽ مسجد کي نقصان رسائيندڙن لاءِ سزا جو اعلان ڪيو. ميرن جي صاحبي ۾ شهر ويران ٿيو ته مسجد ۾ ڪو به آزان ڏيڻ وارو ڪونه رهيو هو. ميرن جي صاحبي ۾ مسجد ٻاهران ويران ٿي پيلو ٿي ويو هو. جن ۾ خوفناڪ جهنگلي جانور رهندا هيا. پلجي ويل راهيگر ويل ۽ راه پٽڪيل ماڻهن کي بگهڙ چيري ڦاڙي کائي ويندا هيا. مسجد ۾ ايتري تباهي آئي جو مينهنون ۽ ٻڪريون مھوڳي ۾ اندر اچي پناهه وٺنديون هيون ۽ پيشاب ۽ گندگي ڪنديون هيون. اهو اهو زمانو هو ته خدا آباد ۾ ڪو به ماڻهون ڪونه رهيو هو. ان ڪري مسجد ۾ نه ڪير نه تماز پڙهندو هو ۽ نه ڪير آزان ڏيندو هو. انگريزن سنڌ کي بمبئي کان

تخت گاه خدا آباد

اڳ ڪري 1937ع ۾ سنڌ کي صوبي جو درجو ڏنو ۽ 1937ع ۾ صوبائي چونڊيون ٿيون ته پوءِ سنڌ وارن ۾ ساه پيو. هن علائقي مان پير الاهي بخش ميمبر چونڊيو. 1941ع ۾ سنڌ جي ڪجهه علائقن ۾ وڏي ٻوڏ آئي. بي گهر ٿيلن لاءِ پير الاهي بخش جي تجويز تي خداآباد ۾ نئون ڳوٺ ٻڌايو ان ڪري ماڻهون لڏي هت آباد ٿيا.

پاڪستان آزاد ٿيڻ کان پوءِ مسجد جي جوڳي ڪاٻه ڳٽپ جهڙي مرمت ڪانه ٿي آهي 1994ع ۾ مسجد جو هڪ (اتر طرف وارو) گمبذ مرمت نه هجڻ ڪري شهيد ٿي پيو آهي. جڏهين ته ٻين گنبدن کي ڪرڻ کان بچائڻ لاءِ اڻا قديم کاتي وارن پائپ ڏئي ٿيڪو کي ٿيڪو ڏئي ويا آهن. جيئن ڪري نه پوي.

ڪجهه وقت اڳ ۾ هن مسجد جون ڪاشي جون اصلي سرون سمگلنگ ڪندي لاهور ۾ پڪجي پيون هيون، خبر ملي ته 2 فقير جن جا نالا جاني سنگهه ۽ ڪشونو فقير سيلائي، انگريزن جي دور ۾ اچي هن مسجد ڀرسان رهيا. انهن مسجد ڀرسان ڪوه کوٽايو ۽ وڻ ٻوٽا لڳايا ۽ پيو بندوبست ڪيو. مسجد جي سڀوا ڪندي هت زندگي گذاري ويا ۽ مسجد ڀرسان قبرستان ۾ کين دفن ڪيو ويو. مسجد ۾ هن وقت آثار قديمه وارن طرفان هڪ چوڪيدار محمد عمر پند مقرر ٿيل آهي. ڪو به پيش امام يا معظن سرڪاري مقرر ٿيل ڪو نه آهي. ڳوٺاڻا چنڊو ڪري نمازين جي سهوليت جو بندوبست ڪندا آهن. جڏهين ته حڪومتي ڌر طرفان ڪو به وڏو مرمتي ڪم نه ٿيو آهي.

هي مسجد نئي واري شاه جهان مسجد کان پوءِ تمام وڏي سهڻي ۽ تاريخي جامع مسجد آهي. دادو ضلع جي چونڊيل نمائندن هن ماڳ مڪان جي ترقي لاءِ ڪم نه ڪرايو آهي ۽ هن تاريخي مسجد کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي.

انڊس هاءِ وي مسجد جي ڀر ۾ گذري ٿو. مسجد کي وڏي ٽريفڪ ڪري وڏو هڪ گمبذ شهيد ٿيو ۽ ٻين کي نقصان رسيو آهي ۽ وڌيڪ نقصان جو انديشو آهي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو جي دور حڪومت ۾ مسجد لاءِ 2 لک روپيه منظور ٿيا جيڪي مسجد تي خرچ ڪونه ٿيا. جيڪو مرمتي ڪم ان وقت ٿيو اهو ڪرپشن جي ور چڙهي ويو. حڪومت پاڪستان مسجد جي سمپار ته ڪانه لڏي پر افسوس آهي ته انگريزن مسجد جي بچاءُ لاءِ نوٽيفڪيشن ڪئي 4 ايڪڙ زمين مخصوص ڪئي ته جيئن مسجد ماحولياتي گدلاڻ کان محفوظ رهي. ليڪن سنڌ جي ڪامورا شاهي جي پيدا ڪير ذهنت، اهڙو رڪارڊ ڪم ڪري ڇڏيو ۽ مسجد جي مذڪوره ايراضي ۽ ڀروارو قبرستان به کاتيدارن کي وڪرو ڪري ڇڏيو. هن وقت مسجد هر وقت خطري ۾ آهي وڏي نقصان واري انديشو، ساڀيان ۾ تبديل ٿي سگهي ٿو. ان ڪري مسجد کي عالمي ورثي ۾ حفاظت جا جوڳا بندوبست ڪيا وڃن.

ڪلهوڙن سنڌ کي هڪ ملڪ طور وري نقشي تي آندو. انهن جي هي جوڙايل مسجد سنڌ جي سمورن گهڻ گهرن ۽ حڪومت پاڪستان جي اختيارن طرف واجهائي رهي آهي. مذهبي لحاظ کان به هن جي حفاظت ڪرڻ اسان تي فرض آهي.

ميان يار محمد خان، مؤرخن جي نظر ۾

عظيم سندي

ميان يار محمد ڪلهوڙو سنڌ جو هڪ دلير ۽ همت وارو حڪمران ٿي گذريو آهي. هن نهايت مشڪل وقت ۾ حڪومت سنڀالي ۽ پنهنجي مضبوط ارادي ۽ گامياب پاليسين سبب وڏي شهرت ماڻي. تاريخ ۾ هن کي هڪ معتبر حڪمران طور ياد ڪيو وڃي ٿو. پاڻ 1701ع ۾ حڪمران بنيو ۽ ارڙهن سالن جي راڄ بعد 1719ع ۾ وفات ڪري ويو. هن جو عاليشان گنبذ خدا آباد ۾ اڄ به موجود آهي. اسين هيٺ ميان يار محمد بابت، مختلف تاريخدانن جا بيان ڏينداسين. ان ريت سندس شخصيت ۽ حڪومت جو اندازو ڪرڻ آسان ٿيندو. هي بيان پنهنجي دور جي مڃيل عالمن ۽ اديبن جا آهن.

۱. **خان بهادر خداداد خان** : مسند نشينيءَ واري شروعاتي دور ۾ ميان ڪو ايتريءَ طاقت وارو نه هو، بلڪ سندس اصل علائقا به قبضي مان نڪري ويا هئا، ليڪن ٻن سالن گذري وڃڻ کان پوءِ بروهين ۽ ٽالپرن جي مدد ۽ راجا ليکيءَ جي بيعت ڪرڻ سببان، اهڙو زور ورتائين جو نه فقط ڦرجي ويل علائقا ورائي ورتائين، بلڪ ڪجهه وڌيڪ علائقا سندس ملڪيت ۾ شامل ٿي ويا، هن خدا آباد شهر جو بنياد وڌو، جو اڄ ويران آهي.... اورنگزيب وٽان کيس ”خدا يار خان“ جو خطاب مليو (1)

۲. **سيد علي محمد راشدي** : شاهي فوجن سان ڪشمڪش جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته جڏهن شهزادي محمد معزالدين ٻيهر سنڌ جو رخ ڪيو تڏهن ميان يار محمد پنهنجي حالات تي غور ڪندي، مناسب سمجهيو ته هو مغل بادشاهه جي اڳيان جهڪي وڃي. هي فيصلو نهايت سازگار ثابت ٿيو. هن کي منصب، اعزاز ۽ خطاب مليو. هڪ ضلعو جاگير ۾ مليس، ۽ سڀيءَ جو گورنر بنيو، جنهن ۾ ان وقت شڪارپور جو شهر پڻ شامل هو (2)

۳. **ايٽڪن** : معلوم نه آهي ته شهزادي جي ڪاوڙ ڊري ڪرڻ لاءِ ميان صاحب ڪهڙيون تدبيرون اختيار ڪيون.

تخت گاه خداآباد

ڪن مورخن لکيو آهي ته هو دهليءَ ويو. ۽ شهنشاهه جي نظرن ۾ اعتماد پيدا ڪري ورتائين، بهرحال، کيس ”خدايار خان“ جي لقب سان، سبيءَ جي علائقي ۾ گورنر بنايو ويو، جنهن ۾ شڪارپور به شامل هو. سن 1718ع ۾ ميان صاحب وفات ڪئي خداآباد جي ڪنڊرن ۾ سندس مقبرو اڄ به هن ڳالهه جو شاهد آهي ته هن پنهنجي ۽ خاندان جي نظرن ۾ ڪيترو مٿانهون درجو حاصل ڪري ورتو هو. ميان صاحب پنهنجو مقبرو پاڻ ٺهرايو هو. (3)

۴. **گولڊ سمٿ** : خدايار خان عباسي ڪلهوڙا خاندان ۾ پهريون شخص هو، جنهن کي هيءُ خطاب مليو. سندس حياتيءَ جو درخشان ۽ ڪامياب دور سن 1719 عيسويءَ ۾ ختم ٿيو (4)

۵. **هيوز** : سن 1711 عيسويءَ ۾ يار محمد کي ڪنڊياري ۽ لاڙڪاڻي جا ضلعا ۽ سبيءَ جو علائقو ملي ويا. اهڙيءَ طرح سندس قبضو گهڻي پٽ تي پکڙجي ويو. هن سن 1719ع ۾ وفات ڪئي. (5)

۶. **نامه نغز** : ميان دين محمد کان پوءِ ان جو ڀاءُ، يار محمد خان، خاندان جو سردار بنيو، ۽ ساريءَ دنيا جي دليرن کان گوءِ کڻي ويو (6)

۷. **ماثرائءِ** : دين محمد جي ننڍي ڀاءُ، يار محمد، قبيلي کي جلدائيءَ سان جبلن جي لڪن ۾ موڪلي ڏنو ۽ پاڻ جنگ لاءِ تيار ٿي ويو. جنگ ۾ شهزادي جي فوج شڪست کاڌي، ۽ يار محمد مردانگيءَ سان جبلن جي لڪن ۾ ويهي، وڌيڪ لڙاين جو انتظار ڪرڻ لڳو. شهزادو ملتان هليو ويو... يار محمد درجي به بدر جي پورو استقلال حاصل ڪري ورتو، ۽ سيوستان تي قابض ٿي ويو. هن سبيءَ جي لُڪ (جو سنڌ ۽ قنڌار جي وچ ۾ هڪ وسيع ملڪ آهي) ۽ ٻين علائقن کي پراڻن زميندارن جي قبضي مان ڪڍي، پنهنجي تصرف ۾ آندو. ڏينهن ڏينهن هن جي قسمت جو ستارو اوج تي اچڻ لڳو. محمد فرخ سير جي دور ۾ هو ”خدا يار خان“ جي خطاب ۽ عهدي سان سرفراز ٿيو. هن فرخ سير جي آخري دور ۾ وفات ڪئي (7)

حوالا

1. لب تاريخ سنڌ، ص 107
2. منشور الوصيت جو ڏيپاڇو، قلعي، ص 20.
3. سنڌ گزيٽيئر، ايٽڪن، ص 109.
4. شڪارپور بابت تاريخي يادداشت، ص 13.
5. سنڌ گزيٽيئر، هيوز، ص 31.
6. نامه نغز، قلعي ص 6.
7. ماثرائءِ، جلد1، ص 826.

خدا آباد جا محسن

بشير احمد قريشي

خدا آباد جا ڪجهه محسن جن پرخلوص انداز ۾ ڪم ڪري خدا آباد ۾ عوام جي سماجي زندگيءَ ۾ تبديلي واسطي نمايان ڪم ڪري عام ماڻهن کي سک به پهچايو. گڏوگڏ خدا آباد ۾ تعميراتي ڪم لاءِ جدوجهد ڪئي ۽ عام ماڻهن ۾ سجاڳي پيدا ڪئي. ضروري آهي ته کين مڃتا ڏئي سندن ڳوٺ ڳائجن. مستقبل ۾ تحقيق ڪندڙ ۽ تاريخ سيهڙيندڙ لاءِ مواد ڏجي. خدا آباد جي سڃڻ ۽ انسان دوست فردن کي خدا آباد جي محسن واري حيثيت سمجهي انهن جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو:

(1) پير الاهي بخش ولد پير نواز علي صديقي قريشي.

ويٺل پير ڳوٺ لڳ خدا آباد. (1890-1975ع)

جناب پير الاهي بخش پنهنجي ذاتي جدوجهد، خلوص ۽ وقت شناسي ڪري زندگيءَ ۾ ترقيءَ جون سڀ منزلون پار ڪري هڪ غريب فرد مان، سنڌ جو وزير اعليٰ ٿيو. سندن 14 سالن جي پارليامينٽري تاريخ ۾ مختلف کاتن جو وزارتون به ماڻيون ۽ خاص طرح عوامي پلائيءَ جا تمام گهڻا ڪم ٿيا. پير صاحب خوب نالو ڪمايو. سندس جي ڪاوشن سان سنڌ حڪومت خدا آباد ۾ ماڊل وليج خدا آباد وارو ڳوٺ 1942ع ۾ ٻڌايو. اهو ساڳيو ڳوٺ هن وقت موجوده خدا آباد جي نالي سان مشهور آهي. هن ماڊل ڳوٺ جو افتتاح ان وقت جي سنڌ جي گورنر سر فرانسس موڊي ڪيو. پير صاحب جي هن غير معمولي قدم ڪڍڻ سان نه صرف بي گهر ماڻهن کي گهر مليا ۽ تاريخي مسجد ۾ ٻيهر عبادت شروع ٿي ۽ برباد ٿيل تخت گاهه خدا آباد وارو شهر ٻيهر آباد ٿيو پر ڳوٺ ۾ پري پري کان لڏي اچي نئين ماحول ۾ رهندڙ ڌرين وري شهر جي مالڪي ڪئي. پير صاحب جي ڪوششن ڪري لڏي آيل خاندان کي 20 ايڪڙ زمين به مفت ۾ ملي.

پير الاهي بخش صاحب جو ٻڌايل هي ڳوٺ، هن وقت تخت خدا آباد

جو ٻيو جنم آهي. ماڊل ڳوٺ ٻڌجڻ کان پوءِ تاريخي مسجد وري ٻيهر آباد ٿي ۽ تاريخي ماڳ مڪانن تي وري وسندي ٿي. سندن هي عمل محسن خدا آباد هجڻ ۾ خاص جاءِ والاري ٿو.

(2) حڪيم بلاول خان ڀنڊ ولد محمد رمضان ڀنڊ،

ويٺل ڳوٺ بلاول خان ڀنڊ لڳ خدا آباد. (1911ع - 2002ع)

تاريخي مسجد خدا آباد ڀرسان ننڍڙي ڳوٺ جو رهواسي هجڻ ڪري، شهر جي بربادي کان پوءِ تاريخي مسجد خدا آباد ۾ عبادت شروع ڪرڻ ۽ وري جمع نماز ٻيهر پڙهائڻ شروع ڪرائڻ ۽ جمع نماز جو خطبو ۽ نماز پڙهائڻ شروع ڪيو. ڇاڪاڻ ته ميرن جي صاحبي ۾ هن ماڳ مڪان تي رهائش پذير ڪير به ڪونه بچيو هو. سکر بئراج جي شروع ٿيڻ ڪري، جڏهن زرعي ايراضي ۾ اضافو ٿيڻ شروع ٿيو ته هن علائقي ۾ زرعي پورهيت اچڻ شروع ٿيا ۽ مسجد کي ٻيهر آباد ڪرڻ جو موقعو جوڙي چڱائي وڌائڻ جي شروعات ڪئي.

1942ع ۾ خدا آباد ۾ پرائمري مسلم ليگ جي شاخ قائم ڪئي. هن قدم کڻڻ پٺيان سن ۾ سندن سائين جي. ايم سيد جي قائم ڪيل اسڪول ۾ پڙهڻ ۽ سائين وٽان مليل شفقت جو رنگ هو. سموري زندگي خدا آباد ۾ رهندڙ وڃڻ ۽ هيٺئين ڪلاس جي ماڻهن لاءِ سياسي توڙي سماجي تعليم ۽ جاڳرتا لاءِ ڪم ڪيو. عوام کي پنهنجي راءِ جو مالڪ بنائڻ مطلوب هو. 1956ع وليم ايڊ پروجرام جي شروعات ڪندي، خدا آباد ۾ پهرين وليم ڪائونسل جڙي، کيس ان جو پهريون چيئرمين چونڊيو ويو. هن ڪائونسل خدا آباد ۾ وليم ايڊ مڊل اسڪول قائم ڪيو، جنهن ۾ مفت تعليم جي ڪري گهڻن ٻارن تعليم حاصل ڪئي. ان زماني ۾ خدا آباد جي چوڌاري 15 ڪلوميٽرن جي اندر ڪو به انگريزي اسڪول ڪونه هو. پنهنجي مدد پاڻ تحت، صحت، تعليم، عوامي جاڳرتا وارين سرگرمين کي سگهارو ڪيو ۽ مزاحمتي روين کي طاقتور ڪيو.

يوناني طريقو علاج ۽ حڪمت وسيلي پورهيت ۽ نادار عوام جي خدمت ڪئي. هن اهڙي وقت ۾ خدا آباد ۾ علاج جون سهولتون فراهم ڪيون، جڏهن اتي ڪو به ٻيو معالج ڪونه هو. هن سموري جدوجهد ڪري کين محسن خدا آباد سمجهيو وڃي ٿو.

(3) محمد ابراهيم ولد محمد اسحاق پنهور، ويٺل خدا آباد.

سندن پيدائش 6 - 6 - 1934ع تي هڪ غريب پر روشن خيال گهراڻي ۾ ٿي. خداداد صلاحيتن جي مالڪ ۽ ذهين شاگرد هوندي به ڪن اثر

تخت گاه خدا آباد

مجبورين جي ڪري ڪراچيءَ ۾ انجنيئرنگ جي تعليم کي مڪمل نه ڪري سگهيو. خداآباد ۾ جهالت ۽ غربت خلاف محاذ قائم ڪيو. روشن خيالي ۽ مزاحمتي ويڙهاند جا بنياد مضبوط ڪيا. 1956ع کان کان وليج ايد پروگرام تحت جوڙيل وليج ڪائونسل جو سيڪريٽري چونڊجي خداآباد جي ترقيءَ لاءِ جڏاڏار رٿابندي ڪئي.

پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي اصول تي وليج ايد اسڪول ۾ استاد جي حيثيت ۾ مثالي خدمت ڪئي. خداآباد ۾ سرڪاري هاءِ اسڪول قائم ڪرڻ ۾ ڀرپور ڪوشش ڪئي. غريب ۽ هوشيار نوجوانن کي روزگار ڏيارڻ لاءِ ڪوششون ورتيون. اڄ به خداآباد ۾ شعور ۽ ساڃاه وڌائڻ ۾ سرگرم عمل آهي.

(4) پير بخش ولد نواب خان برهاڻي

ويٺل ڳوٺ برهاڻي لڳ خداآباد (1926ع - 2000ع)

ننڍي هوندي کان غير معمولي حالتن سان مهاڏو اٽڪائيندو رهيو. 1947ع ۾ پاڪستان جي جڙڻ وقت سنڌ مان هندن جي لڏپلاڻ تي، ان وقت ڪراچيءَ ۾ ملازمت دوران خلق خدا تي وحشي ڀڻي جا جيڪي ڪلور ٿيا، ان جو اکين ڏٺو شاهد هو. هم وطني ماڻهن کي جيڪي مجبوري ۾ وطن ڇڏي وڃي رهيا هيا، سلامت روانو ٿيڻ ۾ ڀرپور مدد ڪئي. جهالت ۽ ڏاڍ خلاف مهاڏو اٽڪائڻ جو فيصلو ڪيائين. ذاتي مشاهدي جو فائدو خدا آباد جي عوام کي ڏنائون. خداآباد ۾ هن جي جدوجهد ۽ سگهاري انداز ۾ ظالم ڌرين جو خوب مقابلو ڪيو ۽ آبرومندانہ زندگي گذارڻ جي وڪالت ڪيائين.

خداآباد ۾ هن شخص سياسي توڙي سماجي جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو. وليج ايد پروگرام تحت خداآباد جي سماجي ست جو هميشه مضبوط ٿيندو رهيو. غريب شاگردن کي پڙهائڻ ۾ مالي مدد ڪئي. غريب شاگردن کي ڪتاب ۽ ڪپڙا وٺي ڏيڻ سندس مشغلو هو. استادن جي عزت افزائي ڪئي ۽ پورهيتن کي پنهنجي راءِ جو مالڪ بنائڻ لاءِ جاکوڙيندو رهيو. ڏاڍن سان هميشه مهاڏو اٽڪيائين. مظلومن جو مددگار ۽ سچ جو ساٿي رهيو. سندس اهڙي مثالي ڪردار جي ڪري عام ماڻهن ۾ عزت نفس ۽ خود اعتماديءَ جو احساس وڌيڪ مضبوط ٿي اڀريو. هن جي اهڙي جدوجهد ماڻهن کي حوصلا ڏنا. اڄ به ياد ڪيو وڃي ٿو ۽ محسن خدا آباد آهي.

میاں نور محمد کلہوڑہ اور خدا آباد

شمشاد حسین لیکھی سرائی

دنیا میں کروڑوں وجود صفہ ہستی پر نمودار ہوئے اور اپنی طبعی بدت گزرنے کی ساتھ عدم میں ڈھل گئے۔ لیکن کچھ ایسی غیر معمولی شخصیات ہیں جو تاریخ امانت سمجھ کر اپنے سینے سے لگائے ہوئے آئندہ نسلوں تک پہنچانے کا فریضہ انجام دیتی ہیں۔ یہی زندہ قوموں کا وطیرہ ہے۔ اور انکی تاریخ کا منصفانہ کردار ہے اور ایسی ہستیوں کو فنا نہیں ہوتی۔ وہ ہر دور میں ایک نئی جیت کے ساتھ نمودار ہوتے ہیں اور متلاشی تاریخ کو نئے انداز میں متاثر کئے بغیر نہیں رہ سکتے۔ بقول شاعر

”فنا حرام ہے تیرے نیاز مندوں پر“

ہزار چاہا فلک نے مگر مٹانہ سکا“

انہی خصائص کی حامل شخصیت میاں نور محمد کلہوڑہ کی ہے۔ برصغیر عموماً اور سندھ خصوصاً بیرونی حملہ آوروں کی آماجگاہ بنا رہا۔ اور سامراجی اور بیرونی طاقتیں سندھ کو ترقی یافتہ اور متحد نہیں دیکھ سکتی تھیں۔ اور ہر لمحے ہر ساعت اسکی وحدت کو پارہ پارہ کرنے پر تلی ہوئیں تھیں تو ان حالات میں سندھ کو محبت وطن اور اسکی اپنی مٹی کے سپوتوں کی اشد ضرورت

تھی۔ لہذا اس نازک دور میں سندھ کی وحدت و متحد رکھنے اور بیرونی غاصب حملہ آوروں کا مقابلہ کرنے کے لیے مقامی لوگوں پر مشتمل کلہوڑہ حکمرانوں کا سلسلہ شروع ہوا۔ جس کی میان آدم شاہ سے ابتدا ہوئی اور درحقیقت مکمل انتظام و انصرام کو سمجھنے اور نبھانی والی شخصیت کا آغاز میاں یار محمد کلہوڑہ سے ہوا۔ لیکن میاں نور محمد کلہوڑہ کی ہی ذات تھی جس نے سندھ کو بیرونی اور داخلی انتشار سے بچانے کی ہر ممکن کوشش کی۔ اور سندھ کی مادی اور روحانی ترقی کے لیے مدد و معاون ثابت ہوئی۔

ترقی پسند مورخ پروفیسر عبداللہ گسی مرحوم رقم طراز ہیں کہ:

»سندھ جی تاریخ ۾ میان نور محمد کلہوڑی جی شخصیت کا زمانا بیرونی دشمن سان مقابلو داخلی سازشن کی ختم کرڻ جا کی سندھ جی مادی ۽ پیداواری وسیلن کی ترقی ڈیارڻ جا منصوبا ان وقت جی سیاسی شعور ۽ سماجی وجود جی تاریخی جاگرافیائی ۽ ثقافتی اتحاد جی علامت پیٹی رهیا ؛ هن . (۱)

میاں نور محمد کلہوڑہ کا دور بھی داخلی اور خارجی انتشار کا شکار رہا ہے۔ لیکن انہوں نے میاں یار محمد کلہوڑہ کا آباد کردہ دارالسلطنت خدا آباد (جسے اپنے لقب خدا یار خان کی نسبت سے لکھا جاتا ہے) کو اپنی قوت اور حکومت کا محور مرکز بنایا۔ یہ حسین و جمیل خطہ ایک جنت کا نمونہ پیش کرتا تھا۔ یہاں پر عظیم قلعے، عمارتیں، مساجد اور سب سے بڑا میاں یار محمد کا تخت ہے۔ تمام مضافات ایک منفرد حیثیت سے عالی شان اور خوبصورت مناظر پیش کرتے تھے۔ آج بھی ان کے وسیع کھنڈرات وسیع علاقہ پر پھیلے ہوئے دکھائی دیتے ہیں اور یہ شہر اور

اس کے آثار کم و بیش پچاس ایکڑ میں پھیلے ہوئے ہیں۔ اس کی خوبصورتی اور رونق آبادی اور عمدہ آب و ہوا کو باغ علی خائف نے کچھ یوں لکھا ہے کہ:

”ہوا خوش دل و باغباں دل پذیر
خدا آباد شہر است جنت نظیر“

21 اپریل 1995 کو راقم الحروف ایک وفد کے ہمراہ اس جنت نظیر سرزمین کے مطالعاتی دورے پر خدا آباد پہنچا تو دیکھا کہ کلہوڑہ حکومتوں کا تخت گاہ اور دارالحکومت رہنے والا یہ حسین شہر کھنڈرات میں تبدیل ہو گیا۔ نہ آج تاریخ میں مرقوم سروتزخ صنوبر، انگور، ناشپاتی کے درخت دکھائی دیتے ہیں اور نہ ہی گلاب، سنبل، چنبیلی، نرگس، نسرين، نسترن، نیلوفر، سوسن، ہزاری گل خیری کے خوشبو بکھیرنے والے پودے دکھائی دیتے ہیں۔ بلکہ وہ ایک لقا و دق صحرا کا منظر پیش کر رہا تھا۔ لیکن بقول شاعر

”کھنڈر بتا رہے ہیں کہ یہ شہر عظیم تھا“

جب یہ سب دیکھنے کا شرف ہمیں حاصل ہوا تو ہمارے ہمراہ دادو کے معروف مورخ روشن خیال دانشور جناب ڈاکٹر لیاقت مگسی صاحب کا تعاون خاص شامل حال رہا۔ تخت گاہ خدا آباد جہاں اب میاں یار محمد کا مقبرہ ہے۔ ایک ڈنڈا دیکھا جو لیاقت مگسی نے بتایا کہ انہوں نے تیر و تلواریں کا مقابلہ ڈنڈوں سے کیا تھا۔ اور یہ ڈنڈوں والے فقیر کامیاب ہوئے تھے۔ اسی طرح ایک قابل غور تحریر جو فارسی میں لکھی تھی وہ صاحبزادہ میاں محمد شفیع خان کا مرقد مبارک تھا۔ جس پر یہ تحریر ان کی عقیدت کو آج بھی عیاں کر رہی ہے۔ اس کے الفاظ کچھ اس طرح تھے۔

ای موالی وصف سلطان خسر اسانہ اشنو پشیوای مونا بشت مسلمانان یقینی

(۲) زعمر از خاک قبرش درد مندانه شفا است کہ تقییبی رادوست داری در ہمصر

مذهب روا است :

دوسری طرف لکھا تھا :

عسکری نور و چشم عالم است و آدم است مچو مہدی یک سپہ سالار در عالم کجا است
او پر کی طرف لکھا تھا کہ :

”ای دھر مھر حیدر مھر لُحْظہ اندر دل صفا است از لی حیدر حسن مارا امام را ہنما است“
مچو کلب افتادہ امہ براشامہ بوالحسن، خاک نعلین حسن اندر و چشم تو تیا است
عابد بن تاج پسر و باقر و چشم روشنم۔ دین جعفر برحق است مذهب جوشی روا است“ اور
سرہانے یہ تحریر تھی کہ صاحب زادہ میاں محمد شفیع خان بخت تسلیم خود ۱۱۵۶ ذوالحجہ
چهارشنبہ پشتم“

اسی طرح خدا آباد میں جرنیلوں کی قبریں، فوج کی چھاؤنی کے آثار میاں را جہ
لیکھی کی ماڑی اور مائی جنت عرف ستی جتی کا مزار آج بھی قابل دید اور تاریخ پارینہ کی یاد
تازہ کر رہے ہیں۔ اور بالخصوص وہاں شاہی مسجد خدا آباد اپنی عظیم الشان فن تعمیر کی عمدہ
مثال ہے۔ اس کے علاوہ میلوں پھیلے ہوئے قلعوں کے آثار آج بھی کلہوڑہ حکمرانوں کی
عظمت رفتہ کی یاد تازہ کر رہے ہیں۔ مسجد کے باہر والے دروازے کے بالکل سامنے اوپر
کی طرف پانی کے حوض کے آثار موجود ہیں، جسے نورواہ جو کہ میاں نور محمد کلہوڑہ کی
جاری کردہ نہر ہے سے پانی ملتا تھا، تو فوج کے گھوڑے، اونٹ، ہاتھی، تمام یہاں سے
پانی پیتے تھے۔ خدا آباد آج بھی آثار و نشانات میں عظیم مرکز نظر آتا ہے۔ میاں نور محمد
نے بھی اسے اپنا مرکز بنایا۔ اور اس جنت نظیر ٹکڑے کو اپنا پایہ تخت بنایا۔ یار محمد کلہوڑہ
کے بعد میاں نور محمد کلہوڑہ ایک مضبوط مدبر اور اہل دانش اور علماء و حکماء کی قدر کرنے
والا حکمران تھا۔ جس کے دور میں علم و ادب اور فلسفہ و مذهب پر کافی کچھ لکھا گیا اور دور

دور سے اہل دانش اور حکماء آپ کے دربار میں تشریف لائے اور یہیں کے ہو کر رہ گئے۔ آپ کے دربار میں جس سے آپ کی زیادہ قربت اور مشاورت رہتی تھی وہ خاندان لیکھی کا فرد راجہ فقیر لیکھی اور اس کا بیٹا تاجہ فقیر لیکھی دوم تھے۔ جو کہ فہم و فراست اور دانائی میں اپنی مثال آپ تھے آپ کے بے شمار خصائص کو پیش نظر رکھ کر میاں نور محمد کلہوڑہ نے اپنے دربار میں آپ کو مددگار المہام، مشیر خاص، سپہ سالار اور وزیر اعظم کے عہدوں پر متمکن رکھا۔ میاں نور محمد کلہوڑہ کا ابتدائی دور داخلی انتشار کا شکار ہو گیا، داؤد پوتروں کی یورشیں بپا ہو گئیں۔ یہ داخلی انتشار شدت اختیار کر گیا۔ حتیٰ کہ سندھ کی سالمیت کے لیے میاں نور محمد بمعہ سات ہزار سوار اور پیادے لے کر شکار پر پہنچا اور شہر کا محاصرہ کر لیا محاصرے کی صورت کچھ یوں تھی کہ شاہ بہارا کی فوج شکار پور کے غرب میں اور سپہ سالار راجہ لیکھی کی فوج مشرق میں متعین تھی مراد کلیری اور کھوسے شمال میں اور خود میان صاحب بمعہ خاص فوج جنوب میں بیٹھے۔ فریقین میں سخت لڑائی ہوئی جو کہ بغیر فیصلے کے جاری رہی آخر کار میاں نور محمد نے سخت یورش کی تو فیصلہ صلح کی صورت میں نکلا۔ صلح کی صورت میں کچھ معاہدے ہوئے جسکے مطابق میان نور محمد کو ایک حصہ ملا جس کا ناظم میان صاحب نے ملاں جنید کو بنایا ملا جنید نے نئے سرے سے جھگڑا شروع کیا۔ داؤد پوتروں کی گوشالی چاہی تو وہ بھاگ کر میاں صاحب کے پاس آ گیا، میان صاحب نے کلہوڑوں کو اعانت کے لیے بھیجا اور خود جنگ کی تیاری کر لی۔ بقول غلام رسول مہر ”میاں صاحب نے اپنے نامور جرنیلوں میں سے شاہ بہارا اور راجہ لیکھی کے بیٹے میاں تاجہ لیکھی دوم کو تنخیر شکار پور پر مامور کیا اس طرح ان حالات پر قابو پایا“ (۴)

انسٹیکلو پیڈیا آف لیہ کے مصنف کے مطابق سردار کمال خان (☆) نے شکار پور (سندھ) سے کلہوڑہ خاندان کے ہاتھوں شکست کھا کر بھاگ کر آنے والے

(☆) کمال خان بانی شہر لیہ ہے۔

صادق محمد خان داؤد پوترہ کے خاندان کو اپنے علاقے میں پناہ دی انہیں بیٹ دہلی کی وسیع اور سرسبز و شاداب جاگیر عنایت کر دی۔ میاں نور محمد کلہوڑہ داؤد پوتروں کے تعاقب میں تھا ان دونوں خاندانوں کے درمیان طویل عرصے سے عداوت چلی آرہی تھی میاں نور محمد کلہوڑہ داؤد پوتروں کو شکار پور سے نکال کر ان کے تعاقب میں رہا اسے کمال خان کا داؤد پوتروں سے حسن سلوک پسند نہ آیا اور اس نے لیہ پر حملہ کر دیا۔ ۱۷۲۷ء میں کمال خان اور میاں نور محمد کلہوڑا کے درمیان خوریز جنگ ہوئی جس میں کمال خان مارا گیا اور میاں نور محمد کلہوڑہ کی حکومت قائم ہوئی۔ کلہوڑا حکمران نے فتوحات کا سلسلہ جاری رکھا اور اس کی فوجوں نے اس کا ساتھ دیتے ہوئے منکیرہ۔ دریائے چناب کا متعلقہ علاقہ اور بھکر و دریا خان پر قبضہ کر لیا اور یہ علاقہ کلہوڑا حکومت میں شامل کر لیے۔

۱۷۳۳ء سے ۱۷۳۸ء کے درمیان میں کسی وقت اسے سندھ میں بلوچوں کی بغاوت کی سرکوبی کے لیے واپس سندھ جانا پڑا جانے سے قبل اس نے منکیرہ نواب محمود خان جبکانی کے حوالے کیا اور کمال خان میرانی کے پوتے سردار محمود خان میرانی کو لیہ کا حاکم بنا دیا۔ جبکانیوں اور میرانیوں نے سالانہ مالیہ کی ادائیگی کا عہد کیا۔ (۵)

میاں نور محمد کا ترقی کا دور بڑی شان و شوکت سے چل رہا تھا کہ اچانک ایک ناگہانی آفت من سندھ پر آسمانی بجلی بن کر آگری یہ نادر شاہ کا حملہ تھا جسے بڑے تدبر اور فراست اور روحانی حکمت عملی سے روکا گیا۔ میاں صاحب اور اس کے مشیر خاص را جہ لیکھی کی بروقت حکمت عملی نے اس جابر جرنیل کو رام کر لیا۔ نادر شاہ کو میاں نور محمد نے فخر کی ایک چال کے ذریعے کچھ سمجھانے کی کامیاب کوشش کی وہ یہ کہ آٹا اور گھی ایک سندھی چنگیر میں روانہ کی جسے نادر شاہ بھانپ گیا اور اس نے یہ تحفہ قبول کیا۔ میاں نور محمد نے اپنے سفیر روانہ کیئے تاکہ صلح کی کامیاب شکل جلد از جلد پیدا کی

جاسکے۔ تو وہ بھی اس نے قبول کئے اور میاں صاحب کو ”شاہ قلی“ کا خطاب عطا کیا۔ اس طرح نادر شاہ جیسے ظالم حملہ آور سے یہ بات منوالی گئی کہ تجھے آٹا لگی یعنی خراج چاہیے وہ مل جائے گا۔ لیکن سندھ کی عزت پر ہاتھ نہ ڈالنے دیں گے۔ اور سندھ کی ناموس کی پامالی نہیں ہونے دیں گے۔

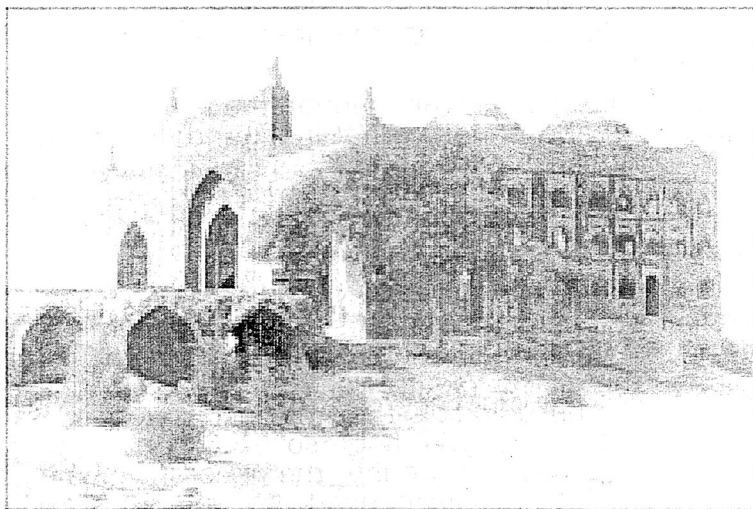
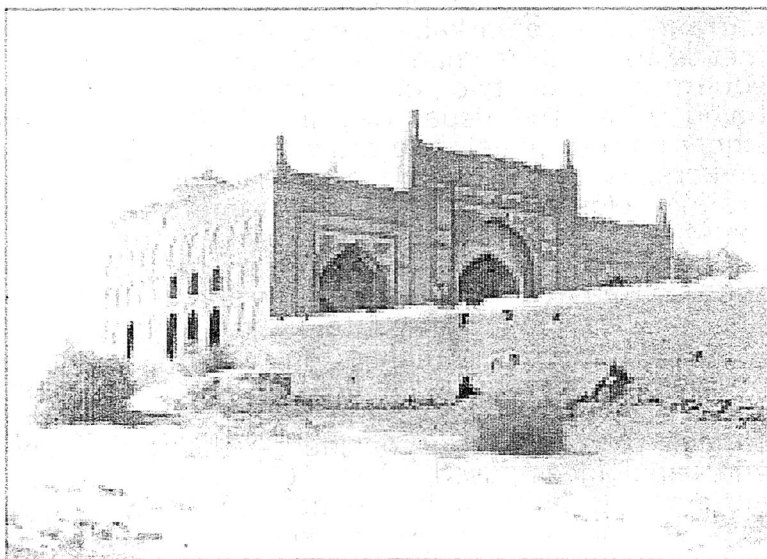
بقول پروفیسر عبداللہ گسی مرحوم:

»میان فوجی طور تي نه پسپائي حاصل ڪئي پر سياسي طور تي وري به فائدي ۾ ويو. میان سياسي طور تي ڳالهه ٻولهه ڪري ملڪ کي وڏي پيماني تي قتل و غارت کان بچائي ورتو، جيئن هن کان اڳ نادر شاهه دهلي ۾ وڏي پيماني تي ڪوس ڪرايو ۽ عزتون لڳيون هيون. سندس مرڪز جي ماتحت نه رهي ڇاڪاڻ ته نادر شاهه ڪنهن به ايراني، امير کي پنهنجي طرفان سنڌ مٿان گورنر مقرر نه ڪيو اهڙي طرح سنڌ داخلي طور تي خود مختيار رهي.« (٦)

المختصر نادر شاہ کے ساتھ خراج دینے کا معاہدہ ہوا۔ نادر شاہ نے یہ معاہدہ اس شرط کے ساتھ قبول کیا کہ خراج پہنچنے تک میان صاحب اپنا ایک بیٹا بطور رینغال اپنے ساتھ بھیجے گا۔ چنانچہ میاں نور محمد نے سندھ کی ساری سمیت کی خاطر اپنا بیٹا میاں مراد یاب نادر کے حوالے کیا اور میاں غلام شاہ کو بھی ہمراہ کر دیا۔ اس موقع پر وزیر اعظم مشیر خاص سپہ سالار راجہ فقیر لکھی بھی پیچھے نہ رہا۔ اس نے اپنا چھوٹا بیٹا میاں بلاول لکھی بطور رینغال نادر کے حوالے کیا۔ نادر شاہ انہیں ساتھ لے جا کر بجانب ایران روانہ ہوا، دوران سفر نادر شاہ نے ایک قلعے کی بابت بلاول لکھی سے تجویز پوچھی۔ نادر شاہ پورے

برصغیر کو تسخیر کر کے جا رہا تھا لیکن ایک قلعہ جسے بھوج قلعہ کہا جاتا تھا وہ فتح نہ کر سکا جس کا اس کے دل میں درد تھا۔ بلاؤل لکھی کیونکہ ایک تجربہ کار سپہ سالار اور مشہور خاص کا فرزند تھا اس سے مشورہ طلب کیا بلاؤل کی عمر اس وقت تیرہ سال تھی بلاؤل نے موقع ملاحظہ کرانے کی خواہش ظاہر کی۔ جو نادر شاہ اور چند سپاہیوں نے اسے دکھایا کہ قلعے کے چاروں طرف پانی تھا۔ کنارے پر ٹہلتے ہوئے شام ہو گئی۔ بلاؤل لکھی نے جو کچھ بھانپا تھا وہ دیکھ لیا اور نادر کو کہا اب اپنے خاص خیمے میں واپس چلو تجویز وہیں دوں گا۔ نادر شاہ اپنے خیمے میں واپس لوٹا جہاں میاں بلاؤل لکھی نے اپنی دانست کے مطابق مشورہ دیتے ہوئے کہا کہ میں نے قلعے پر کبوتروں کو اڑتے ہوئے دیکھا ہے اگر یہ کبوتر صبح پکڑ والیے جائیں تو قلعہ آسانی سے فتح ہو جائے گا۔ چنانچہ نادر کی حکم کے مطابق کبوتر پکڑ والیے گئے۔ اب بلاؤل لکھی نے ان کے آدمیوں سے کہا ان کے پروں کے علاوہ تمام جسم پر بارود باندھ دو اور بوقت شام انہیں قلعے کی طرف اڑا دو تو ویسے ہی کیا گیا۔ پرندے کی عادت ہوتی ہے کہ اسے کوئی چیز جسم پر لگی ہو تو جونہی وہ کہیں بیٹھے گا وہ جسم کو صاف کرنے کے لیے اپنے پروں بال جھٹکے گا تو کبوتروں نے ویسے ہی کیا۔ اب بلاؤل لکھی نے نادر شاہ سے کہا کہ آپ کا تمام بارود قلعے کے چاروں طرف پھیل چکا ہے۔ اب آخری تین کبوتر جنہیں تار باندھ کر کپاس لگا کر آگ لگا دیں اور اپنی فوج کے بجائی بیڑے تیار رکھیں اس پر عمل کیا گیا، جونہی تینوں کبوتر قلعے پر بیٹھے تو تمام بارود کو آگ لگ گئی۔ اور قلعے پر زبردست دھماکے اور دھوئیں کے بادل چھا گئے۔ نادر شاہ کے جنگی کشتے آسانی سے پہنچ گئے۔ قلعے والوں نے سمجھا کہ نادر شاہ نے فضائی حملہ کر دیا ہے۔ وہ اوپر جانے لگے۔ نادر شاہ کے سپاہی آسانی سے قلعے میں داخل ہو گئے اور انہیں قید کر کے قلعہ آسانی سے فتح کر لیا (۷)

اس فتح پر نادر شاہ نے لیکھویوں کی فراست کی داد دی۔ اس واقع کو عبداللہ مگسی مرحوم نے کچھ یوں لکھا ہے کہ:

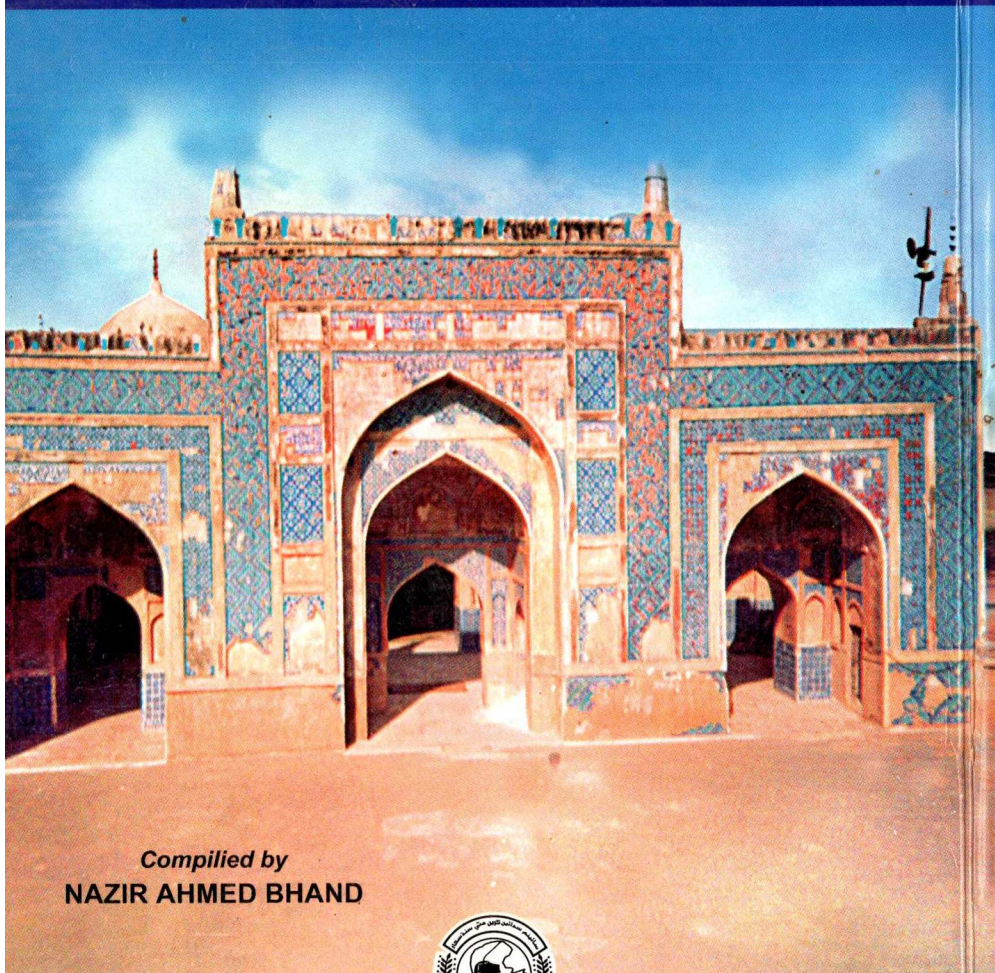

هينري ڪزن جي ڪتاب The Antiquities of Sindh تان ورتل خدا آباد مسجد
جون تصويرون جيڪي هن سنڌ ۾ ڪم ڪندي 1875-1890 دوران ورتيون

THE FIRST KALHORA CAPITAL

KHUDA ABAD

(AN ECONOMICAL & POLITICAL REVIEW)

Compiled by
NAZIR AHMED BHAND

SINDH GRADUATES ASSOCIATION

www.sindhislammat.com

books.sindhislammat.com

THE FIRST
KALHORA CAPITAL
KHUDA ABAD

(An Economical & Political Review)

Selected & Compiled By:

NAZIR AHMED BHAND

Sindh Graduates Association

**10/7, Rimpā Plaza, M.A. Jinnah Road,
Karachi – 74400**

THE FIRST
KALHORA CAPITAL
KHUDA ABAD

(An Economical & Political Review)

Slected & Compiled By:
NAZIR AHMED BHAND

Composing & layout by:
Sangam Publications
G/43, Sachal Goth, Karachi- 75280
Phone: 021- 4643379

Published By:
Sindh Graduates Association
10/7, Rimpa Plaza, M.A. Jinnah Road,
Karachi – 74400
Phone: 021 – 2765864 Fax: 021 – 2724359

First Edition December 2004

PRICE RS: 200/-

HISTORY OF KHUDA ABAD CITY

By
M. H. PANHWAR

Introduction

Shikarpur renamed as Khudabad was capital city of Panhwars. It was located in the centre of a number of their settlements in the present Dadu, Johi, Nathan Shah and Sehwan talukas, but called Baghban, Bubakan and Nerun Qila or Nerun Kot Pargunas of Sehwan Sarkar in the sixteenth century. The other important towns of theirs were Akbarabad (near Chhini or Chhini itself), Samtani in Sehwan taluka and Garhi (13 kilometres north-west of Kakar). After conquering Khairpur Nathan Shah, Dadu, Johi and Sehwan talukas from Panhwars, Kalhoras renamed Shikarpur as Khudabad, Fatehpur as Garhi and Akbarabad as Chhini. This may have been done after Yar Muhammad Kalhoro was given Sanad and title Khuda Yar Khan by emperor Aurangzeb, to rule the area. This town now in ruins was 12 kilometre south of Dadu and was about 1.6 kilometre long north to south and 3.2 kilometres east to west. This location for township was selected as a branch of the River Indus was flowing about $\frac{1}{2}$ kilometre to its west. The branch had become main river some times in the fourteenth century and was abandoned before the end of 16th century and took off from the River Indus between Mehar and Radhan, passed along alignment of lakes Maha, Jakhpari, Sutiario, Pir Ghunio and Talti, and even after change of course some water passed through it as Wahur and as a perennial stream, either from the river or the Western Nara, which in turn took off from the river above Sukkur. The Western Nara, which was perennial channel of the river, could also supply water to Khudabad easily as the town was at lower level than the Nara.

It seems that in Sammas' rebellion against Soomras Panhwars, who were settled mostly in lower Sindh, were re-settled on the western branch of the River Indus, which passed from Rajankot to Thul and then to Janani (2 kilometres west of Warah town), where from it reached the Manchar Lake. When the above change of course of river from Radhan-Mehar to Talti took place, Panhwars occupied both of its banks with active assistance of Sammas.

The concentration of Panhwars' settlement at the present is near this branch and also the Western Nara. They were settled near Soomra strong-hold Janani (جناني) too, as they built an important canal Panhwarki, which even now takes off from Warah Branch and is located along the old alignment of western branch of the Indus of the fourteenth century.

Panhwars' rise to power and fall is discussed in paragraph that follows. The sources used are "Mazhar Shah Jehani for Panhwars, "History of Kalhoras" by a Fakir called Wakeit-I-Sindh, edited by McMurdo and author's personal knowledge of the area when he had travelled vastly in Sindh in connection of ground water investigation and land reclamation by bulldozers.

Origin and rise of Kalhoras

Kalhoras were a local Sindhi tribe and like Soomras, Sammas and Panhwars called themselves outsiders. Kalhoras claim their descent from Miyan Odhanno, who migrated to Makran and his son Muhammad, a mendicant, who had by different wives 18 sons, two of whom are important; one Daud an ancestor of Daudpottas of Bahawalpur and other whose descendants are Kalhoras. The first most important figure in history was Adam Shah, who was a disciple of Mehdi of Jaunpur and had collected large number of mendicants around him. He resided in Chanduka Parguna, which area was assigned to him by Abdur Rahim Khan Khanan, when the latter sought blessings of the former for conquest of Sindh from Mirza Jāni Beg. Blessings

KHUDA ABAD

were given in return for protection of his people and territory by the powerful Mughals, but this protection lasted only nine years. Adam Shah and his followers kept extending area under their control by usurping lands of their neighbours. The aggrieved complained to Mughal governor of Multan, who raided and captured Adam Shah and took him to Multan, where he was put to death. To their luck a friend in the capital brought his body to Sukkur. This friend, a civil officer, established his son Miyan Daud in the chair of their father. McMurdo thinks that it is possible that these two actions were taken, the first to create a severe example and the second that government may not be subverted by roaming mendicants. Miyan Daud was succeeded by Miyan Ilyas and the latter was succeeded by his brother Miyan Shah Ali, known as Shahel Muhammad in the mid seventeenth century. He increased number of followers and resources of land. It was his followers who attacked Abra and Sangi zamindars, drove them out and divided their lands among themselves. It also appears that simultaneously they had conflict with Panhwars, who then were settled on a branch canal called Panhwarki in Kamber-Warah talukas. Panhwars then seem to have moved out of the area and concentrated in present northern Dadu district. On complaint from the Abras, the Mughal governor of Bakhar defeated the Fakirs in a number of battles. Shahel Muhammad was killed, though Fakirs by this time had gained experience of warfare and had fought well.

Miyan Nasir succeeded his uncle Shahel Muhammad in 1658. Under him as saint, his Fakirs assumed the characteristic of military bevy. It was worse period of Little Ice Age, discussed separately below and due to it famine and pestilence raged not only the whole province but also the whole northern atmosphere of world, discussed separately. The cold spell, drought and less water in the river facilitated encroachments, which continued and provided opportunities, which Kalhoras did not miss and occupied more and more territories and when attacked, escaped. Finally negotiations were opened to Miyan Nasir, but he

was arrested and sent to court of Alamgir and reportedly, while being sent to Gawaliar as prisoner, he escaped and led his followers to Panhwar's district, captured their important town Garhi, made it his capital and was successful in opposing Mughal Subahdar (Subedar) of Bakhar militarily. Even during this period, he got Pargana of Lakhat on lease from governor of Sehwan, which was followed by acquisitions of other parts of similar nature. Thus he was able to assume role of an organised government. Dr. Ghulam Muhammad Lakho is of the opinion that story of escaping is concocted only to give him credit for his bravery. In the opinion of the present author it was meant to show its similarity with Shivaji's escaping from Mughal court. Actually it may have been effect of Little Ice Age, which reached its worst in 1665 AD and led to compromise by emperor.

Miyan Nasir was attacked by governor of Siwi (Sibi) to dislodge the Fakirs but after repeated defeats and disgrace was replaced by Shaikh Jehan. The latter, though aided by Subahdar of Bakhar, was killed in surprise attack near Karela village. On Miyan Nasir's death in 1691 AD he was succeeded by his son Din Muhammad. Panhwar then waged a war against Kalhoras but were suppressed and their lands occupied by Din Muhammad.

To avenge death of Shaikh Jehan, Prince Muizuddin, governor of Multan, marched himself, but Din Muhammad sent his brother Yar Muhammad for negotiations, which were successful. While the prince was returning, some ignorant Fakirs attacked the royal forces from behind in Ghotki district and the infuriated prince destroyed Garhi and other important towns of the area. Dr N. A. Baloch states that mosque at Garhi was built by Mughals, who in fact had burnt the town. Din Muhammad personally went to the camp of prince to procure pardon, but meanwhile his brother Yar Muhammad opposed Mughals, defeated them and their two important high ranking officers namely; Raja Gaj Singh Bhatia and Raja Suruj were killed. The prince who was satisfied with burning and destroying Garhi and other towns,

KHUDA ABAD

retired to Multan and put Din Muhammad to death.

However, Yar Muhammad was unable to regain his territories, which Panhwars and other tribes occupied during Mughal intervention and he led his adherents to Kalat, where Brahuīs considering them as enemies attacked them, but after negotiations he was given an asylum in 1699 AD (1111 AH). In the meantime Panhwars re-occupied their lost territories.

In 1701 Miyan Yar Muhammad was invited by Serai chieftains from Kalat to help in re-establishment of his family and he accepted the offer. Brahuīs too joined him. They conquered Murgpur (Markhpur) and Fatehpur (Garhi) from Afghans of Siwi who were appointed to look after them on behalf of Mughals. The success was so rapid that people assembled around their standard and in a few months he conquered from Panhwars their capital town Shikarpur, which was renamed as Khudabad, after Mughals awarded him the title Khuda Yar Khan. Panhwars still persuaded their case with Muizuddin, but Miyan Yar Muhammad succeeded persuading the prince to allow him to act as an agent of imperial government. A farman was issued giving him title of Khuda Yar Khan. This ended Panhwars struggle to become and remain Mughals' contractors on fixed payment. As a result of this compromise of Yar Muhammad with Mughals, Panhwars lost most of their fertile lands to Kalhoras.

The Little Ice Age facilitated rise of Kalhoras

All this was caused by Little Ice Age, which gripped the whole world in cold and drought from 1430-1850 AD, for some 400 years and Sindh from 1550-1700 AD and again from 1750 to 1850 AD. It is described below.

The climate has never remained constant even for a century, but major fluctuations are only a few. The period from 8500 BC to 2000 BC, was wet period with rainfall 2½ times than to-day and then it was intermittently arid and super-arid up to about 500 AD. The period 700-900 AD, was dry and arid and 900-1250 AD was wet and warm period. From 1250

KHUDA ABAD

to 1550 AD, was moderately dry, but 1550-1700 AD, was a colder period with low rainfall, longer winter and shorter summer seasons, low river discharge, less water in the river, many canals drying up or flowing late and receding early, making only short summer season crops a possibility. Winters were long, but with limited water in the river. Main summer crop was rice; but only short season, poor quality rice with low yields grew. As rainfall was less, the Thar and Kohistan pastures were poor and supported less animals and human population. On the top of it Arghun, Tarkhan and Mughals, who had left their lands due to aridity caused by the Little Ice Age, were interested in only collecting taxes. No attention was paid to silt clearance of canals and they choked up, further reducing the areas under cultivation, producing less food, causing famine conditions to prevail and many tribes went into rebellion against the government, which invariably used force. As "Little Ice Age" became severe, more people from the Central Asia and Iran migrated to Mughal Delhi in search of jobs, food and shelter and this caused further pressure to collect more taxes and consequently more rebellions by local communities. The worst period of the Little Ice Age was 1665 AD, when revenue to the government from Thatta Sarkar reduced to 20% of 1600 AD. The situation was the same in the whole Mughal Empire, which started breaking up by local rebellions, planned or unplanned. In this turmoil, in Sindh the centre of rebellion was left bank of the River Indus below Rohri, where contours do not permit easy flow of canals against right bank where as canals could easily flow from Kandhkot to Sehwan. The tribes on the left bank were in rebellion soon after 1550 AD, but on the right bank went into rebellion after about 1620 AD. Sindh's population had majority of Samma tribes accounting for more than fifty percent, followed by Soomras, then Hindus and lastly Brauhi tribes of Baluchistan.

The Samma tribes and many sub-castes, and only Samejas, who formed majority of them, were leading rebellions. Sammas of right bank of the river well placed for favourable flow of canals rebelled less. The Sammas who had lost to

KHUDA ABAD

Arghuns, after death of Feroz Shah in Gujarat in 1539 AD, had lost central leadership and their rebellions were crushed with iron hand by Mughal governors. There was a vacuum of leadership for re-takeover from the conquerors, but famines and starvation cannot produce leadership. It had to be a miracle, a kind of faith in the leadership, respect for them and some uniting impulse or magnetic attraction. Many tribes tried to takeover from weakening Mughal governors, but the central leadership lacked and finally Kalhoras succeeded in removing their adversaries- Daudpottas, Abras, Sangis, Panhwars and others, by themselves being considered Pirs, saints or holy men. Sameja tribes took leading part in this struggle and were chased and killed. Orders of Sehwan's governor to bring one bullock cart load of Samejas' heads daily, shows extent of resistance and massacre of this tribe. Other tribes also rose and either joined Sammas or fought as an individual tribe. In the process Sammas lost central leadership as they were chased from place to place and had turned into nomadic pastorals in Thar. The taking over of various areas by various tribes, refusing to pay taxes and fighting Mughal officers shows general uprising against them under disorganised and scattered leadership and in small bands. Some tribes like Panhwars organised themselves as contractors to govern the land, collect taxes and pay the government, but with no aim to throw out the Mughals. Kalhoras' rise is connected with their being mendicants (Sufi saints) and therefore acquired hereditary holiness and obedience of not only their followers, but also some kind of tolerance among other sects and also followers of other saints. Kalhoras also systematically tried to eliminate rival saints. Among their followers were Balochi chiefs of Balochistan and D. G. Khan, both barren and desolate areas and more so due to Little Ice Age. They were willing to sacrifice their lives for Kalhora cause, if their descendants, kith and kin tribes had future safeguards, which Kalhoras offered by excavating new canals, renovating old ones and settling these followers on new lands and granting them jagirs, but expecting loyalty, supply of soldiers for future

KHUDA ABAD

warfare against Mughals and other enemies and paying some amount of taxes. The central figure in their success was "Holiness of Kalhora rulers". The other tribes lacked this. Panhwars for example did not excavate a single canal for northern Dadu taluka where they were concentrated in large numbers. Kalhoras seem to be least interested in that area of potential opponents and the British had to give new mouth to Dadu Wah from Nasrani to irrigate the whole Dadu taluka instead of only southern most one quarter. In general Kalhoras offered spiritual salvation in after life and land and water for agriculture in this world and people rallied behind them.

It seems that Panhwar chiefs fought Kalhoras not jointly but individually. Miyan Naseer conquered Garhi from Mir Panhwar around 1781 AD and Panhwars must have had control over the area at least for some 25 years so as to build the town and a mosque, which has survived more then 300 years. They may have taken over the area soon after 1635 AD and paid fixed contractual amount to Mughals. However that on fall of Garhi to Miyan Naseer, Panhwars of Shikarpur (Khudabad), Akbarabad and Samtani did not take any action, shows lack of unity or Kalhoras offering them some guarantees. Panhwars were always dependent on military help from Multan-Delhi, whom they paid contractual amount most probably regularly and maintained no strong army. Thus taking over of Shikarpur (Khudabad) from Qaiser Panhwar, without use of swords was military weakness of Panhwars. Kalhoras were the first South Asians to lead to the downfall of Mughal Empire, followed simultaneously by Marathas and later on in eighteenth century by Sikhs.

We are concerned here with Khudabad a town of Panhwars, who probably had parts of Dadu district specially Khairpur Nathan Shah, Dadu, Johi and Sehwan under contract from Mughals, possibly latest from 1650 to 1700 AD and came in direct conflict with Kalhoras. The strong point of Kalhoras was being master canal builders, and providing land they occupied, canal water and settling their followers on such lands, in gratitude of this, these

KHUDA ABAD

tribes laid their lives for a combined cause of Kalhoras as well as their future generations, but making sure that they were not to be displaced from the lands once occupied. The heads of these tribes became Kalhoras' Jagirdars and gathered enough manpower and strength to make other local tribes to submit to them peacefully, although they were to be converted into serfdom, i.e. tenant cultivators or small land holders. The miracle of being spiritual leaders has worked successfully in Sindh throughout the history. Simultaneously Sikhs under their spiritual leaders were fighting Mughals, in the same way as Kalhoras, and Marahatas in South India. All this was taking place when Aurangzeb Alamgir (the World Conqueror) had his brothers eliminated and his father and a sister imprisoned in 1658 AD. The anti-Mughal uprisings would have happened even if Akbar the Great had returned back to preside over the Mughal Empire, as the Little Ice Age had reached its worse, not only in Sindh but through one word out the world. The World Conqueror was not personally responsible for downfall of his empire. It was environment created by climatic change. If he imposed Jaziyah on Hindus, it was not his intolerance, but a method to reimburse his treasury. If he became staunch Sunni, it was because he had no new territories to conquer except the Shia kingdoms of South India with his troops, who were Sunnis. Climatic change had made it difficult to rule peacefully and he and his noble men had to use methods exactly opposite to those of Akbar, to survive as long as they could.

Historical background of Panhwars of Dadu area

Parguna of Alore belonged to Dharejas, though people of Pawar (Panhwar) clan were settled there in large numbers. They possessed large number of camels and plied them to Jaisalmir, Multan and Qandhar.

In the province of Nerun Qila (Nerun Kot) taluka Johi, there were four streams descending from the mountains and used for cultivation. The area belonged to Machis, who paid no taxes.

KHUDA ABAD

Bakhtiar Beg Turkhan exterminated them, named place as Akbarabad and handed it over to Panhwars by names Isa, Musa, Daud and Jalal and they continued to occupy it. The area is recognised as part of Baghban Parguna, which was inhabited by Maliks, Panhwars, Abras, Samejas, Junejas, Buryah (Burrhas) and Bukya (Bughias), all of whom were peasants and paid taxes. In Kahan (Ghaha) Parguna, Panhwars and Samejas outnumbered others, were peaceful peasants and accompanied Jagirdars to collect revenue. However, Ahmed Beg Khan, governor of Sehwan, laid waste this Parguna.

In Bubakan Parguna, the tribes settled were Bubaks and Makhdooms (descendants of Makhdoom Jafar), Samejas, Dals, Sameja Bughias, Khawajas (new Muslims) and Bahjahs (Bajars? Or Bajhars?)

Parguna Junejah, on the left bank of River Indus, had several tribes, Korejahs, Panhwars and Shaikhs. All these three were peace loving and resisted the other tribes namely Samejas, Bughias and Chandias. The Chandias had led Pargunas of Baghban, Patar (Pat) and Akbarabad to waste and Panhwars had suffered badly. In an attack on Chandias, Bakhtiar Beg used Panhwars, Korejahs and some Samejas and leaders of Panhwars, Isa, Musa and Jalal to accompany him as guides. Chandias' crop was cut down by Shamshir Khan with swords. They approached Panhwars to act as mediators and Chandias accepted the peace terms.

Four rain-fed streams from hills, met north of Chhini. Their present names are, Nari, Shol, Kahi and the last one Malang, which may have been the tail end of Naing. On these four streams were settled four Panhwars; Musa, Isa, Daud, and Jalal. The nearest village is Chhini and may be it was named as Akbarabad by Bakhtiar Beg. Initially it was part of Baghban Parguna, but later on it was transferred to Nerun Kot (Nayrun Qila) in Sehwan Sarkar. Panhwars of Ghaha Parguna called themselves Qureshi and claimed descent from Bibi Halima the nurse of Prophet Muhammad (PBUH). Panhwars were also present in Bubakan Parguna.

KHUDA ABAD

Samejas attacked Panhwars and Korejahs in Nerun Kot, Bubakan, Baghban etc. Panhwars jointly with other collected 5000 cavalymen and foot soldiers, crossed the river and attacked Samejas. Bahauddin Panhwar of Samtani also joined them and killed Samejas, leader Paryo and saved Panhwars from further attacks of Samejas. This battle was fought near Guchero village Taluka Moro. Up to time of Shamshir Khan Uzbek, Panhwars of Kahan could raise a fully equipped army of 1000 horsemen and 4000-5000 foot soldiers.

In Nayrun Qila, lands of Arbab Bahauddin were assessed on the basis of 3 shares i.e., $1/3^{\text{rd}}$ of the government and $2/3^{\text{rd}}$ with Bahauddin and in case of peasants $4/9$ was resumed and $5/9$ left to peasants. Isa, Musa, Daud and Jalal Panhwars paid only $1/3^{\text{rd}}$ of produce as land revenue and took $2/3^{\text{rd}}$.

Mirza Yusuf in 1044 AH (1634 AD) subjected Panhwars' lands near Akbarabad Wahi, to dabti system instead of crop sharing as $1/3^{\text{rd}}$ share of the government and also ordered branding of cattle and imposed tax on cattle abolished by Akbar Badshah. Bahauddin Panhwar whose village was Samtani made good his escape in the dark of night but his enemies Arbab Ali and Arbab Daud Panhwar did not flee. Mirza Yusuf sent 41 of chiefs of Panhwars to assess Bahauddin Panhwar's land by dabti system. Bahauddin had all 41 Panhwar chiefs killed and escaped. Yusuf Beg put all of rest Panhwars, whether they were chief Arbabs, Muqaddams, Patwaris or Qanungos, in jail.

Panhwars then rebelled and attacked Bubakan and Kahan with help of hill tribes. Ahmed Beg came out of Sehwan and camped in Samtani the village of Bahauddin Panhwar. Ahmed Beg's brother Mirza Yusuf had not paid the soldiers, for 4-5 months and in former's expedition against Panhwar Bahauddin, he was defeated. Ahmed Beg had 10 Pargunas of Sehwan and part of Parguna of Chanduka, but he was defeated by Panhwars time and again.

Shamasuddin (Sharirul Mulk) sent Khawaja Arif to crush Sameja Thebas. Having failed he came to Akbarabad village of Panhwars. Here he came across

KHUDA ABAD

two Sameja guests of Panhwars and captured them. Panhwars protested, gave him a fight and defeated his army and chased him, but he killed two Samejas and rushed to Sehwan fort for safety.

These incidents were turning point of Panhwars' rebellion and finally their occupying the present northern Dadu district and it may have led to Panhwars being accepted as local rulers and payment of some contract value. What were their titles is not known.

Khuda abad town under Kalhoras

Khudabad was devastated and destroyed by Khosas in 1759 AD, when there was chaos in the country for some four years after Noor Muhammad Kalhora's death and Attur Khan wrote to Ghullam Shah to take over the reigns of the government, as he had decided to leave the country. To avenge Khudabad's destruction Ghullam Shah crushed their power and had their leader Jafar Khoso killed. The town never recovered fully as after 1759 AD, due to recurrence of Little Ice Age (1750-1850), level of water in the river went down and much water did not flow through Mehar-Radhan-Maha-Talti branch and also water in the Western Nara canal reduced considerably and the southern Dadu Wah from it did not carry adequate water. Khosas had ruined almost the whole city, leaving only Khudabad Mosque and Yar Muhammad Klohara's tomb. The suburbs of town extended outside the mud fort on the east of Khudabad Mosque as well as on the west of Yar Muhammad's tomb and also to north and south of the town. Kalhoras had changed their capital a number of times after 1751-1768 AD, due to continuous hydrological changes, seeking suitable spots on the new unstable and changing courses of the Indus between Hala-Shahdadpur and Hyderabad-Shaikh Bhirkio and abandoned Khudabad as capital for good. The town and area surrounding it being at tail end of canal Dadu Wah, never fully recovered after it was burnt by Talpurs in 1781 AD. The British gave it a new mouth near Nasrani and the whole Dadu taluka became prosperous, but with

opening of Dadu canal from Sukkur Barrage it further deteriorated. If water from the River Indus on up-stream side of Dadu-Moro bridge is injected into Dadu canal and because of no water-logging and good soils, the Khudabad-Bubak area can be turned into very fertile land. The ruins of town are above surroundings and it being free from water-logging, the surface soils were being removed and put on adjoining in fertile lands for at least the past one century and now most of area of this historical town is under cultivation except small village, which was shifted there after 1942 floods.

In 1906 such an earth mover was able to find a vessel filled with gold coins buried under ground and while selling the coins, he was caught, tried by court, treasures confiscated and jailed. Case was in the court of Mukhtiarkar Dadu and Sessions Court Larkana. It would be interesting to find out final destination of this treasure. Kalhoras did not mint any gold or silver coins and these must have reached through trade channels, and interesting study in itself of countries Sindh traded with.

Of the artifacts, present author was shown six pieces of tobacco smoking pots of the era. They are highly decorative and the circular top being notched for decoration. It is not sure how they used them as hubble-bubble top. However they are highly decorative and not similar to eighteenth century tobacco holding top of Hubble-bubble.

The Khudabad Mosque and Yar Muhammad's tomb dating back to 1701 to 1719 are excellent pieces of Kalhora architecture specially in terms of Kashi tiles of mosque and Kashi grills of tomb. Photographs of them show excellent workmanship in blue tiles. Kashi grills of Yar Muhammad's tomb are unique that they consist of small pieces prefabricated by Kashigars and glazed both on inside and outside and assembled at the site to fit into windows pre-built in the original structure. Grills of stone invariably are in single pieces, but in this case a few dozen pieces combined make an artistic piece, a task difficult to execute as its planning takes place before kiln firing of the

different pieces. Besides this, thirty two windows have ten different types of grills and in task like this, interchangeability is to be ensured on the principles of mass production.

Importance of Khudabad lies in the fact that both Sehwan and Thatta lost their importance socially, politically and commercially after Kalhoras made it their capital. Kalhoras administrative and tax officers were Hindu Amils, who proudly called themselves Khudabadi Amils, showing their superiority over Amils from other areas like Hyderabad. Khudabad then could easily be reached from north via the Western Nara canal flowing to its west or from south via the Aral, the Manchar and the Western Nara. Although Thatta was most important town of Sindh, but it too lost its importance gradually. Decay of Thatta is well documented in travel accounts of Europeans and East India Company's employees trading during Ghulam Shah Kalhor's rule (1759 - 1772 AD).

Khudabad city under Kalhoras

1. Yar Muhammad took over Guchera, Shikarpur of upper Sindh, built by Daudpottas, Garhi and Kandiaro and also Larkana from nephew of Malak Allah Bux.
2. The title Khuda Yar Khan to Yar Muhammad Kalhor came from Aurangzeb, who was in Deccan then, fighting Marathas after reducing Birar and Golkanda two Shia states, which had controlled Marathas for some 200 years. With title Khuda Yar Khan, he also got governor-ship of Sibi or Siwi.
3. Tomb of Yar Muhammad was constructed by himself at Khudabad and not by Ghulam Shah as Ghulam Rasul Mihar thinks. It is erroneous as art of decoration of grills and glazed tiles had started decaying after death of Yar Muhammad Kalhor and it was comparatively weak by 1759-1772 AD.
4. At the end of his rule Noor Muhammad handed over Khudabad to his son Muradyab and he

KHUDA ABAD

- himself went to a new city Muḥammadabad, built by him self.
5. On 29th May 1759 Attur Khan wrote to Ghullam Shah that he was leaving the country and he and Ahmed Yar Khan can do any thing with succession. Ghullam Shah reached Larkana and punished Khosas Sardars who had looted Khudabad, during chaos created by the dispute of succession between the brothers after their father's death.
 6. Khudabad (old) is reported in dispute between Abdul Nabi and Mir Fateh Ali. The latter informing him that his troops will take him safely to Khudabad, but he should not try to cross the River Indus and come on the left bank. Khudabad-II or Khudabad New was also constructed by Kalhroas.
 7. Talpurs burnt Khudabad in 1781 AD, after AbdulNabi had assassinated Mir Abdullah Khan and Mir Fateh Khan.
 8. City had decayed between 1758 to 1781 and then it ceased to exist.
 9. Khaif's description of the town in Namah-e-Naghar states: "Its air makes heart happy and its gardens entertain the heart. Khudaad city was a model of paradise. The fruits available there were orange, sanober, grapes and papers. There were trees of sanober and sarao. Among flowers were roses, chambeli, nargis, nasreen, nilofar, sosan, sumbul, hazarah and gulkhera. There were watercourses and Shikargarhs."
 10. Shaique describes Kalhora places in centre of cit and a garden in the palace. The palace was lofty. The garden called Alibagh had a swimming pool big and deep enough needing a boat to move. The story of swimming pool may be eulogy to please owners.

Fatehpur town

Miyan Nasir conquered Garhi from Panhwars around 1681 AD and they re-occupied it, when ever Mughals attacked Kalhoras.

Miyan Din Muhammad with help of series conquered Garhi (Fatehpur) from Mir Panhwar. Soon after death of Miyan Nasir, the local tribes including Panhwars had re-occupied lost territories, but Din Muhammad threw them out. Mir Panhwar complained to Governor of Multan against Kalhoras. The governor wrote to Subahdar of Sibi, Mirza Khan Pathan to help Panhwars but he was unsuccessful. After death of Shaikh Jehan and Din Muhammad's arrest, Yar Muhammad with help of series reached Sarwah and Naing in taluka Hatri, captured Samtani from Qaiser Panhwar, camped in Ghaha and sent troops under his brother Mir Muhammad, who captured Markhpur, Gahi Jamsheed, and freed Fatehpur from Panhwars. Next Yar Muhammad took Ghauchera, Shikarpur (Khudabad), Garhi and Kandiaro. In his Wasiyat Miyan Noor Muhammad wills that Parguna Baghban, Kachho and Fatehpur to go to his brother Muhammad Khan's son Fazal Ali.

Present conditions of Khudabad Mosque

Khudabad Mosque has two compartments 80x21 and 80x25 feet and is 34 feet high. The mosque had excellent tile work. These had deteriorated in some places and Archaeological Department under took renovation in nineties of last century. The original tiles were removed new tiles of extremely poor designs different from originals and under burnt, have replaced the originals, some of which were thrown away in 1979, and rest afterwards. Present writer copied one mosque tile and repeated over the tower of house 157-C, Unit No. 2, Latifabad, Hyderabad and could be inspected by any one interested. Renovation is specialized job of archaeologists and others in the trade and not of engineers or DCOs.

A futile attempt to rejuvenate Khudaabad city

Glory of Khudabad is known in Sindh as its capital for nearly half a century. In terms of its suitability for capital it gets temperature of 48°C every year in May. It is extremely humid from July to September with humidity at more than 80%. In

KHUDA ABAD

winter dry and chilly north winds blow and before opening of Sukkur barrage, on the average there were seven nights of frost and when water left outside deliberately, would turn into 3 to 6 inch layer of ice. In May-June there would be hot dust storms for 30 to 50 days called "Chaliho" in Sindhi. The intense April to August heat does not allow farmers to work out doors between 10 a.m. to 5 p.m. People usually stay indoors from 9 am to 6 p.m. High heat of July to September is also accompanied by outbreak of mosquitoes, followed by malaria in an epidemic form. This is true of the whole Sindh north of Khudabad. As compared to it, Hyderabad is 3°C, cooler in summer and warmer in winter during day and night. Hyderabad can have frost once in a decade.

In Hyderabad, there almost is regular wind in summer from April to September and humidity is not high. There is dust in the sky but it reduces glare, which is blinding in Khudabad. This raises a question, why did Kalhoras choose it as a capital for more than 50 years? The reason was that their power base was north - western Sindh from Shikarpur to Sehwan and their important and trusted tribal followers were also from that area. Many tribal heads were buried at Miyan Nasir's graveyard, a Westminster Abbey of Kalhoras, but their faith was shaken when some chiefs, during Nadir Shah's attack betrayed Noor Muhammad, who had to flee to Umarkot. Frazer writing in 1746 opined that had Noor Muhammad given him a battle, Nadir Shah would have been defeated. In Wasiyat Namah Noor Muhammad had, clearly mentioned that some tribal heads had betrayed him at the time of Nadir Shah's attack, which led to his humiliation and therefore his sons have to be selective with regards to their loyalty.

After death of Noor Muhammad Kalhoras and dispute between brothers Khosas made immediate show off and destroyed Khudabad Khosas were their Murids who had betrayed, the rulers. Retaining of capital at Khudabad was no longer necessary and Kalhoras searched a better place in the Sindh from Hala to Hyderabad climatically better for their own movement during functionary needs of state.

KHUDA ABAD

Pir Illahi Bakhsh's became Minister for Education and Goth Suhar and Rural Development in 1938. He was elected from Dadu-Johi constituency and to restore glory of Khudabad only 5 miles from his village, he planned a modern township for Khudabad. Two room quarters with veranda and courtyard to the south and a yard to the north for cattle was planned. It was simple mud brick construction with rustic door and windows and simple roof on acacia and tamarisk beams and rafters with sar grass sewn mats at the top and finished with two to three inches thick clay layer with proper drainage of roof. In principle it was an excellent idea and looked like the present government quarters made with burnt bricks, steel girders and T-irons and roof finished with brick tiles and cement plaster.

The defect of scheme was that villagers were never consulted and on finishing of the whole colony, they were asked to move in, but none did so. It was model construction for cheap houses in Sindh, but without local participation was to rebound and collapse. The 1942 floods from Chak to Talti engulfed this colony and damaged it, but it survived another 6 years, when 1948 river floods brought it down completely. It stood opposite to the present Khudabad railway station and west of Dadu Sehwan road. At that time the ruins of old Khudabad were visible in form of heaps of earth, but they disappeared gradually after above two floods. The colony was an oasis amid cluster of huts between Dadu and Bhan Saeedabad. At that time there was no vision to make the ruined city a protected archaeological site. In 1941, accompanied by some students of Dadu and Mehar High Schools, I had visited Khudabad and Phaka to see Yar Muhammad Kalhoro's mosque and tomb and Pir Illahi Bakhsh colony at Khudabad. During the past sixty years there is fast deterioration of these sites. In 1941 Sindh's population was 4.1 millions and today it is ten times and so is pollution and damage to environments and historical buildings. Today almost nothing is left of the site by encroachers. Since site was marked as agriculture land on Deh maps, it was allotted on the basis of Mahag rights and locals grabbed it. This is a short story of capital of Sindh, no human being can see again.

KHUDA ABAD AND ITS ARCHITECTONIC SUBURB

By

S. HAKIM ALI SHAH BOKHARI

Archeological evidence of the building activities, though in embryonic state, assignable to hominidae, go back to all but 2 million years. Tangible human culture that abounds rest of his achievements both spatially and materially is showing in could be second only to the war chest cost-wise. Also each pre, proto and historic episode is ornamented with and evaluated by its full and or fragmentary remnants leftover to the present and the future.

Architecture both public and private, has been the index indicative to some score of social, religious, economic, political, artistic etc., aspects of a clime and time, especially in the past. Besides, it ranks in the necessities of the life next to the food. Observing the vicinity of Khudaabad (old), from the architectural point of view, we have some clues and expressions of surviving private and regnal buildings of different kinds to assess the constructional genius and capability of the people of this part of Sindh. Some of those however, are described, in fine, as follow:

(a) Religious and Semi religious (Mosques and Mausolea)

i. Jamia Mosque Khuda abad

The monument said to have been built at the behest of Mian Yar Mohammed Kalhoro, who ruled with Khudaabad (old) as his capital from A.D. 1700-1718/ 19 with the title Khuda Yar Khan, is

KHUDA ABAD

now situated at the eastern verge of the Indus highway near the present village of Khudaabad.

Its highly placed main monumental gate/ portal to the east is approachable by ten 'Ardha - chandra' steps. The vast rectangular now dull courtyard, six feet higher than the ground level is enclosed with a wall ranging in height from 6'-6" to 7'-6" including its dentate summit. To the west of this courtyard is the double prayer chamber of the mosque entered through triple arched façade, of which central part looks like a pylon. It is richly decorated with azulejos. The lofty walled space behind the 'maqsura' presently appearing as a hypethral, was once covered with a flat roof and served as the ante- 'aiwan' to the main prayer chamber of the mosque. The important part of the monument is its western and main 'Aiwan'. Which is divided and inter-communicated by two pairs of opposite arched pilasters into three bays, each accessible also through separate arched opening from the ante-aiwan of the mosque.

The mosque has been mentioned almost in all books on the architectural achievements made in Sindh, particularly during A.D 18th. century. It however, bears certain curious, initiative features besides, being slightly un-conventional from the standard or classical (save 'Kharoths') mosques built in this part of the province.

Quite prominent and curious feature, no like of which is seen any where else in Sindh, is the dumpy rampart raised on three sides (South, West, North) of the double 'Aiwan' of the mosque built during the British period perhaps as conservation measures, to substantiate the under mined foundations and also protects the walls and the mosque from profanation. Today, however, this structure guards the mosque from the traffic hazards. An other strange feature is a cellular construction attached abextra to the eastern portion of the northern side of the platform. It comprises six cells of almost similar shape and little different in sizes open to the north. They have 'Gaya Prishtha Kriti' like ceilings. The appropriate use and antiquity of this feature is yet questionable.

COVERED GALLERIES

Though the author has beheld the feature initiated in a very rude form in the historical mosque at Samtani, yet it is introduced as an elaborate labyrinth at Khudabad. The galleries ranging from 70 to 80 centimetres in width are covered with 18 cupolas excluding the three main domes spanning the bays of the Mosque. In all there are 21 domes of four different sizes arranged longitudinally in three rows of seven domes each. The galleries are lit to some extent by 12 latticed windows opening both on exterior and interior. Besides, four grilled windows are furnished in the galleries constructed on the pilastered arches between three main domes covering the bays. Access rather adit to this Labyrinthine super structure is provided from two points: from north-eastern corner of the roof of the western "Aiwan" and 2 hypaethrus like inlet from the roof by descending six steps from northern bays of the Mosque.

Otherwise conventional building of the Mosque strangely lacks certain customary element as minarets, 'Pushkarani', Ambo etc. Aesthetically, however, its glazed tile panels on either side of the entrance are reckoned the best in Sindh because of their eurhythmy.

ii. Ancient mosque at village Noorja

The mosque is situated in village, Deh and Tapo Noorja of taluqo Dadu. It is about 3 kilometres and two kilometres away respectively from village Ameenani and new Chanerath. According to a tradition the village (Noorja) was founded by Mian Noor Mohammed Kalhoru while ruling from Khudabad. The site is located on the bank of 'Phitto' an abandoned flood channel parting from the River Indus about 10 kilometres north and reaching probably Manchhur area via Khudabad and served as ferry for the latter and many other places enroute.

Located to the west of the present village and beside the newly built primary school, the residue

of an ancient mosque is noticeable on an elevated place, which obviously represent the remains of still greater antiquity. The long axis of the mosque is planned in three width wise bays partially separated by massive pilasters taking the load of traversing arches. Each bay was covered with a dome (only a fragment of the southern dome now survive). The whole structure was made of sun-dried bricks. Burnt bricks were, however, used sparsely in the super structure i.e domes and arches. The niches in the western wall and the windows in northern and southern walls of the 'Zulla' were set in slightly pointed arches sunk in bigger arches of the identical shape in the interior of the mosque. The domes were rising directly from the extrados of the arches. A niche in the western wall was decorated with a pattern showing triple arched lowly set panels and a cornice below the stalactite work in its intrado and the back surface. The survivals are in an irreparable state now.

iii. Ancient mosque in village New Chanerath

A very simple mosque at village and Deh New Chanerath, Tapo Noorja is situated at a distance of some 11-12 kilometres from Dadu. The prayer chamber of this mosque built with adobe is subdivided in three bays. Small 'Sahn' enclosed with a low wall had an access from the east. The arches were actually cusped of which some traces were visible. Burnt bricks were used at some places in the arches and in domes. The squinches in the interior are built above the cornice running over the arches. Also there are some indication of stalactite work. Each of the three bays is covered with a dome and entered separately through an arched opening. Each dome is surmounted with a finial. Finials also occurred on four corners and at the ends of the central pylon-like feature. Traces of lime plaster were also visible at some places. The southern and northern walls had decorative arched panels with few small perforations to admit light and the air. The mosque is in a very bad state of preservation.

iv. Old mosque at village Phakka

The Jamia Mosque located at village and Deh Phakka, Tapo Badani and about 3 kilometres from Khudabad, is structurally and materially very simple but comparatively better preserved than that of New Chanerath. Many residential quarters of the village and the said mosque underlay dusty mass, which is most probably the cultural debris of the antiquarian's interest. The mosque is located nearly at the centre of the village. It has small precinct in the east and the prayer chamber entered through triple door ways placed under simple, rather crude Tudor type lowly sunk arches, separated by panelled slightly projecting pilasters. The parapet is furnished with simple cops. The prayer hall of the mosque is designed in three bays, each covered with a dome bearing crude inverted lotus like pinnacle with traditional finials atop. The corners and the ends of central rise of the façade also have the same kind of finials. The mosque certainly lacks simultaneity with the Kalhora period monuments.

v. The mosque adjacent to the Mausoleum of Mian Yar Mohammed Kalhoro

Near Khudabad the mosque is constructed on the general ground level. It is a simple and utilitarian building of burnt bricks. The main gate of the mosque also simple and small but having distinct individuality was once probably covered with a half dome. The outer arch of the gate has since collapsed leaving only the traces at the springing level. The whole structure of the gate project out of the plan of the sept.

Between the gate and the prayer chamber is the 'Bamti' or 'Sahn' measuring to some 60x41 feet respectively from north-south and east-west. The façade of the mosque is accessible through three gate ways, each with an arch and panelled frame. The elevation of the screen has three parts. The central and comparatively

KHUDA ABAD

higher one is linked by two lower ones. Stumpy projections at the tops of the angles of the façade had finials. The entire mosque was actually plastered and probably painted with simple designs. The sides of the mosque are decorated exteriorly with panels.

The prayer chamber of the mosque is subdivided into three bays. A flight of 22 steps is provided in the western side soffit of the deep alcoves built in the northern and southern bays of the sanctuary to approach the roof of the mosque.

vi. Mausoleum of Yar Mohammed Kalhoro (Deh Phakka, Tapo Badani)

The site is approachable by a metalled road for a distance little more than a kilometre, linking the Indus Highway at village Khudabad. The mausoleum is erected on an elevated ground beside a huge cemetery. The 'Sahn' of the Tomb is entered through a simple but monumental doorway set within a deep and high alcove accessible by a flight of semi-circular steps from the east. In the courtyard there are dozens of ordinary graves on plinths and platforms, small mausolea and vaults including that of Mian Mohammed Muradyab Kalhoro. The main building in the group is however, mausoleum of Mian Yar Mohammed Kalhoro also titled 'Khuda Yar Khan'. It is a massive quadrangular building of predominant verticality. Its façade on the eastern side is exuberantly bedecked with Kashi tiles. The ingress to the tomb through a very high alcove like arch is fixed with a disproportionately small door. Interiorly the structure is square comprising three graves. The one in the centre built over a platform is the grave of Mian Yar Mohammed Kalhoro covered with a canopy. The other two graves are those of Mian Shafi Mohammed and Mian Mohammed Khan said to be son and the father respectively. The walls and the domed ceiling of the tomb bear some painted designs. Exteriorly a narrow 'sopana' is provided in the northern wall to ascend up the upper story or the covered Bazar / gallery built round the octagonal drum over the thickness of the walls. An

other staircase built in the south western corner of the Bazar leads up to the roof. The chamber of the tomb is covered with a dome and four corner kiosks introduced perhaps for the first time in the Kalhora monument in Sindh.

vii. Rank of Mangoo Faqueer Jatoi

Architecturally important among the existing monument in the graveyard of Mian Yar Mohammed is the Rank of Mangoo Faqueer. Situated on the south west, say at a distance of about 200 paces from the mausoleum of Mian Yar Mohammed Kalhoro, the monument is built with water moulded 3-1/2 cm, thick burnt bricks. The chamber is square in plan with the façade towards east. All the exterior sides of the mausoleum have same kind of decorative arrangement. On the north and south of the chamber there are at present wooden windows fixed in the centre of the arched openings originally reaching the ground level but later closed almost to the dado level.

Square plan of the mausoleum has been converted interiorly into octagonal from the ground level by creating huge corner arches to end as squinches at the top. Inside the building there are two graves; the one in the centre is perhaps that of Mangoo Faqueer Jatoi who was traditionally known to be one of the commanders of Mian Yar Mohammed, performing an extra duty of supplying milk for the house of Mian Sahib. The drum of the dome is converted into sixteen sides by means of niches sunk in shallow recessed arches, each alternate being open. A 'Mehrab' is built interiorly in the 'Qibla' side wall.

Exteriorly a flight of steps leads up to the north western corner of the roof. The neck of the dome is octagonal, each face of which is decorated with three arched panels, the central one is, however, open. The dome was originally crested with an octagonal lantern of considerable size, now extinct stretches of lime plaster and streaks of paintings can still be seen here and there.

viii. Vaulted tomb of Mian Mohammed MuradYab

An other monument of historical importance is the Tajjar-like tomb of Mian Mohammed Muradyab Kalhoro, who ruled over Sindh for about four years. It is with simple oblong plan and structurally stunted façade on the east. It has an endented parapet with small corner turrets.

An elongated vault like roof has also a short final at either end. The sides and the back bear same decorative elements i.e. the panels. The central panel is pierced with latticed arches to illuminate and aerate the mausoleum abintra. The monument is located to the north western corner of the mausoleum of Mian Yar Mohammed Kalhoro.

In the graveyard of Mian Yar Mohammad Kalhoro there are some other monuments like the stone canopy of Shahdad Khan Langah, painted remains. pavilion of some other

B. Secular

i. Landhi

A building of simple constructional plan is and has been reckoned in the popular architecture of Sindh since the hoary past. Kalhoras, however, are thought to have standardized the type for more grave and democratic intent and most probably used it for multipurpose, as Deevan-e-Aam and or as the centre of Judicial, Legislative, Administrative and Consultative business. It is variously planned but usually used to be rectangular and built either with mud / lumps or pises and or adobe, with walls on three or four sides shaded with reedy or thatched roof supported by wooden carcass in the gabled shape. Specimen to be seen near (about 50 paces from) the outer / main portal of Mian Yar Mohammed's mausoleum.

ii. Khuda abad Fort

Mention regarding the extent and features of the fort said to have existed at Khudabad, in historical accounts and tell tales was hardly corroborative to the remains there few decades back. The author also had an opportunity for the first time in mid-seventies to visit the site for study purpose and could see some structural oddments of the fortification in the north, west, south and beside the famous historical Jamia mosque in the shape of broken architectural trails (many of them are now extinct) for a distance little more than a kilometre to each direction. The remnants revealed no elements identical to a big fort commensurate to the lodgment of an army or the host. The area fortified was conformable to its being a fortalice or a roomy citadel enough to accommodate the royalty and the aristocracy along with their guarding small contingent or garrison. If, however, there was an other fort of huge dimensions circumscribing the said fortress or aloof, it probably was razed to ground much earlier.

Whether some map of the old city of Khudabad or its fort has been published some where, I am not aware of it. But I had a chance to come across a manuscript illustrated with a roughly drawn, presumably suppositious (unless supported by some authentic source) map, by late Mohammed Sujaan alias, Mohammed Shujaa, resident of village Ghulam Khan Chandio, but later migrated and settled at village Chhano (now Shahabad) near Dadu, in the library of my friend Mohammad Usman Memon. If nothing else is available, it can be updated with help of literature and local know how for the future research. Besides, the remains of the tombs of Sadiq faqueer Thathyo, Hajan faqueer Dahyo and Daood Kunbhar etc, also bear witness to the extensive architectonic activities at Khuda abad.

CONSERVATION PROBLEMS OF KHUDA ABAD MOSQUE

By
QASIM ALI QASIM

The Jamia Masjid Khudabad, which is known to have been built by Mian Yar Muhammad Kalhora (1710- 1718 A.D) the ancestral chief and the first Ruler of Kalhora dynasty, is located on the right fringe of the Indus Highway between Sehwan and Dadu towns some 11 k.m. south of the latter city, a District Headquarter. Khudabad, in early half of the 18th century A. D. was founded by Kalhoras who lived and made it their capital before they could shift to Hyderabad choosing it as their final abode. The present town of Khudabad has been cropped up on the remnants of the ancient town of Khudabad.

The mosque, a fairly large brick edifice, stands on a raft foundation shaped into an earth-filled raised platform about 7 feet high above the surrounding ground level. The mosque, which is the accomplishment by the Kalhora Rulers, is certainly a master piece of ancient art and architecture depicting local traditional mosque style. Despite all its delicate and elegant Kashi (Glazed) tile work, and the tasteful vivid fresco paintings in the interior, the mosque on the whole bears a bold and solid character.

The mosque that measures about 185 x 120 feet in length and breadth comprises an arched entrance, open courtyard and two prayer after chambers one the either on western end.

ENTRANCE: The main and the only entrance to this exquisite mosque exists in the middle of the eastern wall and is pierced through an inward

projected structure (31.5 x 17 Feet) by a high vault about 5.5 Feet wide. The entrance is approached by a flight of semi-circular steps.

COURTYARD: The vast courtyard (88.5 x 95.5 feet) in neither italicized by dalans (hujras) nor there lies any ablution tank or long arcaded hall an essential feature usually found in mosques. The courtyard that surrounds entrance gateway on east and prayer chambers on west is enclosed at its northern and southern ends by a low wall of 6 feet height.

PRAYER CHAMBERS: Of the twin prayer chambers, one on the west measuring about 81 x 12.25 feet is divided into three bays or compartments by means of thick intercepting or engaged arches resting on massive columns or jambs to take the load of heavy roof and domes above and transmit the same to the ground soil safely.

The next adjoining prayer chamber (83 x 25.5 feet) on east is of no significance and lying without roof which seems to have been collapsed in the far past.

DOMES: All the three compartments of the western prayer chamber are roofed or surmounted by high domes, the central being the biggest than the flanking ones. The domes are placed on circular neck, which in turn is resting on an octagon developed after cutting the square by half-domed corner niches and quenchers. The northern dome has been collapsed due to 1992's heavy rains.

MEHRAB NICHE: Inside prayer chamber, a high and deep arched-recess is set on the western wall in all the three compartments. The central niche or the *mehrab* has an engrailed arch treated specially with profuse fresco decoration.

FLOORS: The floors of the entrance gateway, courtyard and prayer chambers must have paved with Kashi tiles in usual fashion in vogue during Kalhora's time. But these floors by this time have virtually been disappeared and re-laid with lime-terraced flooring.

EXTERIOR: The outer facades of the mosque contain series of decorative and schematic recessed arched panels well befitted in horizontal and vertical bands forming rectangular frames. The arched panels were originally fastidiously embellished with Kashi tiles in variegated designs. But today the ravages of time and human vandalism have taken all away. The panels are now lined with plain lime plaster.

DECORATIVE ELEMENTS USED IN THE MOSQUE:

Architecturally the mosque is important for two distinctive features, first lavish use of Kashi tiles on dados, floor, string courses, bands and panels, and secondly the walls, ceilings, spandrels, so fits, niches, squenches, apex and jambs of arches are replete with colourful fresco decorations in geometric, foliage and Iris designs which can rightly be termed as ornament of the mosque.

Truly speaking the mosque is elegantly adorned and presents a unique phase of art of decoration in Kalhora's architecture. Though the Kashi tiles are finished in two dominating colours i.e. Persian and turquoise blue on white background, yet the over all affect is that of sober composition which produce a smoothing atmosphere in the sun-lit land of Sindh.

PRESENT CONDITION: The Jamia Mosque, Khudabad is a protected monument under the Antiquities Act, 1975 and thus comes within the purview of the Department of Archaeology and Museums, Government of Pakistan for the purpose of its proper upkeep and preservation. The mosque a living brick edifice that once stood magnificently and presented an amazing display of glittering tiles and astounding fresco paintings in tasteful multifarious designs and motifs that had become traditional with the artists and artisans of Sindh for the past few centuries, is now merely a crack of its past grandeur. The tides of time combined with natural hazards and human vandalism have played havoc to this monument of national importance.

The building materials used here in the construction have almost reached to the end of its

useful life. The structure has shown great depredation in its core. The sub-soil beneath the foundation after becoming slushy is losing its bearing capacity and as a result the weighty structure of the mosque is being gradually disturbed. The walls have slightly gone out of plumb and noticeable vertical cracks have appeared in the apex of the lateral arches causing serious threat to the domes and remaining super-structure. Actually, the reload acting on each layer of the structure is the sum of its own weight and the accidental load. The resultant of these actions is made vertically, and according to the design of the mosque, it is distributed among the resistant sections of the structure. When the load exceeds and the resistant section cannot safely resist it, cracks appear on it. These cracks are known as "buckling cracks" and appear in different ways. Vertical cracks so developed, in the most serious cases, detach the over loaded parts from rest of the structure.

The chief binding mortar used in the construction of the mosque and plasterwork is gypsum (*chiroli*) that too, with the passage of time, has lost its adhesiveness.

In most of the parts, the Kashi tiles have been found either damaged or missing. A few existing panels are also surviving in the dilapidated condition. The fresco paintings at the mosque, which were significant for their perfect technique and variety of geometric and floral designs spread over the interior surface, have also been found deteriorating. At many odd places, the paintings have either peeled off the surface or faded to a great extent. Perhaps, it is so entirely due to human neglect, thoughtless repair and local climatic actions.

The structure of the domes and ceiling covered with *chiroli* or lime plaster has developed minor cracks, which caused percolation of rainwater and dampness in the walls and plaster.

To be brief, the over all condition of the mosque is far from satisfaction. In 1995 a flanking northern dome of the roof has collapsed during heavy torrential rains, and if the present worst state of

preservation is allowed to prevail anymore, God forbid, it may not lead to a major mishap.

CAUSES OF DECAY

The mosque remained exposed to weathered hazards for centuries together. Under tropical conditions of temperature, rainfall, varying high and low humidity and alteration in the composition of original building materials takes place at an accelerated rate.

A brief account of the agencies/devastating factors that contributed towards the deterioration of the mosque is given below:-

1. AGE AND CLIMATIC CONDITION: The mosque due to its continued exposure to the local climatic conditions and natural hazards (viz rain, sun, winds storms, humidity and earthquakes) for centuries together, suffered slow but steady decay. The tile facing, being comparatively more fragile could not withstand contraction and expansion due to the constant change from wet to dry and from cool to hot. This whole process helped in developing pores and cavities in the body of the tiles that absorbed moisture (water + salts) from the saline winds, which accelerated the disintegrating effects.

2. SOGGY CONDITION OF THE SURROUNDING AREA: The surrounding area of the Mosque being in depression often remains inundated during persistent rains. Such soggy condition around a monument badly affects the foundation and the structure there above. The water mixed with earthy organic impurities salts and other injurious substances penetrates into the foundation and migrates upward through capillary action.

3. DISPLACEMENT IN FOUNDATION: As earlier stated that the mosque is erected on an earth-filled raised platform. The earth-fill, which is serving, as sub-soil for the foundation of the mosque has turned slushy due to direct or indirect contact of the rainwater bringing many changes in its formation. The bearing capacity of the soil has thus

been reduced considerably causing serious threat to the structure. Some serious cracks in the apex and sills of the intercepting arches have already been developed and some more will too appear in other parts of the mosque in future if no remedial device is introduced within the shortest possible period.

4. DISTURBANCE WITHIN THE STRUCTURE OF THE MOSQUE:

During the passage of time, the building mortar after having been remained under constant pressure of natural agents has lost its consistency completely and eventually pillaged of the joints. The rainwater finds its way through the open jointed masonry and penetrates deeply into the structure causing damages to the core and tiles and other surface decorations.

5. DUST DEPOSIT ON WALLS AND FLOORS:

Apart from other causes of decay, dust also shares an important role in the destruction of an ancient structure. The salt borne dust, which is usually brought in, by winds lands on the walls and floors thus causing serious threat to the structure. The dust deposited in the pores, cavities and joints helps gradually in deep penetration of salts into the structure and prove harmful when mixed with water or dampness.

6. MECHANICAL VIBRATIONS:

The mosque is located just on the brim of the Indus Highway. As such, the mechanical vibrations being transmitted to the sub-soil of the foundation by heavy vehicular traffic that keeps on plying round the clock, cannot otherwise be ignored. This is one of the major devastation factors that could ever prove harmful to the structure.

The Conservation of Cultural property is multi disciplinary and inter professional in practice. The prior in-depth study of monument forms a necessary pre-requisite of conservation. The study of the monuments covers many aspects relating to its history, architecture, decorative element and inscriptions. Causes of decay and remedial measures are studied by Archaeologists, Conservationists and Architects. Since the conservation and restoration

has to be on original pattern with original material the archaeologists and historians play a vital role. Similarly craftsmen well versed in original techniques have to be employed. Many specialists are thus involved in a single project concerning the conservation of historical buildings.

As stated above the conservation/restoration of the cultural property requires sufficient knowledge about the materials and structures and of how these are affected by the various environmental factors that individually, or in consort tend to bring about their destruction. In the modern world many techniques have been perfected to cover these requirements and a very noble profession has developed out of all this, securely based as matter of course on science and offering the services of personnel trained in conservation and expert to a degree determined by the knowledge, skill and experience.

Scientific preservation is very essential for preventing their degradation, if not taken immediately and remedial steps; the monument is likely to sustain remedial loss within the next few months. In view of the above, it is our responsibility to preserve the Khudaabad Mosque, District Dadu to keep it in its original form.

The present author prepared a PC-I in 1996 with an estimated cost of Rs.19.264 million envisaged scientific up gradation, proper conservation /restoration of monument to bring back its original glory. The same was submitted to the concerned quarters but no fruit was yet born.

However the southern Circle of Archaeology, Government of Pakistan, is reformulating the same PC-I.

The whole job may not be possible in a single go, it is, therefore necessity that steps of immediate nature be taken to give them a new lease of life. In the meanwhile studies into their thorough conservation and full restoration will continue to subsequently propose/advise measures in the project.

The following conservation/restoration

measures of immediate nature are suggested to be taken to partly bring the Mosque back to its original grandeur and strengthen the structures to withstand further the natural wear and tear agents:-

1. DOCUMENTATION OF THE MOSQUE: Before undertaking the conservation work the condition of the Mosque should precisely be studied and a condition report prepared in this regard jointly by a team comprising of Archaeologist, Archaeological Engineer, Architect, Conservator, Chemist, Structural Engineer, and Art Historian.

The fully computerized data i.e. drawings, maps, coloured and black and white photographs, slides, video recording and material and soil testing before, during and after conservation work should be prepared. Every stage of work including all materials and techniques in use duly supported with analytical and critical reports must be recorded and published in the form of books/booklet and must be available on Internet too.

2. TREATMENT OF CRACKS: The cracks appeared on the roof surface and domes may be opened to a convenient width and depth in wedge (V) shape and grouted dry with white lime, sand, brick grit mixed with brick powder, and minimum quantity of grey cement. The fillet may be kept recessed by about 3/16" from outer surface, which should then be filled by hot bitumen mixed with sand and bitumen by weight. The cracks in the engaged arches be filled with neat slurry of cement mortar. It may be remembered that when the cracks are to be filled up with cement, the cracks shall be thoroughly flooded with water allowing it to soak in completely. When the cracks are to be filled in with bituminous mixture, cracks shall be kept dried and cleaned.

3. RE-CONSTRUCTION OF THE DOME: The northern flanking dome of the roof collapsed suddenly in the 1995 heavy down pours due to its outward displacement near the springing point. The displacement was a result of excessive pressure exerted by additional foreign stresses that disturbed the equilibrium of active forces within the body of the

KHUDA ABAD

dome. There was hardly any arrangement made by the original builders to counter balance or resist the outward thrust of the forces. This weak point may now be looked into and necessary provision made while re-constructing the dome.

The dome may be restored in its true form, and matching exactly to the southern flanking dome. The brick tiles to be used in the construction should be water molded and of original size and laid in lime cement mortar in the same fashion. After the dome has been laid the centering should not be struck or removed before two months period unless the mortar is completely hardened. During that period the dome may be eased a little from time to time.

4. LAYING OF R.C.C. OR BRICK TILE RING BEAMS:

R.C.C. or brick tile (1'-6" x 1'-6") in lime cement mortar ring beams may be laid around the domes above roof level to encounter the outward thrust or thrusting pressure of the alive forces in the dome structure.

5. TREATMENT OF ROOF:

The roof with its domes is originally treated with gypsum (*chiroli*) flooring. the floor on account of its continued exposure to the weathered hazards for year together, have become too weak to resist penetration of various salts into its body. The old decayed, damaged and salt torn flooring may therefore be removed and re-laid a new with 3" thick lime terracing using a composition of white lime (putty), crushed bricks (grit) to down gauge with brick powder and cement mixed with water proofing pigments. The lime terracing should finally be covered with lime *niru* plaster (lime+sand) mixed with cement. Such composition with its hydraulic character becomes very hard in due course and ultimately proves a bad conductor of heat. Cracks also do not appear in such concerns except by way of lateral movement in the main structure. Before laying new flooring the surface of roof and domes may be examined thoroughly. The cracks, if any, may be treated in the way as already explained in para 3 above.

The use of *chiroli* (calcite gypsum) on the

external surface should always be avoided. The gypsum after calcinations turns into Plaster of Paris. Although the Plaster of Paris has rapid setting yet we may not forget that it swallows when mixed with water and continue to loose its adhesiveness under soggy conditions. Thee *chiroli* is also too weak to resist compressive and tensile stresses.

6. RELIEVING R.C.C. BEAMS AND SLAB: A series of R.C.C. beams and slab may be laid in the gallery running above the engaged arches just to relieve them from the heavy super imposed load of the domed roof. The ends of the beams will rest on the abutments (piers) and would lay about 9" above the apex of the arches by cutting a slit in full width and depth of the floor of the gallery. A section showing the placement of the proposed beams and slab may strictly be followed. The damages so caused to the adjoining structure may there after be made good. Before cutting the slit in the floor of the gallery and laying R.C.C. beams and slab, the arches may well be supported with suitable and strong centering .

The open spaces created between the beams and slab including the floor of the gallery may then be filled in with lime concrete as proposed for the roof terracing.

7. ROOFING OF THE ROOFLESS PRAYER CHAMBER :

The open prayer chamber may be covered with a vaulting roof 2 feet thick on average with brick tiles of special size laid in cement mortar one part cement two parts sand and 2 1/2 parts crushed *bajri* 1/3" gauge. The ceiling thereafter be treated with lime plaster 1" thick and the top with lime terraced flooring like the one of western chamber. The proposed item of work may prove a little expensive in the beginning but it would be cheaper in the long run lasting for years together safeguarding the stability of the structure.

8. KASHI TILE WORK: The missing and decayed patches of Kashi tiles on the interior and exterior of the mosque should be worked out carefully and re-laid/replaced with new Kashi tiles in *chiroli* mortar on the interior and lime cement mortar on the

exterior mixed with water proofing pigments. The new Kashi tiles shall however be exactly matching the original ones in size, texture, colour and pattern.

Before the new tiles are laid in position, the joints of the old masonry be raked out to a minimum depth of 3/4 inch and left exposed to dry weather for about a fortnight or a month for evaporation of the moisture. Thereafter, paper-pulp treatment should be given to the surface for a week time that would help in absorbing out the remaining moisture from the brick core. Finally, the surface may be treated with any one of the following resins.

- a) Epoxy resins (Preferably silicon) in three coats.
- b) A thick mixture of grey cement mixed with 10% puddlo or *pacca kam* and 3% raw *ganda broza*.

The proposed treatment will seal the salts permanently.

9. FLOORING: The surface of the existing terraced flooring of the entire mosque should be scratched /notched and over-laid with new Kashi tiles in lime cement mortar in original fashion. It would be in the fitness of the circumstances, if study of the contemporary structures were made before hand.

10. FRESCO PAINTINGS: The fresco paintings inside the mosque have been found adversely affected by extraneous accretions. At many places thick deposits of dust, greasy matter soot, smoke, animals' glues, saline efflorescence and organic materials are observed.

At the outset, it may be stated that the wall paintings are normally part of a monumental assembly for which they were expressly designed and which in turn have a determining influence on their character. Every possible effort should therefore be made to conserve such paintings in their original setting. Secondly what is important in this case is to determine the causes of deterioration of the wall paintings. First of all the influence of humidity is to be determined and its origin identified-capillarity, infiltration or

condensation-so that an appropriate action may be taken to protect the complete assembly.

No attempt should however be made to restore the fresco painting which have been long rubbed off on large scale. Small patches in the interior of the mosque, where the frescos have been damaged by the human neglect, may be restored in the original fashion using patent colours.

11. DUSTING OR CLEANING OF FLOORS / WALLS:

A thick layer of earth deposit has been noticed on walls and floors of the mosque. This extraneous accretion, in this particular case is brought in mainly due to the metal led road running close to the west of the mosque, where vehicular traffic keeps on plying round the clock.

Dusting or cleaning of floors and walls should be a regular feature, which needs to be maintained. The persons so employed may be equipped with a vacuum machine to clean the floors, an air blower, a stirrup pump for washing the walls with neat water, long pad brushes with handles, soft hair brushes and path baskets with soft brooms. Once or twice a year, the surface of walls may be washed with canal, boiled or distilled water with soft pads.

If is required to remove dust from paintings it is simply necessary to brush the paintings with soft dry brush. In case where matter is present the paintings may be cleaned with weak or strong solvents as the case may be.

In most of the cases, satisfactory results can be achieved with water containing about 10-20% of ammonia. If necessary a solution of 10-20% butylamine may be used in water, or alternatively 80-90% solution of cyclohexylamine in water, the effect of water being to increase the solvent action on greasy substances. The latter two cleansing solutions are also very effective for the removal of over painted layer in oils;

- i. **Removal of animal glues:** Animal glues, if any, may be removed by the solvent action of warm water containing 10-20% of ammonia, or with butyl amine or 80% aqueous cyclohexylamine.

- ii. **Removal of saline:** Where soluble salts are involved, brushing, followed by washing with neat water, may eliminate efflorescence.
- iii. **Removal of organic deposit:** The paintings are, some time, found damaged by accumulation of organic materials, bees and wasps and bat excrement etc. In such cases, mechanical treatment is suggested as a first measure. Thereafter the thin well of the remaining materials can be removed by washing with a pad moistened with ammonia and water as described above.

12. FILLING OF DEPRESSIONS WITH SWEET

EARTH: Before filing the depressions in the surrounding area of the mosque, the salt-born earth may be dug out to a minimum depth of nine inches and removed away from the monument. There should then be filled up it with sweet earth free from salts and vegetation obtained from outside sources in layers to exceeding then nine inches in depth rammed to full compaction. The level of the surrounding area needs to be raised to the ground level carrying the mosque, with special care to improve the drainage of the entire area.

A cement apron five feet wide consisting of two layers i.e. cement concrete 4½" thick and 1½" topping of cement concrete may be laid around the raised platform of the mosque just to check the penetration of rain water in to the Foundations.

13. STABILIZATION OF THE CORE OF THE PLATFORM: As earlier discussed the earth-fill core of the raised platform of the mosque has turned into slush losing its bearing capacity to a great extent causing serious threat to the mosque structure. A need is therefore emphasized to stabilize the core of the platform by sand pilling method. About 6 'to 7' long with 6 inches dia wooden pegs or spikes in hexagonal or octagonal section well fitted with a metal shoe, may be used for making holes in the core-fill. The pegs or spikes may be driven down and taken out either with the help of the manual labour or a pile driver-a machine for driving down piles. The holes may be dug diagonally at convenient

KHUDA ABAD

intervals and later on filled with dry and clean coarse sand mixed with grey cement in a ratio of 1:20. After the work of sand pilling has been completed the floor of the platform may be re-laid with lime concrete as specified in the preceding paragraphs.

14. COUNTER BALANCING MECHANICAL VIBRATIONS:

The mosque location wise is exposed to serious threat of mechanical vibration caused by the vehicular traffic that keeps on plying round the clock. In order to encounter the vibrations the space laying open between the mosque and the Indus Highway may be laid with rubber tiles of approved make and shade to be fixed with suitable adhesive laid over 1/1" thick base of cement mortar 1:3 to be laid further over a base of 6" thick course sand and lime concrete mixed with 10% grey cement. The area before laying the proposed floor, may well be leveled and dressed to an outward slope. The Department of Archaeology tried its best and approached the quarters concerned to divert the Indus Highway from a suitable distance of the Mosque, but all efforts to convince the authorities gone in vain. It is necessary that at least heavy vehicular traffic should be forbidden to use Highway in front of the Jamia Mosque.

15. PETTY URGENT REPAIRS: Petty and urgent repairs should also be carried out all over the monument.

16. CONSTRUCTION OF ABLUTION PLACE: For the conveniences of visitors and raithful (Namazies).

17. CONSTRUCTION OF CHOWKIDAR HUT CUM GODOWN REST ROOM: With wash room facility; in order to facilitate the in coming visitors, tourists and scholars who may wish to paid the visit of the mosque.

18. CONSTRUCTION OF BOUNDARY WALL: (enclosure) Around the mosque in order to protect the area from encroachment.

KHUDA ABAD: THE FORGOTTEN CITY OF SINDH

By

SHAIKH KHURSHID HASAN

Khudaabad, situated on the Indus Highway, some 18 kilometres from Dadu, was the capital of Kalhora rulers till 1768 A.D. when Miyan Ghulam Shah Kalhora shifted it to the new city of Hyderabad. The city of Khudaabad was founded by Miyan Yar Mohammad Kalhora (died 1131 A.H/1718 A.D.) (1), who in fact laid the foundation of Kalhora rule in Sindh. The place was named Khudaabad (2) in keeping with the title of "Khudayar Khan" bestowed on Miyan Yar Mohammad by the Mughal Emperor Aurangzeb (3).

With the gradual stability in the rule of Kalhoras, the capital city of Khudaabad also progressed. In due course, it became a prosperous city, endowed with lofty buildings and beautiful gardens. The gardens were providing picturesque scenes with enormous varieties of flowers such as rose, jasmine, water-lily, lotus, narcissus etc. The gardens were also having such ornamental trees as cypress, pine, fir, quince etc. The gardens were echoed with the melodious voices of night ingales, peacocks, cuckoo etc. There were water channels which further added to the beauty and grandeur of the city. Close by, there was a hunting report.

Bagh Ali Khaif, composer of "Nameh Naghaz" has praised the city of Khudaabad in one of his couplets (4) as follows:

وېں خدایادی که اندر وی خداآباد کرد
هم چو نام خود خدا باد است شهر جا نفرا
باد خود آباد چوں در سیئه اقلیم سند
راحت دلہای پہچاں چوں دم روح خدا
خانہ عیش چوں جنات، جلالتہ رعیش جاں ستل
دلبرانش دلربا، دلداد کانش در عذا
گل عزا رانش بہ زیبا چہرہ چوں لدلہ زار
خوش مقال و رمز قلم و نکتہ داں و آشنا
قعر سلطان در میان و در میانش گلستان
دست دولت را نگار و پائی قدرت راحنا
ارتقا عیش را فلک پید اصطراب شمس
قدر مقداش خداوند در جائی عقل ما

Translation

In this Khudaabad (area settled by God) he founded Khudaabad.

As its name suggests it is a city cheerful,
Khudaabad is like a pride (or good wind) on the
chest of the dominion of Sindh,

Which wreathes the hearts with repose like a breath
of Divine Spirit,

Its houses are like paradise and its beauties are
ravishing, (They are) lovely, heart-ravishing,
consoling in calamity (grief).

Their cheeks are beautiful like a garden of tulips,

Of good status, understanding of cues and subtle
points & friendly.

The palace of the Sultan in the centre and in its
centre the garden,

KHUDA ABAD

(Are) something written by the hand of wealth
(state sovereignty),

And its foot is coloured like henna by Nature.

Its height eyes (rivals) the astrolabe of Sun in the
sky,

Its quantity (height) is beyond the reach of my
understanding.

Mir Ali Shah Shaiq had eulogized (5) the city of
Khudaabad during the reign of Miyan Abdul Nabi
Kalhora as under:

هوا خوش دل و باغبان دل پزیر
خدا باد شهر است جنت نظیر

Translation

Hear refreshing wind and pleasant gardens,
Khudaabad is a city like paradise.

The name of the royal garden was "Bagh-e-Ali".
according to Shaiq, there was a water channel
which was used by the ruler for recreational
activities like boating, The scenic beauty of the city
could be compared with the fascinating valley of
Kashmir as well as the enchanting Nile valley (6).

The city, however, lost its importance and
became desolate when Miyan Ghulam Shah shifted
the capital to Hyderabad in 1768 A.D. Later on, the
Talpuers ransacked the city in retaliation for the
murder of Mir Abdullah Khan Talpur and Mir Fateh
Khan Talpur by Miyan Abdul Nabi Kalhora (7).

The ruins of Khudaabad are spread over an
extensive area. The only surviving buildings are
those of Jam-e-Masjid and the mausoleum of Miyan
Yar Mohammad Kalhora. The present paper deals
with the mausoleum of Miyan Yar Mohammad,
which has got interesting architectural features.

Mausoleum of Miyan Yar Mohammad Kalhora

Miyan Yar Mohammad Kalhora died in 1718
A.D. According to some scholars, he himself got his

mausoleum constructed (8). However, according to local tradition the mausoleum was constructed by Miyan Ghulam Shah. This presumption does not appear to be correct. To the south of the mausoleum of Miyan Yar Mohammad, is an exquisitely carved stone grave of Miyan Shafi Mohammad, the grand son of Miyan Yar Mohammad. It contains a dated inscription which indicates that the mausoleum was built prior to 1156 A.H./1742 A.D. (9). The construction of the mausoleum by Miyan Ghulam Shah, who ruled from 1761 to 1772 A.D., therefore, seems to be questionable. Miyan Ghulam Shah had constructed a number of buildings. He usually mentioned the fact that a particular building was constructed by him through an inscriptional tablet. For instance, the mausoleum of Miyan Nur Mohammad Kalhora was constructed by him. This fact has clearly been stated in one of the inscriptions affixed on the southern entrance of the mausoleum (10). Similarly main entrance to the Dargah of Lal Shahbaz Qalandar was constructed by him. This fact has also been mentioned by Mir Mohammad Sabir Thattavi in versified form (11). No such inscriptional or historical evidence is available to confirm that the mausoleum of Miyan Yar Mohammad was constructed by Miyan Ghulam Shah. In all probability, the construction of the mausoleum was started by Miyan Yar Mohammad during his life time and completed by his son Miyan Nur Mohammad.

The mausoleum of Miyan Yar Mohammad is located in a walled enclosure having a height of about five feet. The edifice is erected on the western side of the enclosure, on a raised platform. It is 214' long and 105' wide with a height of 8' from the ground level. The entrance to the mausoleum complex is through a gate, which projects inside the courtyard. The entrance is in fact within a high arched alcove measuring 32' x 22'. It is topped by a squat dome. The arched alcove is flanked by two square recessed panel on each side arranged in vertical order. The parapet is bedecked with merlons. The entire gate was originally embellished with colour glazed tiles. But due to

weatheric effects, almost all the tiles have either been fallen down or have lost their colour and glaze. To the right of arched gateway is a mosque built by Miyan Yar Mohammad. However due to ill conceived repairs undertaken from time to time, it has lost its original features to a great extent.

The present writer, who has made an indepth study of the Kalhora Funerary Memorial architecture, has come to the conclusion that it has greatly been influenced by the funerary architecture of Sayyed and Lodhi periods (1414-1526 A.D), which in turn had got inspirations from the Central Asian architectural traditions. (12). All the ingredients of Sayyed and Lodhi periods architecture such as entrance (Peshtag), super-structure, façade etc., are fully represented by the Kalhora funerary architecture. In some of the mausolea of Kalhora period, there is a provision of Ambulatory Gallery, which has been borrowed from the Seraiki Architecture (13). The mausoleum of Miyan Yar Mohamad is the first Kalhora Funerary Memorial, the conceptual plan of which is mostly based on Sayyed and Lodhi periods architecture. It also served as model for the subsequent mausolea/tombs constructed during the Kalhora period. The prominent architectural features of the mausoleum of Miyan Yar Mohammad are described as under:

I. General Plan

The mausoleum is a lofty structure of square shape measuring 53' externally. Internally the mausoleum is octagonal on plan. This has been achieved through an innovative device. A deep arched recess above the dado level is alternating with a low arched recess at each cardinal point. Thus the square ground plan has been developed into a domed octagon internally. Each corner arch in fact serves the purpose of a squinch for raising the super-structure of a dome.

II. Ambulatory Gallery

There is a vaulted gallery on the upper part of the squinches, which also marks the zone of

transition for the dome. The gallery is approachable through a flight of steps provided in the thickness of the wall with an entrance from the north western exterior corner. The ambulatory gallery in the mausoleum of Miyan Yar Mohammad and in some other Kalhora tombs has been provided as a mark of veneration. Because Kalhoras deriving their descent from Hazrat Abbas, the paternal uncle of the Holy Prophet (P.B.U.H) were held in high esteem. They were infact the 'Spiritual Guide' for their devotees.

III. Dome

The drum of the hemispherical dome forming upper part of the ambulatory gallery is 15'-9" in dia. The lower part of the drum is pierced at regular intervals by arched windows (clerestory) which are filled with a pair of grills on exterior and interior, each composed of beautiful arabesque and geometric designs. The provision of clerestory provides proper ventilation inside the burial chamber and keeps its interior quite airy and pleasant. The dome is crowned by a finial made-up of beads.

IV. Burial Chamber

The grave of Miyan Yar Mohammad is in the centre of the burial chamber constructed over a raised platform measuring 13' x 8' x 2½'. It has a wooden canopy over it. The grave of Mohammad Khan son of Miyan Yar Mohammad is located in the arched recess towards the western end. It is also erected on a raised platform. In the south of the burial chamber there is a grave of Miyan Shafi Mohammad son of Mohammad Khan. It contains a railing constructed with exquisitely carved stones depicting beautiful geometrical patterns. The burial chamber was 'originally decorated' with floral paintings. But it has now been white-washed. The interior surface of the dome is divided into several registers. Each register is painted with floral designs in different colours i.e. yellow, red and green. The dado is bedecked with glazed tiles of different geometrical patterns. The floor is covered with green glazed tiles.

V. Entrance

The notable feature of the mausoleum is its monumental entrance. Its height is 39' including the parapet. It has been so designed as to have the central position in the shape of a recessed arched-way set in an ornamental rectangular frame (32' x 22') covered with multi-colour tiles, occupying nearly the total height of the structure almost to the parapet. Within this arched recess is the doorway (5'x2½') of the beam and bracket order. The space above the apex of the arch being occupied by an arched window. It is fitted with beautiful tiled lattice work. On both sides of the ornamental rectangular frame, there are three blind arches one upon the other giving an impression as if the building contains more than one storey. This device is represented at its best in the Jam-e-Masjid, Khudaabad, which was constructed by Miyan Yar Mohammad. Where from this device was originated and how it came to be used in the tombs of Sayyed and Lodhi periods and subsequently in the Kalhora architecture has been discussed in one of the articles of the present writer (14). There is a minaret on each corner of the ornamental frame which is decorated with multi-colour glazed tiles. The interior of the recessed arch is richly covered with colourful tiles. Worth-mentioning is a square panel measuring 10'. It contains 240 square tiles. The panel is dominated by a star pattern of exceptional beauty.

VI. Façade

The remaining three sides of the mausoleum have been adorned according to a well thought-out plan, with coloured tiles containing floral and geometrical designs. Each side is relieved with three equal arched recesses (23' x 14' x 1½') terminating at squinch level. High-up around the three sides, touching the apex of the arched recess (below) are rows of nine arched windows fitted with perforated terracotta screens of geometric tracery. Each corner of the mausoleum contains a eight pillared kiosk which further adds to its beauty and grandeur.

VII. Wooden Batons/Dandas

There is a collection of wooden batons inside the mausoleum. According to Cousens, these were meant to show that Sindh was taken over by Kalhoras easily from the Panwhars, as the former did not have to use their swords (15). A 'Danda' or wooden baton is undoubtedly an emblem of power. But the view expressed by Cousens is not very much convincing. There is a common practice in some parts of the country that whenever the supplication of a devotee is granted by Allah through the blessing of a saintly person, something is offered at his grave as a mark of gratitude. For instance at the mausoleum of Miyan Nur Mohammad, one can find a number of Yokes. The yoke is an emblem of agriculture. Since Kalhoras were basically agriculturists so the 'Yoke' in a sense is symbolic representation. However according to a local tradition childless people come to the grave of Miyan Nur Mohammad with bequeaths for a child. When they are blessed with twins, the same are presented at the grave with a model yoke on their necks. After the rituals are over, the happy parents take their twins, while the yokes are left at the grave (16). Likewise at the mausoleum of Sadan Shaheed circa 13th century A.D) in Muzaffargarh District, instead of Yoke, miniature cradle is offered(17).

VIII. Graves outside the Burial Chamber

Outside the burial chamber and close to the enclosure wall on its both sides are several graves of the members of Kalhora family and Faqirs. A wagon vaulted tomb of Miyan Mohammad son of Miyan Nur Mohammad is in the north-western corner. The graves of Mohammad Daud and Ghulam Husain are in the northern side of the enclosure. On the southern side are the graves of Mir Muhammad, brother of Miyan Yar Mohammad and Ali Mohammad, his cousin. All these graves are crowned by beautiful domes, bedecked with inverted lotus on their tops.

In short the mausoleum of Miyan Yar Mohammad stands out to be the most beautiful funerary memorial

of the Kalhora dynasty. However, this glittering jewel of Kalhora architecture is gradually losing its beauty and splendours, due to weatheric effects and continued neglect.

REFERENCES

1. Qani, Mir Ali Sher: Tuhfat-ul-Kiram ed. S. Husam-uddin Rashdi, Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1971, pp. 443-444.
2. Mehar, Ghulam Rasul: Tarikh-e-Sindh. (Kalhora Period) in Urdu, Vol. II, Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1958, p. 1080.
3. – do – op.Cit., Vol .I ,p.353. According to Lub-e-Tarikh-e-Sindh (Khudadad Khan), Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1994, p.139, the title was given by Mughal Emperor Farukh Siyar.
4. – do – Op.Cit.,Vol.II.,p.1081.
5. – do – Op.Cit.,Vol.II.,p.1082.
6. – do – Op.Ccit.,Vol.II.,p.1083.
7. – do – Op.Cit.,Vol. II. ,p.1081.
8. Beg, Mirza Qaleech: Qadeem Sindh (Sindhi), Sindhi Adabi Board, Jamshoro, 1999, p.43.
9. Lundkhawar, Ali Muhammad: Khudabad and Its Mohuments In Sindh Quarterly, Karachi, Vol. XVI, 1988, No. 1, p. 54.
10. Ahmed, Afzal: Persian Inscriptions from the Tombs of Noor Mohammad Kalhora In Pakistan Archae-ology No. 10-22, Departement of Archaeology, Govt. of Pakistan, Karachi, 1986, p. 185.
11. Baloch, N.A.: Baqiyaat Az Ahwal Kalhora (Sindhi), Kalhora Seminar Committee, Karachi, 1996, p. 101.
12. Hasan, Shaikh Khurshid: Kalhoras: Their Tomb Architecture and Its Special Characteristics In Journal of Pakistan Historical Society, Karachi Vol. XLIV, Part III, July, 1996, pp. 203-217,
13. – do – : Pakistan : Its Seraiki Style of Tomb Architecture In East and West, Vol. 51, Nos. 1-2 (June, 2001), IsIAO, Rome, pp. 167-178.
14. – do – : The Islamic Architectural Heritage of Pakistan (Funerary Memorial Architecture) Royal Book Co., Karachi, pp. 139-149.
15. Cousens, Henry: Antiquities of Sind, Oxford University Press, Karachi, Rpr., p. 162.
16. Ahmad, AFzal: Op. Cit., p 184.
17. Hasan, Shaikh Khurshid (2001) Op. Cit.P. 36.

KHUDA ABAD

By
HENRY COUSENS

There are two Khuda abads, which are apt to be confused the one with the other, one of which is about two miles from New Hala, which was the chief seat of the Talpur chiefs of Sindh before they shifted to Haidarabad, and where several of them have been interred, and Khuda abad upon the railway, between Sehwan and Dadu, about seven miles south of the latter place. It is the remains at the latter place that I am now describing. It was for some time the capital of the Kalhorahs, whence they moved, first to Mmuhammadabad and then to Allahabad - two newly established towns-and finally settled down at Haidarabad. It was the headquarters of Main Nur Muhammad, and it was a large town when the Mian's court was there, but it soon sank into insignificance, as all those mushroom towns did when the court abandoned them. It is now an extensive area covered with the ruins of its unsubstantial buildings. The Tuhfat-ul-Kiram speaks of Mian Muhammad Sarfraz Khan, after the death of his father, Ghulam Shah, as returning to the newly-built town of Khudabad; and it was at Khudabad that, on the flight of Sarfraz Khan, his brother, Mahmud Khan, was placed upon the throne. Mir Bijar also fixed his head-quarters for a time at Khudabad when he summoned Mian Abdunabi from Haidarabad to the throne, the latter being lodged in the palace of Sarfraz at that place, and here they made their head-quarters for the time being.

In the midst of the ruins of the old town, and within a quarter of a mile of the railway station,

stands the great massive Jami Masjid, a building now deserted and neglected. It has been lavishly adorned with enameled tiles, which have been shamefully damaged by people trying to pick them out. The corners of every tile, within reach, have been chipped away in the endeavour to lever the tiles out of their setting; but the cement refused to yield and so the walls have been left pitted at over by the vandals. On either side of the entrance to the mosque is a beautiful panel which is quite the best thing in tiles to be found in Sindh. Unlike the general run of designs which, however floral the pattern, are disposed, more or less, in geometrical forms, this design revels in its very realistic and unconventional treatment. It represents a tall and graceful plant of the lily order, whose lanceolate leaves, flowers, and buds sprout from the central stem and fall over right and left in easy natural curves. It has not the slightest stiffness, and is full of soft flowing lines, which produce a very pleasing effect. The whole plant is white upon a dark blue ground. Both panels, which are alike, have suffered at the hands of the despoiler, but not to the extent of the walls within. It looks as if the beauty of the panels had whose mischievous fingers have disfigured the interior. Inside the three arched entrances to the mosque, is some very prettily designed vaulting.

The great tomb of Yar Muhammad, the first Kalhorah ruler of Sindh, which is some little distance to the west of the Jami Masjid, is a square massive building, the front of which is fully decorated with enameled tiles. High up around the other three sides of the building, and lighting the gallery around the dome within, are rows of large arched windows fitted with perforated terra-cotta screens of delicate geometric tracery. Similar windows, upon the front, are fitted with perforated glazed tiles. Suspended around the tomb, within, is a great collection of clubs or stout sticks, placed there to show how easily Sindh was taken from the Panwhars by the Kalhorahs, swords not having been necessary.

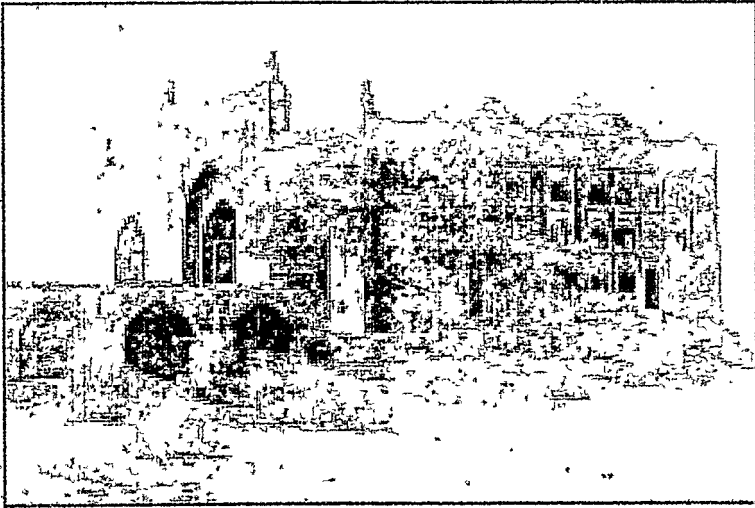
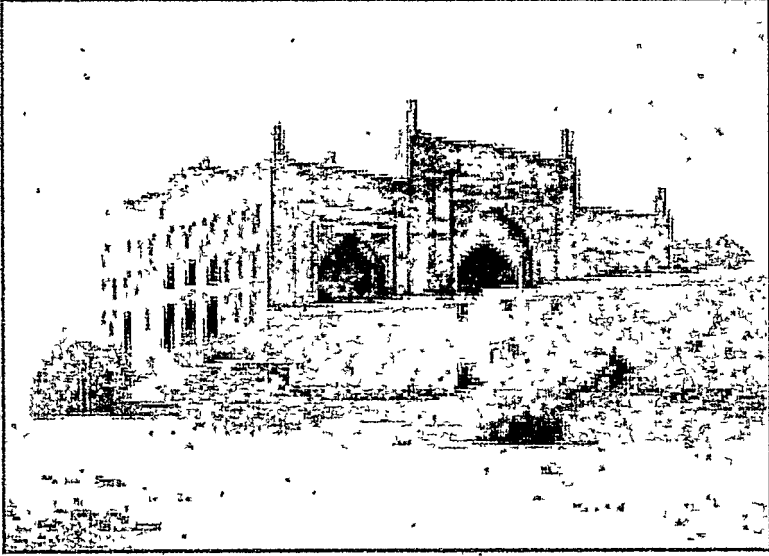
KHUDA ABAD

The great panel of coloured tiles above the entrance is a remarkable piece of work. Nearly ten feet square, it is made up of no less than 240 square tiles, no two, except in the outer border, being alike. The usual way in which these large single pattern panels are drawn out by the present makers, is by laying the plain tiles out upon the ground, closely packed to the same size as the panel, and then drawing and painting in the pattern as if the whole were one flat surface, and wit what success, may be judged from the photograph. The tiles are then again fired to fix the colours, and attached to the building in their respective positions to reproduce the design. In this case, the great size of the panel must have made this a difficult piece of work, considering the rough tools and appliances used. The result, however, is perfect. The large arched panels on either side of this, and below, are also worked out in the same way, though their designs, being that of a diaper, do not produce the same effect. The great central panel recalls, somewhat, the great rose windows in Gothic work.

It was Mian Yar Muhammad who, after wandering about northern Sindh and Baluchistan upon warlike expeditions, settled down at Khudabad on wresting it from the Panwhars, and it was he who gave it that name. He died in A.H. 1131 (A.D. 1718).

The mausoleum of Mian Nur Muhammad, the son of Mian Yar Muhamamd, is situated seven miles to the north-east of Daulatpur, and about eighteen miles to the east by south from Khudabad. It, too, is a massive building of the msame style as Yar Muhammad's though not so fully decorated, whitewash entering more into the general scheme of decoration. It is surrounded by other smaller buildings. Like the tomb of Shahbaz at Sehwan, the dome is surmounted by a lantern. There is nothing of any special interest about the building other than that it is the last resting place of the second of the Kalhorah Chiefs.

(Antiquities of Sindh)

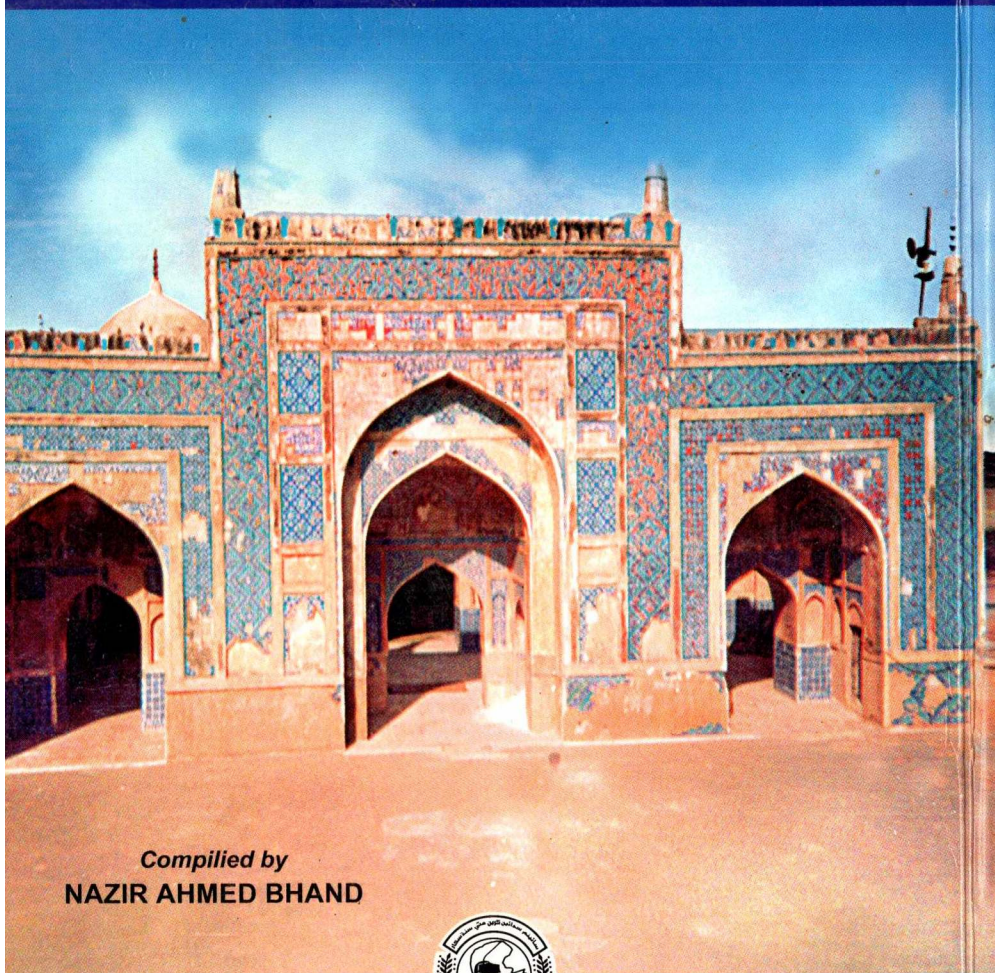

هينري ڪزن جي ڪتاب The Antiquities of Sindh تان ورتل خدا آباد مسجد
جون تصويرون جيڪي هن سنڌ ۾ ڪم ڪندي 1875-1890 دوران ورتيون

THE FIRST KALHORA CAPITAL

KHUDA ABAD

(AN ECONOMICAL & POLITICAL REVIEW)

Compiled by
NAZIR AHMED BHAND

SINDH GRADUATES ASSOCIATION

www.sindhislammat.com

books.sindhislammat.com

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُڪُ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پرنڌڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحرِيڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ڀرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَنن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
 تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مدِ مقابل بيهاريو
 آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهتا چڻ ٿا؛

.....

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
 عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
 آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
 محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
 ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
 پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
 سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي چو، چالاڻ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سند سلامت

www.sindhsalamat.com

سند سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سند سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سند سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سند سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاڀ حاصل ڪندا پر سند سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سند سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>